

Міністерство освіти і науки України  
Інститут археології НАН України  
Чернівецький національний університет  
імені Юрія Федьковича  
Факультет історії, політології та міжнародних відносин  
Науково-дослідний Центр Буковинознавства (Чернівці)  
ВГО «Спілка археологів України»  
Чернівецький обласний краєзнавчий музей

**VII міжнародний науковий семінар**

**АРХЕОЛОГІЯ БУКОВИНИ:  
ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Тези доповідей

м. Чернівці, 22 грудня 2023 р.

Чернівці



2023

## ОРГКОМІТЕТ

О. В. Добржанський, *д.і.н., проф. (голова)*; Г. М. Скорейко, *к.і.н., доц. (заступник голови)*; О. П. Моця, *д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України*; Л. П. Михайлина, *д.і.н., доц., ст.н.с.*; С. В. Пивоваров, *д.і.н., проф.*; Б. Т. Рідуш, *д.з.н., проф.*; М. К. Чучко, *д.і.н., проф.*; І. П. Возний, *д.і.н., проф.*; О. В. Петраускас, *к.і.н., ст.н.с.*; Л. В. Кулаковська, *к.і.н., ст.н.с.*; О. В. Манігда, *к.і.н., н.с.*; Т. М. Ткачук, *к.і.н.*; М. В. Рубанець; О. В. Ротар; О. В. Руснак, *к.і.н.*; В. В. Грига; М. І. Боднарюк; І. А. Прохненко, *к.і.н., доц.*; В. Г. Баюк, *к.і.н.*; В. А. Гуцал, *к.і.н.*; Т. І. Романович; В. В. Михайлюк; В. В. Ємчук; В. А. Калініченко, *к.і.н.*; М. В. Ільків, *к.і.н. (секретар)*.

**Археологія Буковини:** здобутки та перспективи: Тези доповідей VII міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 22 грудня 2023 р.). – Чернівці: Технодрук, 2023. – 210 с.

Тези доповідей наукового семінару присвячені актуальним питанням археології Буковини та сусідніх регіонів. Розглядається проблематика кам'яної доби, епохи палеометалу, раннього заліза, середньовіччя та нового часу, а також історії вивчення, охорони та використання об'єктів археологічної спадщини, музеєфікації старожитностей краю. Результати досліджень представили науковці та краєзнавці з Чернівецької, Івано-Франківської, Тернопільської областей, Києва, Вінниці, Луцька, Львова, Ужгорода, Чернігова, Кам'янка-Подільського (Україна), Будапешта (Угорщина), Варшави (Польща), Сучави (Румунія).

Автори-доповідачі несуть відповідальність за точність і зміст наведених фактів та дотримання академічної доброчесності.



## З М І С Т

<b>Акатріні В. М., Акатріні М. М.</b> Етнографічне дослідження Григорія Купчанка .....	8
<b>Барбуца С. Л.</b> Пам'ятний хрест на честь воїнів, які загинули під час Першої світової війни, в с. Ванчиківці .....	10
<b>Баяк В. Г.</b> Золото із Луцького замку (детективна історія середини ХІХ ст.) .....	14
<b>Боднарюк М. І.</b> Нові археологічні матеріали з верхів'я р. Сирет .....	16
<b>Боднарюк М. І., Безушко Г. І.</b> Знахідка кам'яного скіпетра бронзового часу з території с. Опришени .....	19
<b>Булик Н. М., Войтович М. М., Коропецький Р. Р., Луцик І. П., Томенюк О. М., Яковишина Я. М., Ястремська Т. О.</b> Досвід диджиталізації на прикладі проєкту «Затоплена спадщина: цифровий архів втрачених археологічних пам'яток долини Дністра» .....	21
<b>Вакуленко Л. В.</b> Вплив римських традицій на поховальний обряд прикарпатського населення у ІІІ–ІV ст. н.е. ....	23
<b>Виногородська Л. І.</b> Археологічні матеріали ХІІІ ст. з території Старого замку в м. Кам'янець-Подільський .....	25
<b>Возний І. П.</b> Ткацтво на теренах північної частини Буковини в ХІІ–ХІV ст. ....	30
<b>Горбаненко С. А.</b> Палеоетноботанічні матеріали чорноліської культури з Волошкового 6 .....	33
<b>Грига В. В., Якубина С. І.</b> Скульптура зі Шкільного краєзнавчого музею села Шебутинці .....	36
<b>Гринюка Б. М.</b> Курган в урочищі «Волощина» біля села Васильківці на Тернопільщині .....	38
<b>Драгомирецька О. Г.</b> Вивчення О. Кандибою спіральноподібного орнаменту в нео-енеолітичних культурах Дністро-Дунайського регіону .....	40
<b>Дядечко О. О.</b> Археологічні знахідки середньовічних музичних інструментів: проблеми атрибуції .....	43

<b>Ємчук В. В.</b> Охоронні договори: перспективи та здобутки (на прикладі Управління охорони культурної спадщини Чернівецької міської ради) .....	46
<b>Ємчук В. В., Михайлюк В. В., Бежнар М. Т.</b> Револьвер із парку ім. Т. Шевченка в м. Чернівці .....	48
<b>Желага Д. І.</b> Господарські будівлі з трипільського шару етапу VI на поселенні Волошкове 6 .....	50
<b>Ignătescu S., Boghian D., Rusu I., Florescu G.</b> Descoperirile arheologice din tumulul 1 de la Fetești – La Schit .....	53
<b>Льків М. В., Горобець Л. В., Ковальчук О. М.</b> «Тёрпимо тут великий і нечуваний голод»: про харчування залоги Хотинського замку після битви 1673 р. ....	56
<b>Льків М. В., Никирса Т. Д., Якубина С. І., Волюца О. Д., Смірнов Н. А.</b> Нові знахідки серпоподібних крем'яних ножів на території Чернівецької області .....	58
<b>Капуста А. І.</b> Декор Микулинецького замку .....	61
<b>Капуста А. І.</b> Пальцівка Микулинецького замку: перспективи дослідження та збереження .....	65
<b>Коржик В. П.</b> Окопна практика століть на Буковині .....	69
<b>Кузик О. П., Грига В. В., Калініченко В. А.</b> Пряжка-пафта з розкопок Хотинської фортеці (археологічні дослідження 2018 р.) .....	73
<b>Купчанко М. М.</b> Тваринництво енеолітичного поселення Шипинці та вплив його на довкілля і «повзучу міграцію» трипільських племен .....	75
<b>Купчанко М. М.</b> Використання методу біолокації в археологічній практиці (з досвіду роботи) .....	78
<b>Кушнір І. Б., Легета В. П.</b> Повідомлення про знахідки старожитностей на Буковині в XIX – першій третині XX ст. в документах Державного архіву Чернівецької області .....	80
<b>Литвиненко Р. О.</b> Пам'ятки культурного кола Бабине в межиріччі Верхнього Пруту й Середнього Дністра .....	82

<b>Мельничук О. Л.</b> Результати та перспективи археологічних досліджень на Подолі княжого Галича (урочище Церквиська) .....	87
<b>Миська Р. Г.</b> Дослідження кургану «Могила Святослава» поблизу м. Сколе .....	89
<b>Михайлина Л. П., Пивоваров С. В.</b> Фібули першої половини XIII ст. з Чорнівського городища .....	91
<b>Михайлюк В. В.</b> Сучасні проблеми охорони та збереження пам'яток археології .....	95
<b>Могилев О. Д., Рейда Р. М., Мостовий Д. О.</b> Дослідження ранньоскіфського кургану поблизу Комарова у Середньому Наддністер'ї .....	98
<b>Мордовін М. В., Прохненко І. А.</b> Нові дані про нюрнберзькі текстильні пломби на території України .....	99
<b>Нечитайло П. О.</b> Сліди перебування опришків на скелях біля с. Василівка .....	103
<b>Парацій В. М.</b> Металеві бойові артефакти ранньомодерного часу з фондів Бережанського краєзнавчого музею .....	106
<b>Парацій В. М.</b> Музейний експонат як історична реальність і суспільна атракція: кістка мамонта в тематичній експозиції Бережанського краєзнавчого музею .....	110
<b>Петегирич В. М., Павлів Д. Ю.</b> Археологічні пам'ятки Львівщини та Івано-Франківщини на карті Фрідріха фон Міра 1779-1783 рр. ....	113
<b>Петраускас О. В., Рейда Р. М., Ільків М.</b> Попередній пошук потенційних об'єктів давнього скловиробництва на Хотинщині .....	117
<b>Пивоваров С. В.</b> Угорський денарій із зеленолипівського городища .....	120
<b>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</b> Навершя шолома з Чорнівського городища (попереднє повідомлення) .....	123
<b>Преступенко Ю. В.</b> Пам'яткоохоронна діяльність Чернівецького обласного центру з питань культурної спадщини у 2023 р. ....	126

<b>Рідуш Б. Т., Поп'юк Я. А., Кулаковська Л. І., Усик В. І., Кононенко О. М., Рідуш О. Б., Єгорова І. І.</b> Вовки, зайці і намисто з мушель – нові свідчення з пізнього палеоліту на Дністрі .....	128
<b>Рідуш Б. Т., Горбаненко С. А., Ільків М. В.</b> Комплекс залізних серпів з Чорнівського лісу .....	131
<b>Романович Т. І.</b> Археологічні об'єкти між селами Біла – Коростувата на території Мамаївської сільської територіальної громади .....	134
<b>Ротар О. В., Драгомирецька О. В.</b> Археологічна тематика в заходах Чернівецького обласного краєзнавчого музею 2023 р. ....	136
<b>Рубанець М. В.</b> Про походження назв слов'янського племені уличі та міжплемінного центру давніх слов'ян міста Лич: до постановки питання .....	139
<b>Rusu I., Ignătescu S.</b> O nouă aşezare paleolitică în Podișul Podoliei .....	141
<b>Саїн Д. С.</b> Археологічні об'єкти в с. Онут .....	146
<b>Салагор М. М., Пивоваров С. В., Чорней Ю. І., Калініченко В. А.</b> Обстеження місць реконструкцій чернівецьких скверів та подвір'я костелу .....	148
<b>Сандуляк В. О.</b> Два фрагменти скляних пляшок з матеріалів розкопок Руської брами ХІХ ст. ....	151
<b>Скорейко Г. М., Крушніцький Д. В.</b> У пошуках видимого: пам'ятні хрести на Буковині як об'єкти науково-дослідницької роботи школярів .....	155
<b>Терський С. В.</b> Формування комплексу озброєння та спорядження професійних воїнів на території Волині та Східного Прикарпаття протягом V–X ст. ....	158
<b>Ткачук Т. М.</b> Мальований посуд касперівсько-гординештської групи трипільської культури поселення Жванець .....	160
<b>Томенчук Б. П.</b> До питання про «початок Галича звідки він постав» .....	163

<b>Томенчук Б. П., Ільків М. В.</b> Світлої пам'яті нашого молодого Колеги Андрія Филипчука, який на початку 2023 р. загинув на російсько-українській війні .....	165
<b>Тюрк А., Прохненко І. А., Шанта Ж., Жиленко М. А.</b> Випадкові знахідки речей «угорського кола» на території України .....	166
<b>Тюрк А., Аль Халабі С., Прохненко І., Жиленко М.</b> Дирхем з поховання № 3 Чомського могильника .....	172
<b>Тюрк А., Аль Халабі С., Прохненко І. А., Мойжес В. В., Жиленко М. А.</b> Дирхем з Малокопанського городища .....	175
<b>Федорук А. В.</b> Хотинська битва (1673 р.) у світлі археологічних даних .....	179
<b>Черненко О. Є., Новик Т. Г.</b> Поселення на Мису Єлецької гори за матеріалами археологічних досліджень .....	183
<b>Чучко М. К.</b> Участь буковинських православних кліриків у III Археологічному з'їзді в Києві (1874) .....	186
<b>Шкурідін О. М.</b> Хто побудував городища в межах Волоківської територіальної громади? .....	190
<b>Яковишина Я. М.</b> Розвідки поблизу с. Макарівка на Буковині .....	194
<b>Гуцал В. А.</b> Роботи археологічної експедиції Чернівецького держуніверситету в 1959 р. ....	197
<b>ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ</b> .....	202

*Володимир Акатріні (Багринівка),  
Михайло Акатріні (Багринівка)*

### **Етнографічне дослідження Григорія Купчанка**

27 липня 2023 р. минуло 174 роки від дня народження відомого, але забутого на сьогодні нашого земляка Григорія Купчанка. Він був одним з перших дослідників – представників буковинських етнографів, який ще з студентських років почав займатися збиранням етнографічних матеріалів про Буковину. Зараз в умовах підготовки нової концепції історії науки, її деідеологізації, важливо повернутися до кожної з раніше тенденційно заперечуваних постатей, у тому числі й до постаті Григорія Купчанка.

Григорій Іванович Купчанко народився 27 липня 1849 р. на Вишниччині в с. Берегомет у сім'ї радника старости. Він народився в небагатій селянській родині, проте зміг отримати дуже непогану для того часу освіту. Після закінчення сільської школи, німецької та латинської гімназій у Чернівцях, він вступив до Віденського університету, де вчився спочатку на юридичному, а потім на філософському факультеті. З 1871 р. почав працювати журналістом. Український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч Михайло Драгоманов так писав про Г. Купчанка: «Добродій Купчанко – досить характеристична особа і наводить на інтересні думки про загальний стан австрійських русинів. Безспірно, народолюбивий і причому рухливий, завше за роботою, живучи переважно у Відні, одному з більших культурних центрів Європи».

Заслуговує на увагу книжка Григорія Купчанка «Деякі історико-географічні відомості про Буковину» (1875 р.). Г. Купчанко був членом Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства, яке мало свою програму, в якій було зібрано географічні, статистичні, історичні та етнографічні дані, що мають відношення до австрійського воєводства Буковини та її руського населення. Г. Купчанко писав: «Цей збірник є тільки початком, спробою зібрати пісні, казки і т.ін. В подальшому буду намагатися виправити та доповнити його, і таким чином, передати необхідні відомості про буковинський народ, чисельність якого на сьогоднішній день сягає 200000 душ». З розділу «Від автора» дізнаємось про джерела, якими користувався автор при складанні цього видання. Серед них – генеральна карта воєводства Буковини (1859 р.), видання Д. І. Дира «Вітчизняні відомості про Буковину»,

«Історичні відомості про Молдавію і Буковину» Ісидора Мартиновича, «Географічно-Статистичний огляд Галичини і Буковини» Карла Ріхтер фон Шмедеса, та твори професорів А. Симашковича й А. Петрушкевича. З цієї книжки можемо дізнатися про історію Буковини, її розташування та кордони, про топографію краю, рельєф та клімат. Багато матеріалу про розвиток системи освіти у краї. Автор також подає матеріал про побут і звичаї, народний календар та свята за місяцями.

Перебуваючи у Відні, де знаходилось видавництво його газет, Г. Купчанко надрукував низку книг з етнографії Буковини, прилучав до цього інших, зокрема вчительку і письменницю Євгенію Ярошинську. У листі до Південно-Західного відділення Російського географічного товариства вона писала: «Слідуючи добрій пораді мого земляка, одноплемінника і одновірця пана Григорія Івановича Купчанка, я збирала протягом останніх років 440 пісень руського народу на Буковині. Надсилаю при цьому до Вас з уклінним проханням прийняти цей мій збірник у Ваші дорогоцінні видання і прислати мені декілька окремих відбитків цього мого збірника пісень...» (Стецько 1966).

Захоплення фольклором та етнографією прийшло до Г. Купчанка ще в гімназії: у восьмому класі він опублікував в «Журналі – неполитическому, посвященному науці и розвеселенію» та «Буковинская Зоря» матеріали під заголовком «Из сборника Буковинских простонародныхъ пісень, сказокъ, повістей, пословиць, суеврій, і пр.» (Кавалець 2011).

Григорій Купчанко також був автором праці «Памятная книжка. На память 100-летьяго юбилея 4-классной школы в Коцмань – 1880 р.». Перша частина – це історія народної школи в Кіцмані, яка була відкрита 1 березня 1780 р. Це перша публічна школа в Кіцмані, яку розбудували в 1817 р. і розширили в 1875 р. У ній були чотирьохкласні кімнати і одна кімната для бібліотеки. Основними предметами були: Закон Божий, німецька мова, польська мова, математика, мистецтвознавство, географія та історія, чистописання, малювання, геометрія і гімнастика. З 1780 р. по 1873 р. Кіцманська школа була однокласною, з 1873 р. по 1876 р. – двокласною, з 1876 р. – чотирьохкласною. З самого початку школа носила назву «Руська тривіальна школа», що вживалося до 1793 р. На окружному вчительському зібранні у Чернівцях було вирішено називати «Королівською тривіальною школою». Ця назва збереглася до 1816 р. До нових шкільних реформ, які відбулися

в 1869 р, школа носила назву «Католицька тривіальна школа», потім була перейменована в «Публічну народну школу». Також можна дізнатися скільки дітей відвідували школу з 1783 р. по 1877 р. та списки викладачів з 1780-1880 рр. Друга частина цікава для дослідників розвитку шкільної освіти на Буковині. Вона має назву «Школьная статистика». Тут розповідається про шкільних інспекторів, членів комісії тощо.

Г. Купчанко відомий також як автор фольклористичних нарисів про Буковину, зокрема, дослідження «Песни буковинского народа», що друкувалось у 2-у томі «Записок Юго-западного отдела Императорского Русского географического общества» за 1875 р.

У 1875 р. київський вчений Олександр Лоначевський відредагував та видав пісенник Григорія Купчанка під назвою «Сборник песен буковинского народа». Пісні у збірці поділені на 6 розділів: пісні культу, про особисте життя, сімейні, політичні, мистецькі та виховні. Структура кожного розділу побудована залежно від значення предмета, про який співають. Пізніше систему розміщення матеріалу, прийняту в даній книзі, перейняв Михайло Драгоманов. Велику увагу Григорій Купчанко приділяв порівнянню різних етнографічних груп регіону.

Помер Григорій Іванович 10 травня 1902 р. у Відні. Похований на центральному кладовищі міста. Поруч спочивав його 19-річний син Володимир. У 1928 р. місце було віддано під інше поховання і продано якомусь пану Спурному (так пише канадський буковинець, який побував на місці поховання, Роман Шапка). Також він пише, що працівники кладовища повідомили, що останки Григорія Купчанка та його сина перебувають під новим похованням і можуть бути перепоховані.

*Сергій Барбуца (Чернівці)*

### **Пам'ятний хрест на честь воїнів, які загинули під час Першої світової війни, в с. Ванчиківці**

Перша світова війна 1914-1918 рр. залишається однією з найкровопролитніших подій в історії людства. «Велика війна» призвела до мільйонів жертв і спричинила безліч трагедій. Лише за чотири роки конфлікту, за приблизними підрахунками, втрати склали приблизно 10 мільйонів військових та понад 7 мільйонів цивільних.



Вшанування пам'яті загиблих героїв стало національним питанням у румунському суспільстві між Першою і Другою світовими війнами. У 20-30-х роках минулого століття в Румунії розпочалася практика проведення церемоній вшанування учасників та жертв світової війни. Влада, церква і товариство «Культ героїв» активно сприяли встановленню ряду пам'ятників, призначених для того, щоб нагадувати майбутнім поколінням про високий рівень самопожертви, який проявляли румунські військові на полі бою під час Першої світової війни.

На цих пам'ятниках були зображені символи мужності та перемоги: орел, каска, зброя, штик-ніж, меч, лаврові листя чи дубові гілки. Пам'ятники розташовувалися на подвір'ях шкіл, церков, цвинтарів, а також в центральних частинах населених пунктів, виражаючи таким чином повагу спільноти до покійних героїв.

Жителі села Ванчиківці (колишній Новоселицький р-н) висловили свою повагу до своїх співвітчизників, які загинули в Першій світовій війні, встановивши пам'ятний хрест на території місцевої церкви. У період між двома війнами ця громада включала села Великі Ванчиківці (Vancicăuții Mari), Малі Ванчиківці (Vancicăuții Mici) та Ванчинець (Vancineți). На сьогоднішній день селище Малі Ванчиківці входить до складу сусіднього села Костичани.

Щодо встановлення пам'ятника на честь місцевих героїв, ми можемо отримати інформацію із звіту про діяльність Культурного центру «Спіру Харет» с. Ванчиківці за 1935 р. У звіті вказано, що «в селі існує пам'ятник героям, який був встановлений перед Свято-Дмитрівської церкви у 1928 р. Ідея встановлення пам'ятника виникла серед вдів військових, а самі роботи були виконані майстром Іоном Боріє, відомим як Юза з Чернівецького повіту. Загальні витрати на проект склали 25 000 лей». Пам'ятник складається з хреста, утримуваного пірамідальним кам'яним постаментом, що складається з чотирьох сходин. З північного боку вибито наступний напис на румунській мові: „ACEST MONUMENT ESTE RIDICAT ÎN 1928 CU SÂNGUINȚA COOPERATIVEI SATULUI LUMINA, FUNCȚIONARILOR ȘI VĂDUVILOR COMUNEI VANCICĂUȚI” (Цей пам'ятник був встановлений у 1928 р. за ініціативи Кооперативу села Луміна, держслужбовців і вдов комуни Ванчиківці). Фронтальна сторона постаменту оздоблена двома рушницями та прапором, які символізують мужність і військову славу.

Відповідно до інформації, що була надана Національним офісом «Культ героїв» (ONCE) при Міністерстві національної оборони



Рис. 1. Пам'ятний хрест в с. Ванчиківці

Румунії (запит від 5 липня 2022 № СЕ-3235), на фронтальному боці були вибиті роки Першої світової війни (1914-1918), а також напис: «ÎN AMINTIREA EROILOR CĂZUȚI ÎN RĂZBOIUL MONDIAL» (В пам'ять героїв, які загинули у Світовій війні). На інших двох сторонах меморіалу вказані імена місцевих героїв, включаючи мешканців селищ Малі Ванчиківці та Ванчинець, які були призвані до царської армії. Загалом нам вдалося ідентифікувати імена 67 осіб. Імена інших 4 військових неможливо прочитати через деградацію пам'ятника. Щоб знищити історичне значення цього пам'ятника у радянський період написи були замазані шаром бетону. У 2018 р., з нагоди відзначення 100-річчя підписання Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р., група місцевих жителів, зацікавлених історією рідного краю, відновила замазаний напис під час невеликих реставраційних робіт на хресті.

Національний офіс «Культ героїв» (ONCE) повідомив, що поховання місцевих героїв, чий імена вказані на пам'ятнику, відбулося у 1919-1920 рр. поруч із залізничним вокзалом у Ванчиківцях за ініціативи комісії, яку очолював примар (сільський голова) Стефан Ділон. Їхні залишки були перезаховані на сільському кладовищі. Могили були відзначені двома дерев'яними хрестами без написів.

У Ванчиківцях регулярно проводили вшанування героїв. Під час свята Вознесіння Господнього, на згадку про тих, хто віддав життя на полі бою, священник Думітру Крокос, відправляв пам'ятну службу перед хрестом. Після встановлення тоталітарно-комуністичного режиму вшанування місцевих воїнів було припинено. Комуністи робили всі зусилля, щоб переписати історію та замести пам'ять про події 1914-1918 рр. Пам'ятник героям с. Ванчиківці встояв проти спроби зруйнування, організованої працівниками КДБ. Хрест вдалося врятувати завдяки мужності групи селян, які вийшли і висловили протест проти його демонтажу. Селяни пояснили представникам радянського режиму, що пам'ятник був встановлений на честь місцевих героїв, їхніх дідусів і батьків, які воювали у складі російської армії проти ворожих військ. Саме завдяки цьому пам'ятник був врятований від знищення.

За інформацією, наданою за запитом від Управління культури Чернівецької ОДА (від 28.12.2021 № 01/16-844), пам'ятний хрест воїнів Першої світової війни, встановлений у 1928 р. на території Ванчикувської церкви, не внесений до переліку об'єктів культурної спадщини Чернівецької області.

**Золото із Луцького замку  
(детективна історія середини XIX ст.)**

До середини XIX ст. в Луцьку, як і в інших невеликих містах України, спеціальні археологічні роботи не проводились. Дослідників цікавив насамперед південь – золото та коштовності скіфських царів та знаті засліплювали уяву та спрямовували на все нові роботи до Великого Степу. Його давнина манила, збірки, часто приватні, постійно поповнювались унікальними скарбами, здобутими примітивною методикою «речової» археології (Баюк В. Г. Археологічні дослідження Луцька (історія і сучасність) // Краєзнавство: науковий журнал. Київ, 2010. Ч. 1-2. С. 123). Провінційне місто жило, затаївши свою історію у сутінках віків, а декотрі неминучі випадкові знахідки незвичних речей пояснювались сучасниками просто та безхитрісно. Поштовх до досліджень у цій ситуації міг відбутись лише при виявленні чогось ефектного та зрозумілого як досліднику, так і звичайному обивателю.

Про саме таку виразну та непересічну знахідку подає детальну інформацію О. Левицький. Цитуючи лист Волинського єпископа Антонія до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора князя І. Васильчикова від 9 грудня 1860 р. автор вказує, що «...в жовтні... 1859 р. солдати луцької інвалідної команди... за східним фундаментом церкви бувшого собору... знайшли півковчежець з чистого найкращого золота і таку ж золоту дощечку, всього вагою 20 лотів, із зображеннями на краях їх хрестів» (Левицький О. История одного древняго волынського храма // КС. Т. 80. Январь 1903, С. 87-88). Лот широко застосовувався при визначенні поштового збору залежно від ваги кореспонденції у Російській імперії впродовж другої половини XVIII – початку XX ст. і рівнявся 12,79 г. Таким чином, вказані знахідки могли мати вагу рівно у чверть кілограма золота.

Спроби генерал-губернатора запропонувати викупити знахідки музейним установам не увінчались успіхом. Ректор Університету Святого Володимира М. Бунге та Міністр імператорського двору граф В. Адлерберг відповіли відмовами у закупці знахідки з аналогічних мотивів як «...позбавлених будь-якого археологічного контексту» (Лист графа Адлелберга від 16 березня 1861 р., подається за: Левицький О. История одного древняго волынського храма // КС. Т. 80. Январь 1903. С. 88-89). Не знаючи як розпорядитись знахідками і, вірогідно, не бажаючи передавати їх у власність

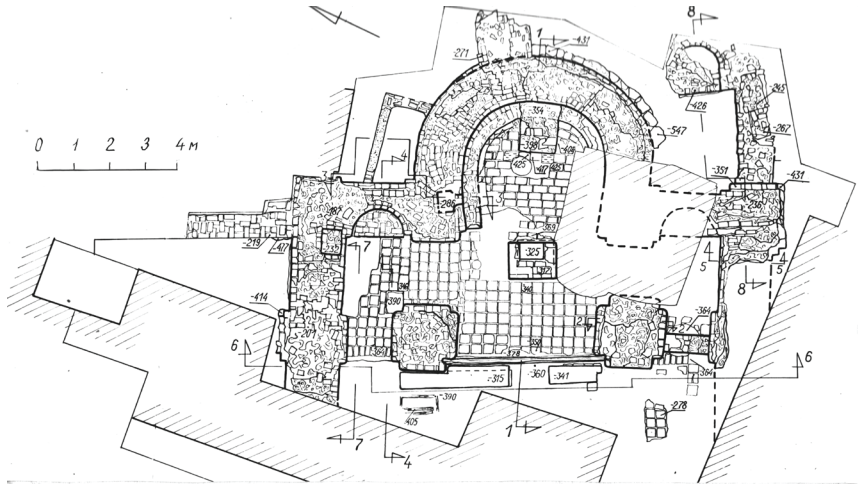


Рис. 4а. Луцк. Занок. Раскоп. Планцеркви Іоанна Богослова ХІІв.

**Рис. 1.** План храму Івана Богослова у Луцькому замку.  
Розкопки М. В. Малевської 1984-1985 років.

луцького соборного храму, як того вимагав єпископ Антоній, Васильчиков відправив артефакти Волинському губернатору князю М. Друцькому-Соколинському з листом від 22 квітня 1861 р., в якому просив останнього вирішити питання про їх передачу в прийнятому судовому порядку (Лист князя Васильчикова від 22 квітня 1861 р., подається за: Левицький О. История одного древняго волинского храма // КС. Т. 80. Январь 1903. С 90). З цим повідомленням подальший шлях означених цінностей втрачається. Місце знахідки можна ідентифікувати за результатами досліджень Собору Іоанна Богослова М. В. Малевської. В основному кресленні виявленого храму в 1985 р. чітко було відмічено місце перекопу – квадратної ями розмірами 4,5×4,5м у південно-східній частині вівтаря (Малевская М. В. Отчет о работе Волинского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1985 г. Раскопки церкви Ивана Богослова в Луцком замке. Науковий архів ДІКЗ у м. Луцьку, № 138, рис. 4а). Роботами солдат луцької інвалідної команди було сильно пошкоджено вівтар домонгольського храму та розбито одну із вівтарних ніш, де, з великою долею імовірності, і було знайдено вказані вироби. Тотожний мистецький характер знахідок (золоті, оформлені стилізованими хрестами речі) та місце знахідок безпосередньо у вівтарній ніші безсумнівно вказують на їх культове походження і пряме відношення до церковної утварі храму Іоанна Богослова.



## **Нові археологічні матеріали з верхів'я р. Сирет**

Глибоччина – багатий на археологічні пам'ятки краї, але більшість з них ще дуже мало досліджені. Перші археологічні дослідження у верхів'ях р. Сирет розпочались у другій половині XIX ст. Одним з перших дослідників, які описували знахідки з зазначеної території, був глибочанин, археолог-аматор Діонісій Олінеску, який створив першу археологічну карту Буковини. В даному регіоні також проводили дослідження Карл Ромшторфер та відомий австрійський археолог Йозеф Сомбаті, який у 1893 р. біля селища Глибока провів розкопки на могильнику культури карпатських курганів.

У 60-70-і роки минулого століття територію верхів'я р. Сирет досліджував видатний український археолог Борис Тимошук. Ним досліджувалися земляні укріплення біля населених пунктів Сучевени (Широка Поляна), Глибока, Червона Діброва, Грушівка, Молодія та ін. На поселеннях пізньоримського та ранньослов'янського часу біля селища Глибока дослідження проводила Ліана Вакуленко.

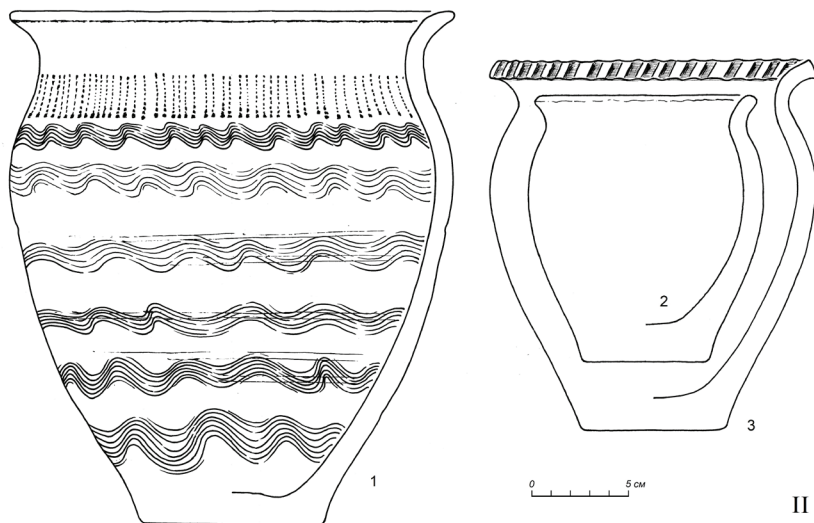
Обстеження та моніторинг археологічних об'єктів проводиться і в наш час. Так, навесні 2018 р. від учителів с. Сучевени Івана Ілліча Сучевана та Валентина Георгійовича Плевана надійшла інформацією про те, що на околиці села, біля лісу, в уроч. Педурень, де проводились земляні роботи, виявлено уламки різноманітної кераміки. На вказане місце разом із місцевими вчителями виїхали М. В. Ільків, Г. І. Безушко й автор. На ділянці площею приблизно 60 га, де проводилися земляні роботи важкою технікою, було виявлено сліди кількох пошкоджених жител-напівземлянок з печами-кам'янками. На поверхні поселення виявлено фрагменти кружального та ліпного керамічного посуду та уламок залізного ножа райковецької культури. З праць Б. О. Тимошука відомо, що в Сучевенах гніздо поселень райковецької культури досліджувалося у другій половині XX ст. у підніжжі й околицях городища ранньозалізного часу, яке височіє над Малим та Великим Сиретом в уроч. Коргана, де також присутні сліди городища-сховища з валами IX ст. Урочище Педурень розташоване західніше, на відстані приблизно 3 км від уроч. Коргана.

Тоді ж розвідки були продовжені у південно-західній частині села в уроч. Томешти, що на високому мису правого берега Малого Сирету, де виявлено поселення трипільської культури, яке з північного боку прикривав природний яр. На орній поверхні трапляються дрібні фрагменти характерного посуду. З північного боку, на схилі до майданчика з поселенням трипільської культури

простежено валоподібний насип. Вал чітко фіксується на стрімкому залісненому схилі (рис. 1: I), тоді як його сліди втрачаються на площадці поселення (ймовірно, був розораний). Спорудження валів на схилах характерне в регіоні для городищ доби раннього заліза. Тому вал в уроч. Томешти теж попередньо може датуватися цією епохою. Поселення райковецької культури в уроч. Педурень та трипільське поселення, до якого примикає вал ранньозалізного часу, досі не були відомі.

Восени 2018 р. Дністровська комплексна археологічна експедиція Інституту археології НАН України, до якої входили Д. Черновол, А. Корвін-Піотровський, Д. Желага, підтвердила, що поселення в с. Сучевени на правому березі Малого Сирету в уроч. Томешти належить носіям трипільської культури. Тоді ж тут було знайдено фрагмент посудини з канельованим орнаментом, технологічно подібний до кераміки етапу VI.

Восени цього року моніторинг проводився у лісі, північніше селища Глибока, де, за інформацією місцевого жителя Вадима Вікторовича Рудого, знайдено уламки керамічного посуду та скупчення обробленого каміння. Під час огляду місцевості, проведеного членами Чернівецького осередку САУ, було встановлено, що земляні роботи із облаштування лісової дороги, які проводилися три роки назад, пошкодили слов'янське поселення райковецької культури. В борту дорожньої канами на глибині 0,8-1,0 м зафіксовано кут житла-напівземлянки. Вціліло менше 0,5 м<sup>2</sup> його долівки, але із великою концентрацією фрагментів та розвалів керамічних посудин – попередньо виокремлено 8 виробів. Сім посудин – ліпні, товстостінні, виготовлені з грудкуватої глиняної маси із значною домішкою шамоту, випалення нерівномірне, можливо, також вторинне. Вінця ліпних горщиків відігнуті назовні, з округлим краєм (рис. 1: II, 2) або, частіше, із вдавленнями ззовні по краю вінець, зроблені, зокрема, циліндричним предметом (дерев'яною паличкою?) (рис. 1: II, 3). Один кружальний горщик більших розмірів має в глиняному тісті великий вміст піску (рис. 1: II, 1). Його вінця мають округлий край та плавно відігнуті назовні. Від верха плічок до придонної частини гребінчастим штампом нанесено 6 горизонтальних смуг орнаменту: ряд вертикальних наколів та хвилясті заглиблені лінії. Поряд трапилися дрібні перепалені камені й шматки перегорілої деревини. Вище у заповненні (глибина 0,35 м від сучасної поверхні) трапляється паленина, а також зафіксовано фрагмент кружального горщика зі складніше профільованими вінцями й заглибленим орнаментом на плічках. Культурні рештки вздовж дороги, зокрема, скупчення перепаленого каміння від печей-кам'янок, трапляються на відстані більше 300 м.



**Рис. 1.** Вал у с. Сучевени (уроч. Томешти) (I) та зразки керамічного посуду з поселення Глибока (II).

Відомо, що в даному мікрорегіоні проводив дослідження Б.О. Тимошук у 60-х роках минулого століття. Дослідник зазначав, що на півночі від селища Глибока на високому мисі в лісі, в уроч. Замчище, на території городища ранньозалізного віку знайдена кераміка райковецької культури. Нововиявлені артефакти



вказують на те, що приблизно на відстані 0,6-0,7 км від городища теж існувало середньовічне слов'янське селище, розміри якого ще остаточно не з'ясовані.

Селище в Глибоцькому лісі розташоване між двома потічками, з болотистою, горбистою та порізаною ярами місцевістю. По ґрунту можна спостерігати, що не вся територія була заліснена, а існували і луки. Дана місцевість була обрана для проживання слов'янами біля підніжжя високого пагорба з давніми укріпленнями для ефективного захисту від нападу чужинців. Для цього, в т.ч., використовувалися і природні рубежі. Тому в багатьох випадках вивчення пам'яток VIII–IX ст. теж ускладнене. Виявлені старожитності доповнюють матеріали з Глибоцького гнізда поселень останньої третини I тис. цілими формами посуду, й надають нову інформацію про заселення регіону. Археологічні об'єкти в околицях Глибоки потребують особливого захисту від руйнівного характеру земляних робіт та протизаконних дій «чорних копачів».

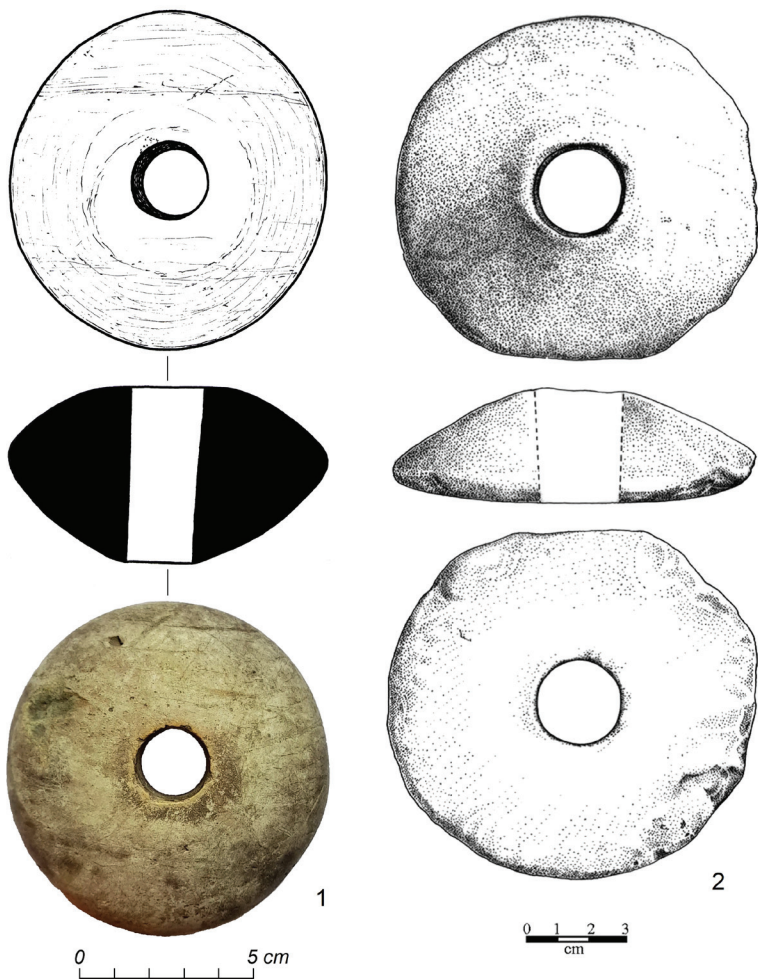
*Микола Боднарюк (Опришени),  
Георгій Безушко (Опришени)*

### **Знахідка кам'яного скіпетра бронзового часу з території с. Опришени**

Незважаючи на те, що наприкінці III тис. до н.е. розпочинається виготовлення та розповсюдження бронзових виробів і потужно розвивається металургійна справа, кам'яні артефакти залишаються як один з головних факторів економічного розвитку тогочасного суспільства. Використання виробів з каменю мало тисячолітні традиції, способи відбирання матеріалу, виготовлення кам'яних знарядь передавались з покоління в покоління. Кам'яні вироби присутні у всіх культурах епохи бронзи. Вироби з каменю (перфоровані сокири, скіпетри, наконечники стріл, амулети тощо) виявлені у різних похованнях цього часу.

Велика кількість кам'яних артефактів належать і до пізньобронзового періоду, до якого належить і розповсюджена в Північній Буковині культура Ноуа (XIII–XII ст. до н.е.). Племена культури Ноуа в пізньому бронзовому віці розповсюдилися на досить велику територію в Румунії, Молдові та Середньому Подністров'ї у межах України, де відомо близько 20 поселень цієї культури. До даного історичного періоду, припускаємо, належить і знахідка кам'яного виробу (скіпетра) з Опришен.

Навесні 2006 р. в західній частині села, в уроч. Лан ла Дял, яке розташоване на відстані 1,5 км від правого берега р. Котовець, місцевий мешканець Сергій Романюк знайшов на поверхні ґрунту



**Рис. 1.** Кам'яні вироби з території с. Опришени (1) та с. Міховень (2 – за Diaconu, Niculiciă 2011).

кам'яний перфорований скіпетр біло-сірого кольору. Точне місце знахідки встановити, на жаль, не вдалось. При обстеженні урочища не виявлено жодних ознак культурних шарів чи супутнього матеріалу. Але в селі, на лівому березі р. Котовець, в трьох місяцях виявлені поселення пізньобронзового часу з керамічним інвентарем культури Ноуа. На багатошаровому поселенні урочища Пе Вале (лівий берег р. Котовець) знайдені фрагменти кераміки,

характерної для комарівської культури. Отже, даний предмет є випадковою знахідкою, але являє чималий науковий інтерес. Кам'яний виріб має круглу конічну форму з отвором посередині (рис. 1: 1). Висота – 5 см; діаметр – 9,0×9,4 см; діаметр отвору – 2,0×2,2 см; вага становить 510 г. Аналогічний виріб був знайдений у 2010 р. на лівому березі р. Сучава в с. Міховень Сучавського повіту Румунії. Виріб так само круглої форми, перфорований посередині, добре шліфований, сірувато-чорного кольору. Його висота – 3,4 см; діаметр 10,6×11,2×11,4 см; діаметр отвору – 2,7×2,8 см; вага 509 г (рис. 1: 2) (Diaconu, Niculică 2011).

Питання використання скіпетрів досить дискусійне. Одні з дослідників вважають, що їх могли використовувати як бойову зброю; інші вважають, що вони носили символічний характер і виконували символічну роль для їхнього господаря. Малі розміри отворів цих скіпетрів напевно не давали можливості для міцного кріплення до ручної дерев'яної ручки, але можна припустити, що вони могли використовуватись під час битви іншим чином. Деякі види кам'яних скіпетрів доволі малих розмірів для використання у битвах. Дані скіпетри з Опришен та Міховень, дуже схожі за технологією виготовлення, достатньо великих розмірів для того, щоб їх використовувати як один із видів зброї. Також можливий варіант, коли даний тип предметів могли використовувати в певних господарських цілях.

Знахідка кам'яного скіпетра з Опришен являє чималий науковий інтерес і потребує подальшого дослідження. Уточнення його датування та культурної приналежності, а також способу використання дадуть можливість відтворити більше соціальних та економічних аспектів життя місцевого населення в епоху бронзи.

*Наталія Булик, Марія Войтович,  
Руслан Коропецький, Ірина Луцик,  
Олена Томенюк, Яна Яковишина,  
Тетяна Ястремська (Львів)*

### **Досвід диджиталізації на прикладі проєкту «Затоплена спадщина: цифровий архів втрачених археологічних пам'яток долини Дністра»**

Під час введення в експлуатацію Дністровської ГЕС і Бурштинської ГЕС затоплено частину території долини Дністра (кілька десятків населених пунктів). Перед затопленням упродовж десятків років на цих територіях проводилися масштабні розкопки Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України) під керівництвом Олександра Черниша, Лариси Крушельницької, Володимира Цигилика.

Надзвичайно плідними стали дослідження О. Черниша, проведені в околицях сіл Молодове та Кормань у Чернівецькій обл., де на порівняно компактній площі виявлено рештки понад півтора десятка стійбищ та короткотривалих стоянок первісних людей. Зокрема, на стоянці Молодове V виявлено двадцять культурних горизонтів, кожен з яких являє собою рештки давнього поселення та свідчить про періодичне заселення цієї локації від середнього палеоліту до мезоліту, тобто впродовж періоду від понад 100 до 10 тис. років тому. Факт, що окремі стійбища існували тут порівняно довгий відрізок часу, засвідчує наявність на них решток жител. У 1959 р. на стоянці Молодове I вперше у світовій науці виявлено рештки наметоподібного житла неандертальців, збудованого з масивних кісток мамонтів. Багатотисячні колекції виробів з кременю, інших гірських порід, кістки та рогу, виявлені на стоянках, також свідчать про тривалий період їхнього функціонування та значну господарську активність первісного населення. Найцікавіші артефакти пов'язані з первісними культурами та давнім мистецтвом: скіпетри племінних вождів – так звані «жезли родоначальників», фігурки з каменю та кістки, рогові флейти. Завдяки цим знахідкам ми можемо дізнатися не лише про повсякденне життя наших далеких предків, але й про їхню суспільну організацію, духовні потреби та естетичні смаки. Окремі загони експедиції очолювали Роман Грибович та Катерина Черниш.

Не менш цікавими виявилися археологічні дослідження на території, що підлягала затопленню під час введення в експлуатацію Бурштинської ТЕС. Там роботи, що здійснювали Володимир Баран, Лариса Крушельницька, Олексій Ратич та Роман Багрій, були зосереджені на пам'ятках в околицях сіл Бовшів та Дем'янів. Зокрема, на пам'ятці Бовшів II зафіксовано п'ять культурних горизонтів. Найдавніші культурні нашарування пов'язані із ґрунтовим похованням III тис. до н. е. культури шнурової кераміки. У шарі культури Ноа виявлено фрагменти керамічного посуду, вироби з кістки, а також декілька господарських ям та житло цієї культури. Найкраще представлений шар черняхівської культури, що виступає поселенням із дослідженими заглибленими та наземними житлами, господарськими ямами, відкритими вогнищами та численними артефактами. Також на пам'ятці виявлено нерухомі об'єкти та залишки культурних нашарувань празько-корчацької культури та княжої доби.

Архівні матеріали із археологічних досліджень на пам'ятках, що підлягали підтопленню, зберігаються у відділі археології Інституту

українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, зокрема, колекція фотоплівки та відеоматеріалів, які, за винятком окремих світлин, не були відомі широкому загалу. Завдяки підтримці Українського культурного фонду команда відділу археології у липні-жовтні 2023 р. реалізувала проєкт «Затоплена спадщина: цифровий архів втрачених археологічних пам'яток долини Дністра».

Сама ідея виникла на початку повномасштабної війни, коли розпочато роботу над впорядкуванням та оцифруванням фотоархіву. Під час попереднього ознайомлення встановлено, що велика кількість фотоплівки походить з експедицій у населених пунктах, які сьогодні не існують. У процесі реалізації проєкту зацифровано і описано 40 плівок (1005 кадрів) з археологічних робіт 1950–1980-х рр. Ці плівки пов'язані з польовою діяльністю відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, зокрема, археологів Олександра Черниша, Лариси Крушельницької, Володимира Барана, Катерини Черниш на пам'ятках Молодове I, Молодове V, Кормань IV, Атаки I, Атаки VI, Бовшів I, Бовшів II Дем'янів, Ленківці. Усі світлини ідентифіковані, детально описані та мають присвоєний інвентарний номер. Матеріали знаходяться у вільному доступі на створеному в рамках реалізації проєкту сайті: <https://archaeology.org.ua>. Окрім оцифрованих світлин, на платформі міститься коротка інформація про досліджені пам'ятки, біографії археологів, фотографа, а також фільм фундатора кінематографії в Галичині Юліана Дороша «Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Дністра».

*Ліана Вакулєнко (Київ)*

### **Вплив римських традицій на поховальний обряд прикарпатського населення у III–IV ст. н.е.**

У другій половині I тис. н.е. область Східної Європи займало населення двох археологічних культур: Черняхів – Синтана-де-Муреш на більшій частині території та культури карпатських курганів на теренах українського і румунського Карпатського підгір'я.

Обидві культури мають виразні сліди цивілізаційних надбань провінційної римської культури, що традиційно визначається в науковій літературі як римські впливи. Загально визнано, що ядром черняхівської культури були германські племена, які ототожують з готами історичних письмових джерел. Порівняно невеликий територіальний і кількісний масштаб культури карпатських курганів, культурна подібність характерних рис, яку

демонструють її пам'ятки, дозволяє думати, що йдеться про один етнос, найімовірніше, германське плем'я тайфалів. В історичних джерелах тайфали завжди згадуються в Карпатському регіоні, у місцевостях поблизу правого берега Верхнього Дністра та Сірета, саме на тій території, де розташовані пам'ятки культури карпатських курганів. За скупими відомостями стародавніх джерел перед нами постає порівняно невеликий за чисельністю народ, що з'явився в Карпатському басейні разом з готами в єдиному міграційному русі. Археологія має численні свідчення, що високий рівень розвитку землеробства та розвинене різногалузеве ремісниче виробництво у великій мірі були досягнуті східноєвропейським населенням завдяки знайомству з надбаннями римської цивілізації в ході військових завоювань, службі у допоміжних загонах римської армії та торговим зв'язкам. Високий цивілізаційні рівень черняхівської та прикарпатської спільнот також забезпечувалися притоком вихідців з римських територій, що ставали членами місцевих варварських громад. Потрібно зазначити, що попри близьке територіальне сусідство обох спільнот (черняхівської та культури карпатських курганів), тотожну хронологію, однаковий темп і рівень розвитку, ці культури мають чітке територіальне розмежування. Зазначимо також, що, крім іншого, головна відмінність двох культур полягає у різних практиках поховального обряду.

Для черняхівців є характерними ґрунтові біритуальні поховання з інгумаціями або кремаціями, вміщеними в урни або ямки. Носії культури карпатських курганів (прикарпатці) практикували виключно спалення померлих і курганний поховальний обряд.

Потрібно зауважити, що курганні поховання мало поширені на території Європи в римський час. Втім, важливою особливістю прикарпатського поховального обряду є не лише спорудження курганів, але і звичай спалювати небіжчиків на місці поховання. Свідченням цього є сліди вогнища у вигляді згорілої деревини, пропаленого ґрунту і решток кремації небіжчика, виявлені у прикарпатських курганних захороненнях. Місце, на якому тіло померлого спалювали і там же ховали, має назву *bustum*. Цей термін сучасна археологія успадкувала від античної традиції. Рештки спалення залишали на площі вогнища, або вміщували в урну чи в одну чи кілька ямок під курганним насипом. Разом з небіжчиками спалювали жертвовних тварин: коня, вівцю (козу), свиню, птахів.

Класичне *bustum* має чисельні аналогії з обширів Римської імперії і є складовою частиною типового римського поховального обряду. На території Імперії відомі і підкурганні поховання з *bustum*. Цей тип поховання тісно пов'язаний також з культурою римських провінцій, зокрема рейнських та дунайських.



Bustum практикувався в дунайських провінціях Норік і Паннонія. Після завоювання Дакії переселенці з цих провінцій принесли цю традицію на нову територію. Свідченням цього є трансильванські курганні могильники з bustum у Кашольці, Кальборі, Ігіу та інші. На території варварської Європи відомі також групи курганних могильників з bustum, що належать етнічно різному населенню. Подібний обряд поховання (bustum), простежений у курганах Седлімінського типу, що їх залишило германське населення, яке переселилося з рейнсько-везерського регіону. Польський археолог А. Блажеєвський вказує на схожість поховального обряду, простеженого у Седлімінських курганах, з обрядом в курганних похованнях з кремацією *in situ* на прилімісній території по обидва боки рейнського кордону. Подібний тип поховання, тобто кремація на місці поховання, трапляється в групах і окремих курганах на Польському Помор'ї, Мазовії, Підляшші та Жешовщині.

Важливо зазначити, що дослідники курганних могильників з обрядом поховання bustum, тобто захоронення *in situ* на місці спалення небіжчика, які були відкриті як в кордонах римських провінцій, так і на варварських територіях, відмічають відчутну романізацію населення, що їх залишило. Таким чином, римська культура мала вплив не лише на матеріальну культуру, але і на духовну сферу племінного населення. Отже, розглядаючи питання походження прикарпатського поховального обряду, дозволимо собі припустити, що він був запозичений під впливом провінційної римської обрядності. Як зазначалося, утворення культури карпатських курганів пов'язано з міграцією населення з північного заходу Європи. Найімовірніше, курганний обряд з bustum був запозичений цією людністю ще до їх появи на Прикарпатті.

*Лариса Виногородська (Київ)*

### **Археологічні матеріали XIII ст. з території Старого замку в м. Кам'янець-Подільський**

Під час археологічних досліджень на території Старого замку у м. Кам'янець-Подільський у 60-ті роки ХХ ст. архітектором Євгенією Пламеницькою у західній частині замку на внутрішньому дворі було розкрито фрагмент рову і кам'яний фундамент овальної у плані споруди розміром 7,25×6,2 м, що стояла на материковій скалі. Є. Пламеницька трактувала цю споруду як залишки вежі-донжону та датувала, за керамікою і аналогіями з волинськими вежами, серединою XIII ст. У середині вежі було зафіксоване вирублене у скалі поглиблення, яке, скоріш за все, було колодязем (розчищене до

глибини 5,0 м). Є. Пламеницькою було зроблено план реконструкції городища, що займало західну частину внутрішнього двору замку. Розкопані нею фрагменти кам'яних стін у цій частині дослідниця датувала XII–XIII ст. і вважала їх першими кам'яними спорудами на теренах Поділля. За реконструкцією Є. Пламеницької, городище мало округлу форму, подібну до волинських городищ XII ст. У 2008, 2010 та 2018 і 2019 роках розкопки в замку були продовжені автором тез.

У 2008 р. для виявлення культурних нашарувань і наявності в них матеріалів києво-руського часу було закладено траншею на території Північного бастиону, що розрізала його впоперек. Аналіз страгиграфії траншеї показав, що серед культурних нашарувань XIV–XVII ст. зафіксовані й матеріали XIII ст., які в невеликій кількості знаходилися над шаром трипільського часу. Це були в більшості фрагменти горщиків з характерним для галицько-волинської кераміки оформленням вінець. На денцях деяких з них знаходилися клейма у вигляді солярних знаків. Серед цієї кераміки траплялися і горщики золотоординського періоду (друга половина XIII – початок XIV ст.), які можна віднести й до середини XIII ст. Вони зроблені в більшості на ручному гончарному колі, тісто з домішкою жорстви або крупного піску.

В 2010 р. археологічні дослідження проводилися в західній частині Північного бастиону, на схід від башти Рожанка XVI ст. У горілому шарі поруч із підземним ходом XVI ст. було відкрито фрагмент земляного валу з матеріалами середини XIII ст. (кераміка). З внутрішнього боку валу було зафіксовано сліди підрізки, скоріш за все, залишки конструкції валу (кліті?). що дає можливість підтвердити існування відкритого Є. Пламеницькою городища XIII ст. На відстані 3,0-4,0 м на північ нижче по схилу від існуючої башти Рожанка було закладено шурф. В ньому на глибині 2,0-3,5 м від поверхні зафіксоване потужний шар згарища з перепаленою глиною до 0,8-1,0 м завтовшки, що знаходився на округлій у плані кам'яній основі з великих брил на глиняно-вапняному розчині. Через технічні перешкоди нам не вдалося розширити і поглибити шурф (заважали труби водопостачання, що йшли до башти Рожанка). На думку деяких дослідників (Є. Сіцінський, Є. Пламеницька й ін.), на північ від башти Рожанка знаходилася більш рання дерев'яна сторожова башта XIII ст. На нашу думку, її фрагмент і було зафіксовано у шурфі. Вона розташовувалася за межами валу і, скоріш за все, контролювала ззовні в'їзд у городище. На жаль, частина валу і спаленої башти були знищені підземним ходом XVI ст. Але, проводячи аналогії з дерев'яною баштою на кам'яній підставі, обмазаною глиною і вкритою побілкою, з городища XIII ст. у Хелмі, маємо підставу говорити про подібність цих





**Рис.1.** 1 – поховання № 1; 2 – скроневі кільця з поховання № 1.

башт і віднести башту з городища у Старому замку м. Кам'янець-Подільський до середини XIII ст. Звернемо увагу на ще одну дерев'яну вежу-донжон XII–XIII ст., розкопану С. Пачковою на городищі біля с. Гринчук Кам'янець-Подільського району. Вона була підквадратна у плані та примикала до валу на найвищій точці городища із західного боку. Споруда мала площу біля 30,0 м<sup>2</sup> й була



**Рис. 2.** 1 – поховання № 3; 2 – сережки київського типу з жіночих поховань.

заглиблена у материк на 0,4-0,45 м. Долівка була підмазана глиною, а стіни потиньковані глиною з домішкою соломи і вимашчені вапном, як і башта у Хелмі, але не мала кам'яної підстави. Виникає питання про можливість побудови цього городища князем Данилом, яке повинно було замінити столицю Пониззя Бакоту, що була спалена

Данилом через зраду його намісника Милея. Для будівництва нової столиці, на нашу думку, він вибрав Кам'янець і почав будувати нові укріплення за традиціями галицько-волинської школи. Вибір його не був випадковим. Крім використання зручного місцезнаходження для укріплення, він опирався на вже існуючу міську структуру на острові з городищем і посадом, що підтверджують розкопані співробітником Кам'янець-Подільського музею П. Болтанюком у 2012 р. на території Вірменського бастиону у Старому місті залишки валу киево-руського часу. Що стосується плану городища, який, за реконструкцією Є. Пламеницької, був округлої форми, подібної до волинських городищ XII ст. На нашу думку, воно мало підквадратну форму, притаманну городищам середини XIII ст. Воно мало, скоріш за все, посад, церкву і некрополь. Що стосується посаду і церкви ми не можемо конкретно щось сказати за недостатністю розкопаної площі. Але у 2018-2019 рр. розкопки були продовжені на території замкового двору на схід від розкопаного Є. Пламеницькою рову з баштою (на відстані біля 150 м). Під час розкопок на території навколо відкритих залишків фундаментів Покровської церкви, де були поховані, за легендою, князі Поділля брати Коріатовичі, та споруд XVI ст. досліджено некрополь XIII–XVII ст. Невелика кількість поховань відносилася до киево-руського часу. Частина з них була знищена фундаментами споруд XVI ст. Перші поховання XIII ст. були відкриті у 2018 р. на території склепу з каплицею Михайла Потоцького XVI ст. Зафіксовано фрагменти трьох поховань. Від одного поховання зберіглася тільки верхня частина жіночого скелету (рис. 1: 1). Інша частина була знищена котлованом під фундамент каплиці. З обох боків черепа знайдено 11 скроневих кілець зі срібла діаметром біля 2,0 см (рис. 1: 2). В іншому подвійному похованні на цій же території знаходилися скелети чоловіка і жінки (рис. 2: 1). У чоловіка знайдено у ребрах залізні наконечник стріли для луку XII–XIII ст., пряжку від поясу, ніж та кресало киево-руського часу. У жінки знайдено три срібних скроневих кільця діаметром біля 2,0 см біля черепу і два срібних кільця діаметром 2,5 см для поясу на череслах. Такі знахідки дають цікавий матеріал для реконструкції жіночого одягу (поховального?) XIII ст. Під час розкопок на цій території у 2019 р. в жіночих похованнях знайдено срібні сережки київського типу та два фрагменти перепалених скляних браслетів (рис. 2: 2). Відмітимо, що всі поховання виглядали як частково збережені поховальні ями із заокругленими кутами, поглиблені у материк на 0,3-0,5 м. Оскільки після облоги замку османами було проведено нівелювання його поверхні, культурні нашарування були майже знищені. Тому глибину залягання поховань виявити не вдалося.

Таким чином, городище XIII ст. на території Старого замку з дерев'яною вежею-донжоном, знахідки поховань киево-руського часу дозволяють віднести їх до періоду правління в Галицько-Волинському князівстві Данила Галицького, котрий на той час прагнув колонізувати Пониззя і використати його територію для боротьби з татарами. Новою столицею Пониззя було визначено городище у м. Кам'янець-Подільський і збудоване Данилом за традиціями галицько-волинської школи, прикладом якої слугувало городище у Хелмі.

*Ігор Возний (Чернівці)*

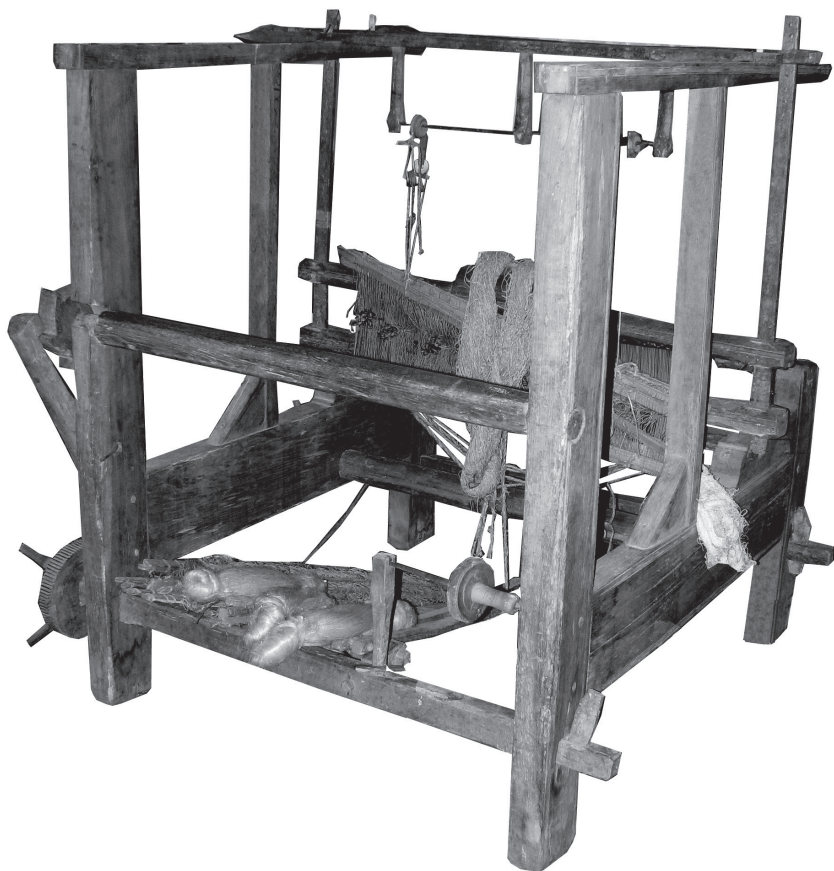
### **Ткацтво на теренах північної частини Буковини в XII–XIV ст.**

Прядіння льону та вовни у давній Русі не було відокремленою галуззю ремесла. У кожній родині в обов'язок жінки входило виготовлення лляних і вовняних тканин. Традиційно ним займалися в зимові місяці, починаючи не раніше жовтня (коли закінчувалися всі польові роботи) та закінчувалися в кінці березня. На жаль, на відкритих поселеннях досліджуваної території залишків тканин не виявлено. Вони відомі лише з Чорнівського городища та імпортованих з поховань в Ленківцях на Пруті, Василеві.

Безперечно, на поселеннях північної частини Буковини в XII–XIV ст. займалися й ткацтвом, хоча жодних залишків цього виробництва у археологічному матеріалі не простежено.

На якому типі станка, – вертикальному чи горизонтальному, – виготовлялися ці тканини, визначити важко. Науковцями відзначалося, що горизонтальний станок з'явився в Західній Європі в кінці XII ст. При широких економічних зв'язках із країнами на Заході ткачі давньої Русі швидко освоїли технічну новинку і на початку XIII ст. горизонтальний станок з'явився на Русі. Використання горизонтальних верстатів серед слов'янського населення засвідчується спільною термінологією у всіх слов'янських мовах для назви деталей цього типу станків, наприклад, «бердо». Кросна – горизонтальні ткацькі станки етнографічно зафіксовані на досліджуваній території у першій половині XX ст. (рис. 1). Хоча, як засвідчують науковці, на теренах північної частини Буковини примітивні вертикальні ткацькі станки побутували до кінця XVIII ст., а в окремих регіонах зустрічалися ще в середині XX ст. Фарбували тканини природними барвниками. Як відомо з



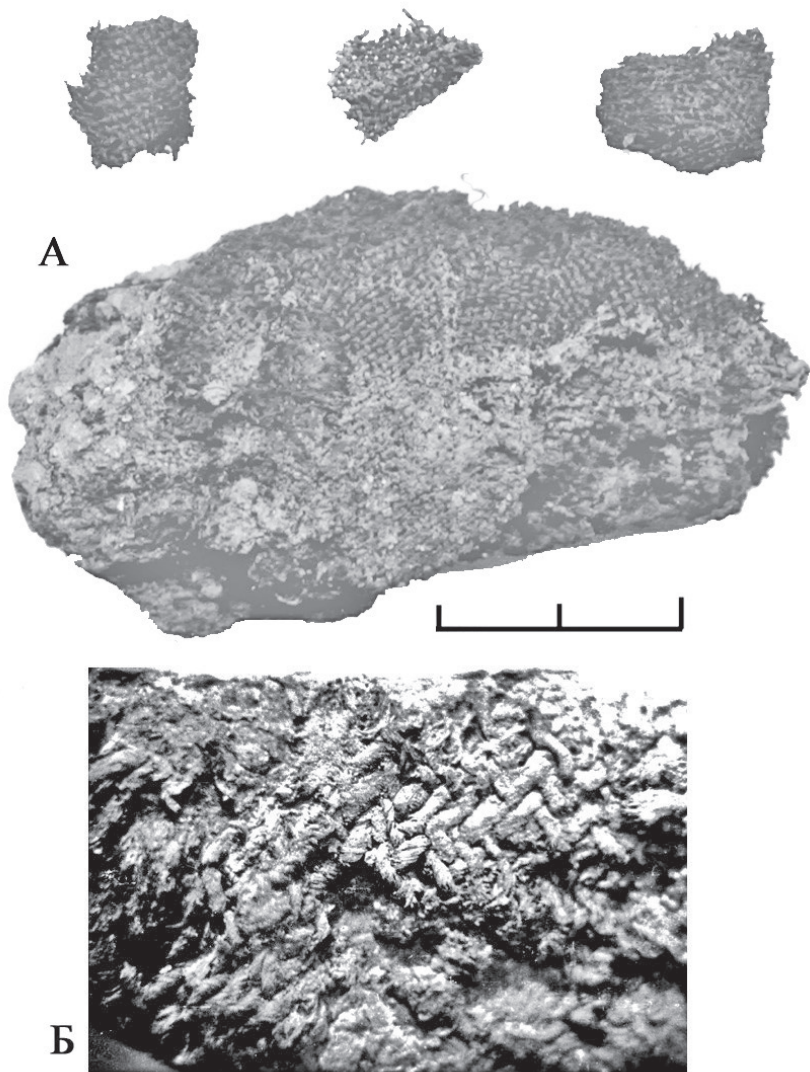


**Рис. 1.** Горизонтальний ткацький верстат кінця XIX ст. с. Погорілівка.

етнографічних матеріалів, для червоного сукна використовували луг з попелу букового дерева, червоні буряки, висушене листя материнки; чорне сукно отримували за допомогою стручків сушеного бобу, зернят соняшника, вільхової кори; жовтий колір отримували завдяки корі дикої яблуні, відвару жита та сироватки.

У давній Русі тканини виготовляли з вовни, льону та коноплі. Вони різнилися між собою не тільки за якістю матеріалу, а й видом переплетення, фактурою й окрасом.

На території Чорнівської садиби знайдені фрагменти тканини двох видів переплетення: полотняного і саржевого (рис. 2, А).



**Рис. 2.** Фрагменти тканини з Чорнівського городища:  
а – полотняного; б – саржевого переплетіння.

Шматки полотняної тканини виявлені під час дослідження підлоги оборонних клітей №№ 7, 8, 32. За технікою виготовлення полотна належить до найпростішого виду переплетення ниток у тканині, яка виготовлена з рослинного волокна. При такому переплетенні нитки

утка і основи розміщувалися в шаховому порядку, перекриваючи одна одну. При цьому лицева та зворотна сторони мали однаковий вигляд. Тканини цієї групи становили 25 % загального обсягу ткацького виробництва. З них, в основному, шили чоловічі й жіночі сорочки, рушники тощо. Аналогічні знахідки тканин відомі в Новгороді, Бересті, Дорогичині тощо.

Тканини з саржевим переплетінням (із серпа на Чорнівському городищі) – більш грубі (рис. 2, Б). Вони зустрічаються в Новгороді в ярусах XI – першої половини XIII ст. Це дозволяє деяким авторам висувати характер саржевого переплетіння в якості критерію для датування тканин, знайдених при розкопках. Дане припущення підтверджується матеріалами Гданська. Саржеве переплетення 2/1 з'явилося в Європі у фламандців і звідти перекочувало на Русь і було виробництвом міським. За етнографічними даними, таке переплетення невідоме сільському ткацтву в сучасній Україні. Те ж саме можна сказати і про Польщу. З таких тканин могли шити верхній одяг.

Отже, зібраний археологічний матеріал дозволяє говорити, що ткацтво на теренах північної частини Буковини в XII–XIV ст. розвивалося на належному рівні й не поступалося за своїми якостями такому виробництву на інших теренах давньої Русі.

*Сергій Горбаненко (Київ)*

### **Палеоетноботанічні матеріали Чорноліської культури з Волошкового 6**

**Вступ.** У 2022—2023 рр. Дністровська археологічна експедиція ДП «НДЦ “ОАСУ”», ІА НАН України під керівництвом Антона Корвіна-Піотровського<sup>1</sup> проводила рятівні розкопки багатоярусного поселення Волошкове 6 (північна околиця с. Волошкове Сокирянської територіальної громади Дністровського р-ну Чернівецької обл.). У ході досліджень учасники експедиції звернули увагу на наявність в об'єктах чорноліської культури скупчень ботанічного походження в обгорілому стані та своєчасно відібрали кілька зразків ґрунту для подальших фільтрацій й аналізу.

**Матеріали й методи.** Палеоетноботанічні матеріали виявлені й узяті з землею в об'єктах: 1А, 2022 (зразок 1, близько 1,5 дм<sup>3</sup>); 49, 2022 (зр. 2, понад 0,3 дм<sup>3</sup>); 30, 2023 (зр. 3, чотири частини). Фільтрацію зр. 1 і 2 проведено за допомогою флотації, в результаті

<sup>1</sup> Від початку досліджень вже понад 10 років незмінним керівником експедиції є Дмитро Черновол. У 2022 р. вчений став до лав ЗСУ.

якої обгорілі рештки ботанічного походження відділено від ґрунту для подальшого визначення. Зр. 3 складався з 3 спечених грудок і 1 — «розсипом», близько 0,18 дм<sup>3</sup>.

Результати фільтрації й визначень наведені в таблиці.

Палеоетноботанічні матеріали з об'єктів чорноліської культури Волошкового 6.

Об'єкт	Зразок	Об'єм, дм <sup>3</sup>	Виділений матеріал	Рослина
1А, 2022	1	≈1,5	5 од. і фрагменти	<i>Hordeum vulgare</i>
49, 2022	2	>0,3	0,15 дм <sup>3</sup>	<i>Lens culinaris</i>
30, 2023	3/1	Грудка		<i>Panicum miliaceum</i>
Там само	3/2	Те саме		Те саме
Там само	3/3	Те саме		Те саме
Там само	3/4	≈0,18	>200 од.	Те саме

У зр. 1 і 2 трапились кілька зернівок бур'яну підмаренника чіпкого (*Galium aparine*). Зр. 3 складався із трьох грудок, що засвідчує зберігання проса у плівках.

**Обговорення, висновки.** Дотепер у науковій літературі згадки про культурні рослини з пам'яток чорноліської культури були одиничними. Олексій Тереножкін лише згадував, що на денцях горщиків є відбитки проса. Галина Пашкевич уперше здійснила професійну ідентифікацію, також за відбитками на одному денці горщика з Тясминського городища, де визначила колосок із двома зернівками та дві зернівки пшениці двозернянки, а також 10 відбитків зернівок проса. Отже, маємо друге достовірне палеоетноботанічне визначення матеріалів чорноліської культури, і перше — за обгорілими рештками.

1. Зважаючи на однорідність знахідок, можна стверджувати, що всі зразки є результатом збору й зберігання врожаю одного року. За контекстом знахідки зр. 1 складно зрозуміти, як саме виникло це скупчення: навряд чи воно було результатом цілеспрямованого зберігання збіжжя. Зважаючи на контекст і незначну кількість, можемо припустити, що це були якісь відходи у широкому розумінні. За контекстом знахідки зр. 2, з високою долею вірогідності можна припустити, що давні землероби зберігали певну кількість врожаю сочевиці в окремій ємності (в горщику) як насіннєвий фонд для майбутніх посівів. Щодо зр. 3, оскільки саме плівки злипаються



між собою в результаті впливу високих температур, просо, спечене в грудки, є свідченням того, що воно зберігалось у плівках, себто — не підготовленим для вживання в їжу.

2. Усі три культури представляють давно відомі й вирощувані культурні рослини. Ячмінь плівчастий і просо — одна з найдавніших і найзвичніших зернових, вирощуваних на території сучасної України від часу виникнення тут землеробства. Що й не дивно, зважаючи на їхні агробіологічні властивості. Натомість, сочевиця в палеоетноботанічних матеріалах зазвичай представлена поодинокими знахідками насінин. Її появу, поряд з іншими бобовими, зафіксовано на території України з часів трипільської культури, в одиничних екземплярах. Але свідчення її масового вирощування дуже нечасті: яскравим прикладом є лише матеріал із поселення вельбарської культури Йосипівка 4.

3. Підмаренник чіпкий є поширеним бур'яном, котрий переважно є засмічувачем полів. Віддає перевагу родючим зволуженим ґрунтам з лужною реакцією. Це дозволяє припустити існування навколо давнього поселення ділянок із такими характеристиками, які давні поселенці використовували під поля. За топографією, на північний захід від поселення знаходяться значні за площею ділянки, придатні для хліборобства. За картою ґрунтів зараз там знаходяться ясно-сірі опідзолені ґрунти переважно на лесових породах. Не виключаємо можливість використання для вирощування культурних рослин і вузької «смужки» заплави на правому березі р. Дністер, 20—50 м завширшки. Такі ділянки мають суттєві переваги над іншими: вони легкі для обробітку ґрунту, а їхня родючість постійно підтримується природним чином за рахунок розливів рік.

Зважаючи на те, що підмаренник — яра рослина, відповідно, маємо непряме свідчення того, що й посіви вказаних культурних рослин теж ярі. Що відповідає й нашим знанням про рівень розвитку хліборобства того часу.

**Прикінцеві положення.** Зважаючи на склад знахідок, можемо лише констатувати, що носії чорноліської культури вирощували ячмінь плівчастий, сочевицю звичайну і просо. Але не їхнє співвідношення в раціоні. Нині лише розширено список вирощуваних носіями чорноліської культури рослин. Поки неможливо стверджувати, що встановлено повний асортимент вирощуваних культурних рослин. Тим більше, передчасно говорити про встановлення характерних палеоетноботанічних спектрів окремих пам'яток і комплексу, притаманному для культури в цілому. Відтак, вважаємо й передчасними спроби проведення культурно-хронологічних порівняльних аналізів.

*Віктор Грига (Чернівці),  
Сергій Якубина (Шебутинці)*

### **Скульптура зі Шкільного краєзнавчого музею села Шебутинці**

В Шкільному краєзнавчому музеї села Шебутинці, який діє при опорному закладі «Шебутинецький ліцей» Сокирянської міської ради Дністровського району Чернівецької області зберігається скульптура зображення людської голови в головному уборі, передана місцевими учнями вчителю історії Олексію Микитовичу Тимчуку в 70-80-х роках ХХ ст. Дані про місце й обставини знахідки залишаються невідомими. Попри тривалий час з моменту знахідки й експонування у вересні – жовтні 2021 р. у Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї, її культурно-хронологічне визначення не здійснено.

Скульптурне зображення лицевої частини голови, повернутої на  $\frac{3}{4}$  вправо, відображає обличчя зрілого віку чоловіка характерної «східної» зовнішності: із зморшками на чолі та між чітко вираженими бровами, примруженими очима та мімічними зморшками, вираженими вилицями, доволі широким кирпатим носом, який різко не виступає із площини обличчя, з низькорельєфними вусами, тонкими губами й бородою на підборідді і вздовж краю нижньої щелепи (рис. 1: 1). У верхній частині шиї – різко виступаючий кадик та виражена вікова зморшка. Головний убір зі скрученої тканини з численними складками. Зворотня сторона виробу – плоска, з овальним заглибленням по центру (9,0×5,1×2,4 см). В середині заглиблення присутні грубі повздовжні і поперечні сліди роботи на зразок пальцевих розчосів. У верхній, правій та нижній лівій стороні наявні втрати у вигляді різного розміру сколів. Поверхня виробу покрита патиною тілесного кольору, місцями злегка полущена. У місцях сколів матеріал має кавово-коричневий колір. Розміри виробу становлять: висота – 16,8 см; ширина – 11,6 см; товщина – 5,0 см. Вага – 910 г.

Метричні та морфологічні характеристики виробу тотожні роботі відомого англійського скульптора Фреда Райта (рис. 1: 2). Він працював на компанію WH Bossons, а з 1957 по 1972р. був її ексклюзивним модельєром та арт-директором.



**Рис. 1.** Експонат Шкільного краєзнавчого музею села Шебутинці (1) та вінтажна настінна маска «Абдула Аравійський» 1960-х років (2).

Компанія, яка займалася виготовленням особливо популярної в США й Англії сувенірної та художньої продукції, була заснована митцем В. Г. Босоном та його сином Реєм у 1946 р. й успішно функціонувала під їх керівництвом у Брук Мілс у Конглотоні до 1996 р. За цей час вона випустила, зокрема, серію настінних портретних масок. Серед них також присутня маска відома під назвою «Абдула Аравійський», яка тиражувалася впродовж 1961-1987 рр. та мала однотонне забарвлення або розфарбовувалася. Висловлювалася думка, що портретованим на масці є Мохаммед Абдул Карім (1863-1909) – індійський помічник королеви Вікторії.

Вироби, які користувалися значним попитом, довгий час незаконно копіювали з різного матеріалу: метал, пластик, гіпс тощо. Тому ексклюзивна продукція WH Bossons часто характеризується надрізом на звороті й типовою торговою маркою з датою. Такі ідентифікуючі ознаки в даного екземпляру відсутні.

Таким чином, предмет з Шкільного краєзнавчого музею села Шебутинці можна атрибукувати як копію настінної маски, виготовленої компанією WH Bossons у 1961-1987 рр. за оригінальною роботою Фреда Райга.

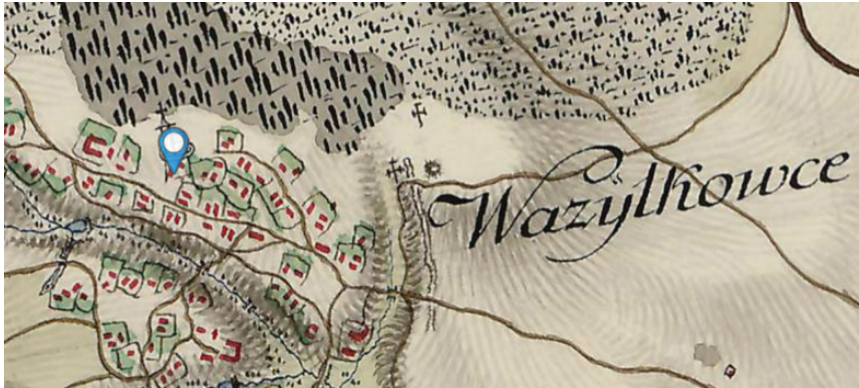
**Курган в урочищі «Волощина» біля  
села Васильківці на Тернопільщині**

Тернопільщина – край багатий на археологічні та архітектурні пам'ятки України. Чимало з них заховані в землі і з часом зазнали руйнації внаслідок сільськогосподарської чи скарбошукацької діяльності людини. Зокрема, особливу увагу привертає курган, ймовірно, скіфського часу поблизу с. Васильківці Васильковецької сільської громади Чортківського району Тернопільської області. Курган знаходиться на схід від села в сторону с. Чабарівка, на полі під назвою «Волощина» та розташований за 50 м від нового цвинтаря і біля 100 м від автошляху Т 2011 (Гусятин–Копичинці).

Наскільки відомо з наукової літератури, перші археологічні дослідження на території с. Васильківці проводив білорусько-польський археолог Адам Гонорій Кіркор (1818-1886). Так, в 1876 р. на околицях села в урочищі «Вербники» та «Глибока Долина» поблизу теперішнього хутору Юрківці вчений виявив поселення трипільської культури. Пізніше, впродовж 1889-1890 рр. на цьому поселенні здійснювалися археологічні дослідження, які проводили Готфрид Оссовський (1835-1897) та Владзімеж Деметрикевич (1859-1937). Не зрозуміло, як такий великий курган на околиці с. Васильківці пройшов повз увагу згаданих вчених-археологів.

Важливу інформацію про розташування кургану знаходимо в картографічних матеріалах. Зокрема, на військово-топографічній мапі Фрідріха фон Міга (кінець XVIII ст.) нанесено с. Васильківці та досліджуваний курган (рис. 1). Неподалік нього проходила дорога та були встановлені два хрести (найближчий, ймовірно, придорожній). На пізніших австрійських топографічних картах XIX – початку XX ст. вже видно, що курган зазнав часткового руйнування через оранку місцевими мешканцями. Близько 1930-х рр. курган пробував розкопувати мешканець села Богдан Ващишин, але й досі залишається невідомим місце закладення траншеї / розкопу та виявлених ним матеріалів.

Окрему відзначимо, що в 1894 р. місцевий мешканець Емануїл Лисевецький написав невелику публікацію «Нарис історії с. Васильковець». Пізніше, в 2010 р. його текст опублікував краєзнавець Микола Кучмій (монографія «На зламі віків. Історичний нарис подільського села Васильківці»), де подав легенду про появу кургану на окраїні с. Васильківці: «Ті луги, розказував мені Антоній Ковальський, а це він чув від Боярських, що боярський шляхтич бідний в часі (тобто збіднілий) на колінах просив воеводу Протя, що випихав поселенців з Чорних Борів (Чабарівка) на його лужки.



**Рис. 1.** Фрагмент карти Фрідріха фон Міра (кінець XVIII ст.), де нанесено с. Васильківці та курган в урочищі «Волощина».

Боярський шляхтич благов воеводу, що він обтяжений дітьми (тобто багатодітний). То єсть Проть вволив его просьбі полишаючи на даний час употребленіє ним луги, велів сипати могилу граничну, де тепер є її видно за цвинтарем (старий курган)».

Цікаву інформацію також отримуємо від Ольги Савки (02.12.1940 р.н.) – мешканки с. Крогулець, яка в 1950-х рр. відвідувала школу в с. Васильківці. Жінка пригадала, що висота кургану була близько 5 м та 10 м завширшки. На уроках фізкультури вона часто ходила повз курган до лісу. Взимку діти часто вилазили на нього та на санчатах і лижах з'їжджали вниз. Пізніше, на початку 1960-х рр. місцевий колгосп з метою збільшення посівної площі вирівняв курганий насип.

У 2016 р. під час розвідкових археологічних досліджень на території Гусятинщини наукові співробітники КЗ ЛОР «Адміністрації історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ» Богдан Завітій та Богдан Гринюка обстежили курган в урочищі «Волощина» біля с. Васильківці. На жаль, інформація та матеріали обстеження залишків кургану до наукового звіту не ввійшли.

Наступного року (2017 р.) вийшов Наказ управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації від 09.03.2017 № 34-од, згідно з яким, пам'ятка археології Курган Васильківці VII (західноподільська група ранньоскіфського часу (VII–VI ст. до н.е.) отримав охоронний номер 2079.

На даний час курган сильно розораний і його легко помітити на кадастрових картах чи супутникових знімках. Цілком ймовірно, що в скорому часі територію, де знаходиться курган, доєднають до цвинтаря (відстань біля 50 м). Курган витягнутий зі сходу на

захід приблизно на 25 м довжини, 10 м ширини та близько 0,5-2 м становить висота насипу. Верхній шар ґрунту – чорнозем, де зустрічаються великі фрагменти керамічного посуду, кістки свійських тварин (чимало щелеп і корінних зубів коня) та невеликі куски каменю. Жодної інформації з наукової літератури чи від місцевого населення щодо виявлених металевих предметів чи прикрас не зафіксовано.

Окремо зупинимося на ліпному керамічному матеріалі. На кургані знайдено чимало фрагментів тюльпаноподібних горщиків з валиком по краю і тулубі. В керамічному тісті присутній дрібний пісок та шамот, а в окремих – потовчений камінь. У деяких фрагментів вінець присутні сліди отворів та орнаменту з кількох наліпних валиків. Серед кераміки також траплялися фрагменти від великих корчаг. Виявлено також невеликі фрагменти черпака і друшляка, добре випалених, червоного кольору. Там само, виявлено фрагменти чорнолощеної миски з ледь опуклими та загнутими всередину краями вінець. Тісто відмучене з домішками піску, добре випалене, а поверхня лощена чорного кольору. Загалом більшість кераміки виготовлено з червоної глини, значно менше – чорного кольору.

Таким чином, аналіз матеріалів дає підстави вважати, що досліджуваний курган в урочищі «Волощина» с. Васильківці Васильковецької сільської громади Чортківського району Тернопільської області репрезентує західноподільську групу ранньоскіфського часу (VII–VI ст. до н. е.).

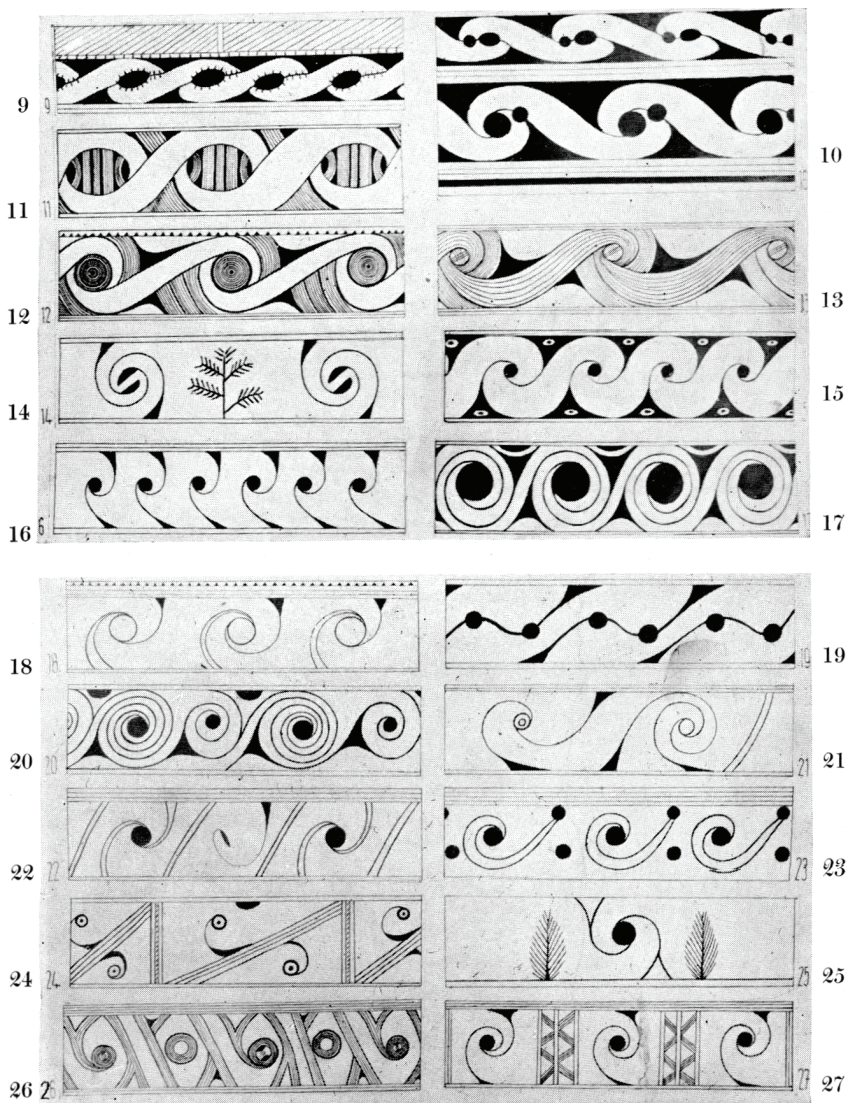
*Оксана Драгомирецька (Чернівці)*

**Вивчення О. Кандибою спіральноподібного  
орнаменту в нео-енеолітичних культурах  
Дністро-Дунайського регіону**

Наукова діяльність Олега Кандиби (Ольжича) була вагомим внеском у європейську археологію і не втратила своєї актуальності й сьогодні. Досліджуючи українську неолітичну мальовану кераміку, ще на початку своєї наукової діяльності Олег Кандиба опрацював колекції трипільської культури, представлені у фондових скарбницях українських та європейських музеїв, блискуче захистив дисертацію «Неолітична мальована кераміка Галичини» (1930), в якій були розлого представлені як музейні матеріали, так і результати власних досліджень, зроблені на основі



археологічних розвідок на теренах Верхнього Подністров'я. 1932-1938 рр. – період інтенсивної наукової і академічно-педагогічної діяльності О. Кандиби як археолога, час появи його основних наукових праць у різномовних наукових виданнях. На цей час припадає його співпраця з Чеським Державним Археологічним Інститутом та американськими науковими установами. Співпраця із Американською Школою Передісторичних дослідів (АШПД), Музеєм мистецтва Фогга та ін. дали змогу О. Кандибі «як спеціалісту мальованої неолітичної кераміки в Центральній і Східній Європі» долучитися до експедицій під керівництвом д-ра Й. Бема, В. Фюкса, що проводилися на території Словаччини та Югославії, а, завдячуючи дотації від Музею мистецтва Фогга, здійснити наукову подорож по Балканах. Результатом дослідницької роботи стало висвітлення питання спорідненості окремих форм і груп посуду багатьох культур європейського енеоліту. Зокрема, у 1936 р. український археолог опублікував дві статті, присвячені орнаментациї енеолітичної кераміки. У першій статті (*Die fortlaufende Spirale in der bandkeramischen Ornamentik // Archiv fur Anthropologie. N. F. – XXII. Helf. 4. – Braunschweig. – S. 296 – 308 mit 2 Taf.*) український археолог доводить поширення спірального біжучого орнаменту з Подунав'я у Східну та Центральну Європу. Результатом глибокого аналізу проведених наукових досліджень стала наступна наукова стаття Олега Кандиби «S-спіраль в декорі Дністро-Дунайської неолітичної кераміки» (*S-Spiral in the Decoration of the Dniestro-Danubian Neolithic Pottery // American Journal of Archaeology. – Vol. XL (1936). – № 2. – P. 228-245.*). Опираючись на дослідження Л. Чикаленка, котрий започаткував вивчення мотивів спірального орнаменту західних теренів трипільської культури, та власні ґрунтовні дослідження на території Південно-Східної Європи, О. Кандиба акцентує увагу на тому, що «S-спіраль є базовим елементом декору усіх Дністро-Дунайських неолітичних груп» (*S-Spiral in the Decoration of the Dniestro-Danubian Neolithic Pottery, p. 245*). Варто зазначити, що розглядаючи селище Шипинці в системі культурного кола стрічкового орнаменту, О. Кандиба визначив його місце не тільки в межах української культурної групи, а й у цілому в межах неоліту стрічкової кераміки, незважаючи на деякі особливі локальні риси. Зокрема, використання бузкового тла; підкреслення орнаменту за допомогою легких стрічок; чисельність специфічних шипинецьких декоративних мотивів: еліпсів зі змісподібною тангентою на



**Рис. 1.** Зразки спіральноподібних орнаментів на посуді з поселення трипільської культури Шипинці та їх аналоги (за Кандиба 1936).



плечистих горщиках і покришках, збереженість еліпсо-тангентної стрічки на плечистих горщиках посуду групи В і при цьому значне використання залишків S-подібних спіралей тощо. Після детального опису орнаментів з численних пам'яток трипільської культури О. Кандиба подав класифікацію спірального орнаменту, поділивши його на типи та варіанти. А у висновку підкреслює: «Як підсумок, можна сказати, що S-спіраль репрезентує один із базових елементів декору Дністро-Дунайського регіону, елемент, змінюваність і зміни якого демонструють помітну життєздатність і довгу еволюцію в декоративному мистецтві цього регіону неолітичної цивілізації» (S-Spiral in the Decoration of the Dniestro-Danubian Neolithic Pottery, p. 245). Ця стаття, ілюстрована численними зразками розгорнутих орнаментів зі спіральним мотивом, вийшла друком у престижному науковому виданні – головному журналі Археологічного інституту в Америці «American Journal of Archaeology»), в якому публікувалися найвидатніші археологічні відкриття. Відбиток цієї англійської статті українського археолога зберігається у бібліотеці Чернівецького обласного краєзнавчого музею. Цікаво зауважити, що у верхньому правому куті титульної сторінки знаходиться зроблений тушшю напис «Від автора». На основі цього можна припустити, що О. Кандиба безпосередньо чи опосередковано передав примірник публікації до бібліотеки Музею короля Кароля II у Чернівцях (це засвідчує наявність відтиску музейної печатки), що був створений на основі колекцій Буковинського крайового музею і деякий час працював у міжвоєнний період.

*Оксана Дядечко (Чернігів)*

### **Археологічні знахідки середньовічних музичних інструментів: проблеми атрибуції**

Музичні інструменти та їх фрагменти, знайдені під час археологічних досліджень, є важливим матеріальним свідченням розвитку середньовічного музичного мистецтва. Однак у колекціях знахідок з пам'яток України таких інструментів наразі відомо дуже мало.

Головним матеріалом для виготовлення більшості середньовічних музичних інструментів слугували нестійкі органічні матеріали (передусім – дерево), саме тому найчастіше вони зберігаються фрагментарно, а їх знахідки нечисленні. Так, на

сьогодні відома єдина знахідка фрагмента струнного інструмента, подібного до крилоподібних гусел, що походить зі Звенигорода та датується XII ст. Ще одна унікальна знахідка – смичковий струнний інструмент (кобиз) з половецького поховання XIII ст. у с. Кірове Херсонської області. Водночас на теренах сусідніх з Україною регіонів Європи, де вироби з дерева зберігаються краще (наприклад, у Польщі), струнних музичних інструментів відомо значно більше. Це (разом з даними іконографічних джерел) дозволяє припустити, що на наших землях такі інструменти були поширені, але не збереглися. Сказане стосується й інших музичних інструментів з нестійких органічних матеріалів (бубнів, барабанів, сопілок, труб тощо).

Найчастіше археологічно фіксуються рештки найпростіших інструментів з більш стійких матеріалів, таких як метал та кістка. Однак проблемною є їх атрибуція, що можна розглянути на прикладі такого інструменту, як дримба. В колекціях знахідок археологічних матеріалів їх зазначено дуже небагато (близько десятка для пам'яток України часу середньовіччя), але не виключено, що це є наслідком помилкової інтерпретації артефактів.

Відомо, що у середньовічній Європі набули поширення залізні дримби, які склалися з двох частин: корпусу (рамки) та рухомого язичка. Внаслідок корозії металу крихкий язичок інструмента часто виявляється повністю зруйнованим. За його відсутності ушкоджені корозією залишки рамки дослідники можуть інтерпретувати як скобу, пробій, фрагмент верхньої частини ножиць тощо; тобто як вироби, частиною яких (подібно до дримби) є зігнута смуга металу. Щоб цьому запобігти слід звернути увагу на таку важливу рису, як наявність слідів кріплення язичка. Відповідно до дослідження Дж. Коллвейта «Jew's harps in European Archaeology» («Дримби у європейській археології») існує два способи кріплення язичка: 1 – hammered («забитий») – язичок розміщується у виїмці рами і вклепується у її поверхню; 2 – wedget («вставлений клином») – язичок закріплюється клином у спеціально заготовленому отворі рамки. Сліди таких кріплень доволі легко виявити навіть при візуальному огляді.

До категорії найпростіших інструментів, призначених, насамперед, для використання у музично-обрядовій діяльності, належать гуркала. Гуркала виготовлялися з циліндричних трубчастих кісток дрібних тварин та мали наскрізні отвори (один чи декілька) у центральній частині діафізу. Ці предмети досить часто

зустрічаються серед археологічних знахідок (М. Сергєєва, В. Гупало й ін.). Однак їх складно атрибутувати через відсутність єдності у поглядах науковців на функціонал та призначення цих артефактів. Частина дослідників інтерпретує їх як гудзики, існує також думка, що вони могли використовуватися у якості гральних кісток або ж застосовуватися у ткацтві для намотування ниток. Однак, з огляду на численні етнографічні паралелі, найбільш розповсюдженою та переконливою є інтерпретація подібних знахідок як примітивних музичних інструментів або дитячих музичних іграшок.

У контексті примітивних музичних інструментів також слід згадати предмети, які деякі дослідники інколи відносять до цієї категорії – кістяні юрки. Юрки виготовлялися з діафізу трубчастой кістки і мали ненаскрізні арочні отвори. Припускають, що, подібно до свистків, за допомогою них також можна було видобувати звук. Однак такі твердження є хибними. Для юрків є нехарактерним розташування паралельних отворів у поперечному ряду в кількості більше двох, бо це робить процес звуковидобування практично неможливим (В. Фльорова).

Варто також звернути увагу на знахідки дзвонів, цілі зразки яких від часу середньовіччя збереглися в одиничних екземплярах. Значно частіше трапляються їх уламки, зазвичай – невеликого розміру. Причиною цього є те, що середньовічні дзвони були дуже крихкими через високий вміст олова. Атрибутувати уламки дзвонів дозволяють характерні для них риси: товщина та вигин фрагментів, наявність залишків горизонтальних валиків на поверхні або частин вушка для підвішування. Утім однозначно атрибутувати такі уламки можна, безумовно, лише на підставі аналізу складу металу. Він є доволі характерним. Результати хіміко-аналітичних досліджень середньовічних дзвонів засвідчують, що майже всі вони, як вже згадано, містили підвищений склад олова – в межах 20-40 % (В. Скіндер, Т. Шашкіна).

З точки зору музичної археології, до кола музичних інструментів належать й предмети, не створені спеціально для звуковидобування (музичної гри у сучасному розумінні). Такими є інструменти музично-обрядової діяльності людини, зокрема, шумливі прикраси. Серед археологічних знахідок найбільш розповсюдженою категорією цих предметів є бубонці. Бубонець – порожниста лита або тиснена замкнута кулька з одним або декількома прорізами, що має вушко з отвором для кріплення. Через крихкість та вплив корозії у середині бубонців не завжди зберігається кулька-дробина,

яка дозволяє однозначно атрибутувати знахідку. Тому у таких випадках дослідники для більш точної інтерпретації відзначають наявність прорізів на поверхні предмета. Завдяки цим ознакам атрибуція бубонців не є складною.

Таким чином, зазначені характерні риси різних типів середньовічних музичних інструментів можуть допомогти зробити атрибуцію таких знахідок аргументованою та однозначною.

*Володимир Ємчук (Чернівці)*

### **Охоронні договори: перспективи та здобутки (на прикладі Управління охорони культурної спадщини Чернівецької міської ради)**

Важливу роль у розбудові незалежної Української держави, відродженні духовності, підвищенні рівня культури народу належить культурним цінностям у складі культурної спадщини України. Свідченням уваги держави до питань визначення правового режиму культурних цінностей є прийняття Верховною Радою України Закону України «Про охорону культурної спадщини» (далі – Закон) від 08.06.2000 № 1805-III та ратифікація інших найбільш важливих міжнародно-правових актів з охорони культурної спадщини.

Відповідно до статті 24 Закону, власник або уповноважений ним орган, користувач зобов'язаний утримувати пам'ятку в належному стані, своєчасно проводити ремонт, захищати від пошкодження, руйнування або знищення відповідно до зазначеного Закону та охоронного договору. Використання пам'ятки має здійснюватися відповідно до визначених або встановлених режимів використання, у спосіб, що потребує якнайменших змін і доповнень пам'ятки та забезпечує збереження її матеріальної автентичності, просторової композиції, атакожелементівобладнання, упорядження, оздобитощо.

У статті 23 Закону говориться, що усі власники пам'яток, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини чи їхніх частин, або уповноважені ними органи (особи) незалежно від форм власності на ці об'єкти зобов'язані укласти з відповідним органом охорони культурної спадщини охоронний договір.

Порядок укладання охоронних договорів та їхні типові форми затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.2001

№ 1768 «Порядок укладення охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини» (далі – Порядок укладення охоронних договорів).

Відповідно до Порядку укладення охоронних договорів, охоронний договір встановлює режим використання пам'ятки культурної спадщини чи її частини, зокрема території, на якій вона розташована, а також види і терміни виконання реставраційних, консерваційних, ремонтних робіт, робіт з упорядження її території, інших пам'яткоохоронних заходів, необхідність яких визначається відповідним органом охорони культурної спадщини. Власник пам'ятки чи її частини або уповноважений ним орган (особа) зобов'язаний не пізніше ніж через один місяць із моменту отримання пам'ятки чи її частини у власність або в користування укласти охоронний договір із відповідним органом охорони культурної спадщини. Якщо пам'ятка належить до категорії пам'яток національного значення, охоронний договір підписується органом охорони культурної спадщини, на території якого розташована пам'ятка, після погодження його із центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. На пам'ятки національного значення, які належать до сфери управління будь-якого центрального органу виконавчої влади, охоронний договір укладається із центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Управління охорони культурної спадщини Чернівецької міської ради (далі – Управління) утворено відповідно до пункту 1.2. рішення Чернівецької міської ради від 25.03.2021 № 132.

Згідно з пунктом 11 частини другої статті 6 Закону України «Про охорону культурної спадщини» Управлінню делеговані повноваження щодо укладання охоронних договорів на пам'ятки місцевого значення та щойно виявлені об'єкти культурної спадщини, що знаходяться на території Чернівецької міської територіальної громади у відповідності до розпорядження Чернівецької обласної державної адміністрації від 22.11.2021 № 1367-р. До цього періоду укладанням охоронних договорів займався орган охорони культурної спадщини Чернівецької обласної державної адміністрації, згідно з пунктом 17 частини першої статті 6 Закону України «Про охорону культурної спадщини».

Рішенням Чернівецької міської ради від 31.01.2022 № 681 уповноважили балансоутримувачів комунального майна Чернівецької міської територіальної громади на укладення із

Управлінням охоронних договорів на пам'ятки місцевого значення та щойно виявлені об'єкти культурної спадщини.

З дня отримання повноважень на укладання охоронних договорів на пам'ятки місцевого значення та щойно виявлені об'єкти культурної спадщини, що знаходяться на території Чернівецької міської територіальної громади і на момент публікації, в Управління надійшло, розглянуто та укладено 272 звернення щодо укладання охоронних договорів з власниками (користувачами) та балансоутримувачами пам'яток та щойно виявлених об'єктів (їх частин).

*Володимир Ємчук (Чернівці),  
Василь Михайлюк (Чернівці),  
Мар'яна Бежнар (Чернівці)*

### **Револьвер із парку ім. Т. Шевченка в м. Чернівці**

Під час проведення робіт із благоустрою на території Центру культури та дозвілля імені Тараса Шевченка (Центральний парк імені Тараса Шевченка) співробітником Чернівецького міського комунального виробничого тресту зеленого господарства та протизсувних робіт Ігорем Мицканом було знайдено револьвер (рис. 1: 1). Він знаходився на незначній глибині в північній частині парку й був знайдений під час корчування пня. Співробітники тресту оперативно повідомили про річ Управління охорони культурної спадщини Чернівецької міської ради, які спільно з археологами обстежили місце знахідки та забезпечили передачу артефакту до Чернівецького обласного краєзнавчого музею. Револьвер сильно пошкоджений іржею, але збереглися всі його конструктивні деталі за винятком накладок на руків'я. Тому на основі морфологічних та метричних характеристик можна припустити, що це револьвер системи Піпера, який датується, відповідно, кінцем XIX ст. (рис. 1: 2). Анрі Піпер (1840-1898) – відомий бельгійський винахідник німецького походження. Народився в містечку Зост, що в землі Північний Рейн-Вестфалія (Німеччина). У 19 років переїхав до Бельгії, де отримав підданство та працював на різних підприємствах. Названий Генріхом при народженні, він почав називати себе Анрі на французький манер. В той час саме Бельгія була одним із найпотужніших виробників зброї для армій різних країн світу, а місто Льєж, де зупинився А. Піпер, особливо славилася конструкторами-зброярами. Скажімо, відомий винахідник Джон Браунінг спеціально вивчив французьку мову, щоб працювати у Льєжі.





**Рис. 1.** Револьвер із парку в м. Чернівці (1) та механізм револьвера Піпера М1889 (2).

У Льєжі А. Піпер одружився та в 1866 р. відкрив невелику майстерню із виготовлення зброї. Через велику конкуренцію він почав виконувати замовлення інших фірм і виготовляти до зброї комплектуючі деталі. Його фірма, яка тоді називалася «ANCIENS ETABLISSEMENTS PIEPER», набула хорошої репутації, що

незабаром дозволило винахіднику купити завод із виробництва стволів до зброї. У 1870 р. його завод, що розташовувався на вул. Баярд, займав площу 6000 м<sup>2</sup>. Клеймо підприємства із рицарем на коні та написом «BAYARD» стало відомим і впізнаваним. Фабрика також запустила виробництво мисливських рушниць, а в 1887 р. А. Піпер вступив до асоціації виробників зброї, продовжуючи розробку револьверів та експериментальних видів пістолетів. Оскільки приватний сектор не давав значного прибутку, А. Піпер почав брати участь у конкурсах на постачання зброї для армії. Однак на цьому шляху в нього траплялися невдачі, зокрема, в конкурсі на постачання зброї для бельгійської армії він поступився Маузеру.

В 1895 р. відбувалося переозброєння в російській імператорській армії (заміна револьвера Smith & Wesson). Анрі Піпер теж брав участь у конкурсі на заміну револьвера, пропонуючи свої 6-ти та 7-ми зарядні револьвери «BAYARD». Але на цей раз він програв Нагану, револьвери якого мали потужніший набій і повільніше перезаряджалися. Проте ці револьвери стали дуже популярними в Мексиці. Мексиканська поліція навіть закупувала в Піпера карабін, зроблений на основі цього револьвера.

Анрі Піпер був талановитою людиною. Крім зброї, він налагодив виробництво велосипедів, мотоциклів, брав участь у розробці першого бельгійського трамваю, працював над концепцією гібридного автомобіля.

Ймовірний час та обставини потрапляння револьвера на територію парку в м. Чернівці поки залишаються нез'ясованими.

*Дмитро Желага (Київ)*

### **Господарські будівлі з трипільського шару етапу VI на поселенні Волошкове 6**

В 2022 та 2023 рр. Дністровська комплексна експедиція Охоронної археологічної служби України досліджувала поселення Волошкове 6 (Горби) в однойменному селі Дністровського району Чернівецької області. Поселення розташоване на мисі, на правому березі р. Дністер. Власне цьогорічні дослідження проводилися у південно-східній частині мису.

На досліджених вже цього року ділянках, як і в попередні роки, було виявлено кілька шарів залишків матеріальної культури: раннього залізного віку – чорноліської культури та енеоліту – Кукутень-Трипільського культурного комплексу (далі – КТКК) етапів VI та СII.

Вперше з початку дослідження поселення було виявлено наземні об'єкти, що можна визначити як КТКК етапу VI. Було досліджено дві наземні споруди, а також заглиблений об'єкт – господарчу яму.

Перша споруда (об'єкт 27) мала розміри близько 7,5×3,5 м. Складалася вона із залишків згорілих конструкцій будівлі, в складі яких була глина з рослинною домішкою. Стан збереженості глини був досить нерівномірним. В якихось місцях вона була досить сильно випаленою, а в деяких місцях залишився «пустий простір», імовірно, через недостатню температуру горіння або через, можливо, навмисне руйнування окремих місць споруди господарчою діяльністю населення раннього залізного віку.

В даній споруді не було зафіксовано платформи – тобто, залишків долівки, проте досить фрагментарно збереглися залишки стін, що ідентифікуються за слідами на запеченій глині плетених каркасних конструкцій. Серед залишків споруди найбільш чітко виділялися дві ділянки, які можна інтерпретувати як елементи інтер'єру. Перший є досить типовим для споруд КТКК – це вимостка з глиняної маси без органічних домішок. Вона мала розміри близько 1,4×1 м і складалась зі слабо випалених залишків обмазки, що мала два шари. Другий елемент інтер'єру розмірами близько 1,2×0,9 м складався з компактного розміщення обмазки прямокутної форми і саме за формою він є подібним до вимостки. Проте, на відміну від вимосток, дана глина була досить сильно випалена, поверхня даної обмазки була не тільки вирівняна, а й заглажена. Така «плитка» не мала рослинної домішки і в середньому була товщиною близько 1-2 см. Імовірно, даний елемент інтер'єру можна інтерпретувати як певне робоче місце. Проте подібна заглажена поверхня не типова для елементів інтер'єру і наводить на думку щодо функції подібної до столу.

Друга споруда (об'єкт 47) мала розміри близько 4×4,5 м. За технологічними характеристиками залишків будівельних конструкцій дана споруда не відрізнялася від вище описаної. Були виявлені тільки одиничні фрагменти залишків стін, проте було виявлено фрагменти платформи. Платформа була намазана безпосередньо на землю, про що свідчить напрямок випалу даних фрагментів зверху дотолу. Загалом платформа збереглася досить погано – залишилась тільки у вигляді кількох гребенів. Серед залишків не було виявлено чітко збережених елементів інтер'єру – лише фрагментарно збереглися частини «корита», а саме їхні бортики, а також фрагменти обмазки, де з одного боку заглажена

поверхня, а з іншого – відбитки тонких впорядкованих рослинних залишків, подібних до листків / гілок. Серед іншого, було виявлено й невеликі скупчення вже готового вапна.

Поруч з другою спорудою (об. 47) було досліджено господарчу яму розмірами близько 4,8×3 м, глибиною 2,1 м.

Матеріали заповнення склалися переважно з кераміки, виробів з кременю та фауністичних решток. Проте найбільш цікавим серед заповнення були залишки інтер'єрних конструкцій, що були викинуті в яму, імовірно, з ближньої споруди.

Зокрема, в заповненні ями були виявлені «корита», подібні до тих, що є в сусідньому житлі. Їхній стан збереженості був на порядок кращий. До того ж, температура випалу їх досить висока, що робить ці фрагменти набагато щільнішими й міцнішими за подібні в сусідньому житлі.

Як і в сусідньому житлі було виявлено вже готове вапно. Щоправда, цих конкрецій небагато, і з більш-менш компактних було виявлено лише одну.

Також, як і в сусідньому житлі, було виявлено і фрагменти конструкцій з відбитками листків чи гілок.

Унікальними залишками з цієї ями є фрагменти глиняних конструкцій із округлими заглибленнями близько 2-3 см. Поверхня, де знаходилися ці заглиблення, була вирівняною. Інша ж поверхня мала нерівності та, ймовірно, була якоюсь частиною, що кріпилася до інших конструкцій в житлі. Подібних кілька фрагментів було виявлено Дмитром Черноволем в одному з жител поселення Ожеве-острів. Дане поселення знаходиться недалеко від Волошкового б, до того ж хронологічно й культурно його можна віднести також до етапу VI, щоправда трохи пізнішого.

Досить складно визначити функцію даних фрагментів, проте, Д. Черновол подібні рештки пов'язував з «гральними дошками», за аналогією з дещо подібним меншим предметом, також інтерпретованим як «гральна дошка», що був виявлений на поселенні Тальянки етапу СІ на Черкащині.

На дні ями виявлено сліди горіння, зокрема, пропалений ґрунт, дрібні фрагменти вугілля та пропаленої глини.

Не дивлячись на те, що робота з матеріалами все ще проводиться і припущення щодо функції даних об'єктів можна буде зробити лише потім, все ж якісь певні попередні висновки можна зробити вже.

Найперше, що можна сказати, це те, що такі будівлі не є житловими, натомість є господарськими.

До того ж, друга будівля й господарська яма (об. 47 та 48), ймовірно, складають один господарський комплекс, адже що серед інтер'єру будівлі, що серед заповнення ями, ми зустрічаємо ті ж речі – в першу чергу «корита» та вапно. Можна припустити, що подібні речі могли бути пов'язаними зі шкірообробкою.

*Sorin Ignătescu (Suceava),  
Dumitru Boghian (Suceava),  
Irina Rusu (Suceava),  
Gabriela Florescu (Suceava)*

### **Descoperirile arheologice din tumulul 1 de la Fetești – La Schit**

În toamna anului 2022 ni s-a adus la cunoștință de către pădurarul de la cantonul Fetești existența, în proximitatea așezării de la Fetești – La Schit a unei necropole tumulare, rămasă necunoscută din cauza vegetației abundente, specifică unei păduri tinere. În vara anului următor, în cadrul șantierului arheologic organizat de Universitatea «Ștefan cel Mare» din Suceava am decis să investigăm una dintre movile, pentru a vedea care este legătura cu nivelurile de locuire din așezare.

Deoarece șirurile de stejarii erau orientate NV-SE, la 2 m distanță unul de altul, secțiunile au fost amplasate între ele, pentru a nu distruge arborii. Astfel, S XIII și S XIV, au avut dimensiunea de 6×1 m, și au fost separate de un maritor de 1m, care a fost parțial demontat pe măsura înaintării cercetărilor.

Exploatarea celor două secțiuni a condus la identificarea a două morminte, parțial suprapuse, din două epoci diferite. Cel mai vechi dintre ele este un mormânt cenotaf, aparținând culturii Horodiștea Gordinești (Tripolie C2). Groapa mormântului, de formă ovală, orientată nord-sud, era mărginită pe una din părți de resturi carbonizate ale unor scânduri de stejar, poate de la o supraconstrucție incendiată. În partea sa centrală, complexul conținea câteva fragmente de dințiși un bulgăre de ocru, care reprezentau, probabil, în mod simbolic, resturile defunctului. Aceștia li se adăugau, ca inventar, o mărgică de os, trei vase de lut, un topor de piatră și patru piese de silex, provenind de la o seceră.

Al doilea mormânt, posterior primului, era un mormânt de înhumație, specific culturii Komariw. Groapa mormântului, orientată est-vest, avea pe lângă pereți patru gresii nisipoase, din care una pusă vertical. Resturile defunctului, conservate destul de prost, arată că acesta a fost depus ghemuit, pe o parte. Inventarul era constituit dintr-un topor







de silex și trei vase de lut, și ele slab conservate. Cele mai apropiate analogii ale acestui mormânt se află în necropola de la Adâncata – Imaș, din vecinătate. Mormântul ar putea fi asociat așezării de la Grigorești – Siliște, aflată la o distanță de circa 3,5 km.

**Археологічні знахідки кургану 1 з Фетешті – «La Schit».** Восени 2022 р. лісничий з кантону Фетешть повідомив нам про існування поблизу поселення Фетешть – «La Schit» курганного некрополя, який залишився невідомим через рясну рослинність. Влітку наступного року в рамках археологічних розкопок, організованих Університетом Штефана чел Маре в Сучаві, ми вирішили дослідити один із курганів, щоб побачити, який зв'язок із рівнем життя на поселенні.

Оскільки ряди дубів були орієнтовані на ПнЗ-Пд на відстані 2 м один від одного, то зрізи розташовували між ними, щоб не знищити дерева. Таким чином, S XIII та S XIV мали розміри 6×1 м і були розділені бровкою розміром 1 м, яку в ході досліджень частково розібрали.

Експлуатація двох секцій призвела до ідентифікації двох частково перекриваючих гробниць двох різних епох. Найдавнішим з них є гробниця-кенотаф, що належить до культури Городиштея Гордінешті (Трипілля С2). Могильна яма овальної форми, орієнтована з півночі на південь, з одного боку була облямована обгорілими залишками кількох дубових дощок, можливо, від спаленої надбудови. У центральній частині комплексу було кілька уламків зуба та шматок вохри, що, ймовірно, символічно представляло останки померлого. До них були додані, як інвентар, кістяна намистина, три глиняні посудини, кам'яна сокира та чотири шматки кременю, що походять від серпа.

Друга могила, позаду першої, була інгумаційною, характерною для комарівської культури. Могильна яма, орієнтована схід-захід, мала біля стін чотири піщаники, один з яких був розміщений вертикально. Останки померлого, збережені досить погано, свідчать про те, що він лежав навпочіпки на боці. Інвентар складався з крем'яної сокири та трьох глиняних посудин, також погано збережених. Найближчі аналоги цієї гробниці знаходяться в некрополі Аданката – Імаш, що неподалік. Могили можна пов'язати з поселенням Григорешть – Сіліште, розташованим на відстані приблизно 3,5 км.

*Микола Ільків (Чернівці),  
Леонід Горобець (Київ),  
Олександр Ковальчук (Київ)*

**«Терпимо тут великий і нечуваний голод»: про харчування залоги Хотинського замку після битви 1673 р.**

За свою тисячолітню історію фортифікації Хотина неодноразово опинялися в епіцентрі масштабних війн. Наприкінці середніх віків та в новий час Хотин і його найближчі околиці стали театром бойових дій низки турецько-молдавських і польсько-молдавських конфліктів, польсько-турецьких, російсько-турецьких і російсько-австрійсько-турецької воен. Цьогоріч виповнилося 350 років від Хотинської битви 10-11 листопада 1673 р. – однієї з найбільш славних перемог Речі Посполитої у XVII ст.

Роком раніше турки захопили Поділля, зокрема і Кам'янець, який став центром нової територіально-адміністративної одиниці у складі Осаяної Порти. З метою захисту Галичини від наростаючої небезпеки, а також перерізання ліній постачання до Кам'янця з півдня, коронний гетьман Ян Собеський на чолі польсько-литовського війська з козаками Михайла Ханенка загальною чисельністю близько 40 тисяч рушив до Хотина. На момент його приходу турецька армія під командуванням Гусейна-паші, яка нараховувала орієнтовно 30 тисяч чоловік, добре укріпилася у старому таборі південніше замку. Під час розвідки боєм 10 листопада козаки полковника Івана Мотовила й німецька піхота доволі несподівано прорвалися у ворожий стан, але без своєчасної підтримки героїчно полягли. Наступного дня в ході генерального штурму польсько-литовська піхота, а за нею і кінні підрозділи увірвалися в турецький табір і почали тіснити ворога. Після невдалих контратак турки панічно кинулися тікати на подільський берег, але міст через ріку не витримав і чимало вояків загинуло в холодних водах Дністра. 13 листопада турецька залога замку теж капітулювала. Після блискучої перемоги, яка відкрила Я. Собеському шлях до королівського престолу, в Хотинському замку був залишений гарнізон, який складався з трьох піхотних полків, литовських драгунів та легкої артилерії на чолі з підполковником Яном Магнусом де Охабом з литовського війська Міхала Радзивіла. Однак уже 21 лютого наступного року комендант рапортував Собеському про вкрай скрутне становище залоги через голод, коли ситуація дійшла до поїдання побитих у битві коней, собак і навіть турецьких трупів (Добржанський, Макар, Масан 2002). Попри значні труднощі гарнізон продовжував контролювати Хотинський

замок, але після його облоги татарами й турками капітулював 4 серпня 1674 р.

На основі кореляції археологічних матеріалів та даних писемних джерел з цим проміжком часу (від 13 листопада 1673 р. до 4 серпня 1674 р.), вдалося пов'язати відкритий у 2013 р. об'єкт на території Хотинського замку (Ільків 2014, 2019). У його межах було виявлено фрагменти керамічного посуду, пічних кахель, люльки, вироби з каменю та скла, чорного та кольорового металів, зокрема, монети. Тут же було зібрано остеологічний матеріал, представлений виключно невеликого розміру кістками, серед яких визначено 12 фрагментів пташиних кісток і 3 риб'ячі (передано до Національного науково-природничого музею НАН України (м. Київ). Більшість решток належали курці домашній (*Gallus domestica*), щонайменше двом особинам – дорослій курці та курчаті віком 9-12 місяців. Рештки дорослої курки представлені лівим коракоїдом, правими плечовою і променевою кістками, правим і лівим тарсометатарсусом, фрагментом тазу та двома хребцями. Рештки молодої особи представлені правою стегною кісткою.

Також виявлено фрагменти скелета качки та гуски. Відомо, що в цих видів кістки домашньої та дикої форм часто неможливо відрізнити. Приймаючи до уваги, що кістки належали птахам, яких з'їли під час облоги, скоріш за все, це були рештки домашніх птахів. Втім, не виключена незначна ймовірність, що кістки могли належати диким видам, яких добули до початку облоги і декілька місяців зберігали (наприклад, у діжці зі смальцем). Рештки качки (*Anas platyrhynchos/domestica*) представлено фрагментом лівої тібіотарзальної кістки (фрагмент гомілки). Рештки гуски (*Anser anser/domestica*) представлено частиною лівої плечової кістки та хребцем. Іхтіологічні матеріали представлені одним хребцем щуки (*Esox lucius*) і двома хребцями сома (*Silurus glanis*) – типовими для р. Дністер видами.

Опосередковані ознаки дають підстави припускати, що птахів з'їли в першу половину облоги – наприкінці 1673 – на початку 1674 р. У жодної пташки немає медулярної тканини (розростання в середині трубчастих кісток, що виникають у самок птахів в період відкладання яєць). Молоде курча могло народитися до початку облоги – неможливо припустити, що влітку 1674 р. гарнізон Хотина вирощував і вигодовував курчат. Таким чином, з огляду на малопотужний культурний прошарок археологічного об'єкту (до 0,15 м), цей факт можна використовувати для його більш вузького датування. Опосередковано на холодну пору року вказує також наявність кісток хижих риб (яких могли добути поблизу зимувальних ям на ділянках із повільною течією) і, натомість, відсутність решток «мирної» риби. Попри невелику вибірку остеологічного матеріалу, фіксуємо обмежений раціон замку, що цілком узгоджується з повідомленнями писемних джерел.

*Микола Ільків (Чернівці),  
Тетяна Никирса (Чернівці),  
Сергій Якубина (Шебутинці),  
Олена Волиця (Чернівці),  
Назар Смірнов (Чернівці)*

### **Нові знахідки серпоподібних крем'яних ножів на території Чернівецької області**

За останні два роки для опрацювання й передачі до фондів Чернівецького обласного краєзнавчого музею було передано три крем'яні ножі. Вони були випадково знайдені в різний час у кількох пунктах Чернівецької обл. Перша знахідка походить з с. Крутеньки на Хотинщині, виявлена на території колишнього колгоспного саду. Ніж виготовлений із кременю сірого відтінку, що просвічується, шляхом двостороннього ретушування по всій поверхні (рис. 1: 1). Спинка знаряддя дугоподібно вигнута, робочий край леза – майже прямий, акуратно вирівняний дрібною ретушшю. Переріз ножа – симетрично лінзоподібний. Закінчення, що плавно звужується, втрачене; п'ятка скошена у вертикальній і горизонтальній площинах. Обидві грані виробу мають заповірованість від роботи, яка відсутня біля п'ятки. Розміри знахідки: довжина – 11,5 см; ширина – 3,7 см; товщина – 1,2 см.

Наступна знахідка була зроблена в районі піщаного кар'єру в околицях смт Кострижівка мешканцем Чернівців Ю. П. Стецьком. Це крем'яний ніж видовженої ножеподібної форми (рис. 1: 2). Спинка виробу майже пряма, з незначною горбинкою та пониженням у напрямку гострого кінця, зі сформованою площиною. Лезо дугоподібно вигнуте назовні, загострене зубчастою ретушшю. Профіль виробу – трикутноподібний. П'ятка – пряма у вертикальній площині та скошена в горизонтальній. Знаряддя виготовлене із сірого майже непрозорого кременю сеноманського віку в біфасіальній техніці шляхом оббивання й ретушування. На одній із площин і частково на лезовій частині присутня незначна заповірованість (люстраж) від роботи. Довжина знахідки становить – 14,5 см; ширина – 4,1 см; товщина – 1,9 см.

Схожа знахідка зберігається в Шкільному краєзнавчому музеї с. Шебутинці (рис. 1: 3). Сировиною для її виготовлення слугував неоднорідний за структурою кремій сірого кольору. Вершина знаряддя втрачена, а на бокових площинах простежується характерна заповірованість. Довжина знахідки дорівнює – 12,5 см; ширина – 3,7 см; товщина – 1,8 см.

Третя знахідка походить із м. Герца (південна частина населеного пункту, на лівому березі струмка нижче ставу, на схилі

з південною експозицією, переораному під городи). Це невеликого розміру серпоподібний ніж, виготовлений у біфасіальній техніці з невисокої якості кременю чорно-сірого кольору (альбеноманського віку за визначенням д.г.н. Б. Т. Рідуша). Через неоднорідний характер сировини фасетки сколів від оббивання та ретуші чітко не проглядаються (рис. 1: 4). Спинка та лезо виробу дугоподібно вигнуті. Крім того, ніж має незначний дугоподібний вигин і відносно бокової осі. Переріз знаряддя – лінзоподібний. При цьому площини робочого краю сходяться до леза під тупішим кутом, аніж у бік спинки. Можливо, це, а також місцями нерівний хвилястий край леза, є результатом загострення знаряддя шляхом повторного ретушування. П'ятка ножа – скошена у вертикальній та горизонтальній площинах. На обох площинах виробу, крім п'ятки, проглядається люстраж. Метричні параметри знахідки дорівнюють: довжина – 11,6 см; ширина – 3,6 см; товщина – 1,3 см.

Виготовлені у біфасіальній техніці крем'яні ножі особливо характерні для епішнурового горизонту середньої бронзи (Libera 2001). Відомі такі знахідки й на території Буковини (Ільків 2015). Однак за зовнішнім виглядом і технікою обробки вони, як правило, відрізняються від даних знахідок. Натомість крем'яні ножі серпоподібною чи кинджалоподібною форми ще довгий час продовжували використовуватися у регіоні в період пізньої бронзи та, навіть, доби раннього заліза одночасно із металевими знаряддями. Саме до крем'яних виробів пізнього періоду епохи бронзи (орієнтовно XVIII–X ст. до н.е.) і є найбільш близькі нові знахідки за своїми морфологічними ознаками. Так, наприклад, на території Чернівецької обл. схожі вироби походять із багат шарового поселення пізньої бронзи Магала (Смирнова 1957), поселення комарівської культури Бабин (уроч. Овечий Яр) (Пассек 1959), поселення бабинської та комарівської культур Долиняни (уроч. Помірки) (Смирнова 2000). Доволі широко відомі аналогічні «серпи» й на території України загалом (Березанская 1982). Знахідки з с. Крутеньки й м. Герца загалом відповідають характеристикам серпів волинського типу за С. М. Бібіковим (1962). Відрізняються з-поміж цієї групи знахідки із Кострижівки та Шебутинців, які, завдяки окремо сформованій на спинці площині, мають не типовий лінзоподібний, а підтрикутний, більш масивний і архаїчний на вигляд профіль. Наявність заполірованості від вжитку на всіх знахідках дозволяє припускати, що вони використовувалися як серпи. Однак варто пам'ятати, що люстраж може утворитися не лише від такого роду роботи.

Поблизу населених пунктів, де знайдено крем'яні ножі, пам'ятки епохи бронзи невідомі (Тимошук 1984; Каталог 1992). Але дані артефакти дозволяють припускати існування поки не

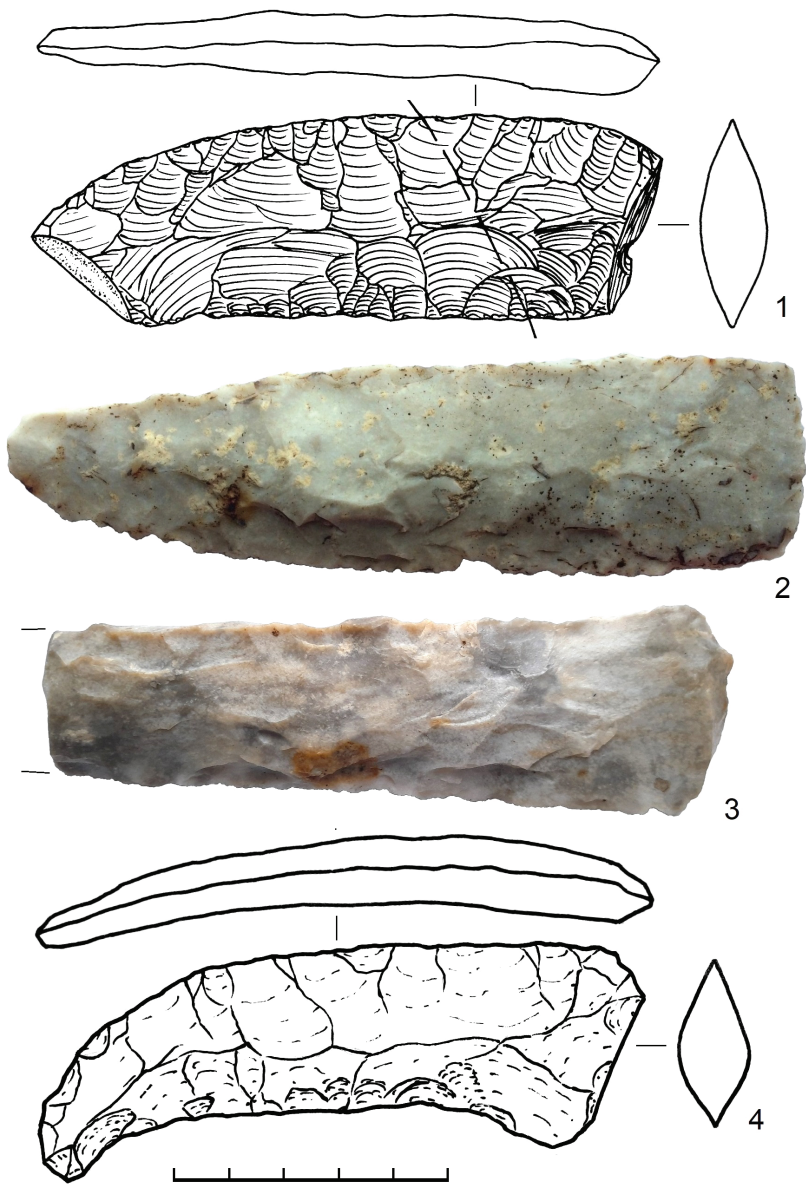


Рис. 1. Серпоподібні крем'яні ножі: 1 – Крутеньки;  
2 – Кострижівка; 3 – Шебутинці; 4 – Герца.



виявлених поселенських структур або ж землеробських угідь цього часу в найближчих околицях. Нові знахідки крем'яних ножів доповнюють археологічну карту Чернівецької області епохи бронзи та збільшують базу подібних виробів для детальнішої типології. За відсутності останньої, а також будь-якого супровідного матеріалу, більш вузька культурно-хронологічна атрибуція знахідок ускладнена.

*Андрій Капуста (Микулинці)*

### **Декор Микулинецького замку**

В Микулинецького замку, що на Тернопільщині, збереглась незначна кількість архітектурних оздоб. Причиною такого аскетизму твердині могла стати його перебудова в 1820-х рр. на суконну фабрику. З іншого боку, замок від часу свого будівництва міг бути майже позбавлений таких прикрас.

Єдиним декором, який зберігся в Микулинецького замку, є вапнякове каміння, обтесане у вигляді ренесансного «діамантового русту», яким прикрашено арки південної та східної в'їзних брам. Південна брама в замку – найдавніша і, вірогідно, з'явилась тут ще під час будівництва 1555 р. На думку дослідниці Наталії Ганусевич, до цієї брами в XVI–XVII ст. вів складний під'їзд по земляному пандусу, який використовувався тільки під час облоги замку (Ганусевич, 2017). Логіка такого вирішення полягала в тому, щоб якнайбільше ускладнити в'їзд і унеможливити у випадку штурму застосування тарану.

Стараннями власника твердині (з 1637 р.) – Станіслава Конєцпольського, було проведено перебудову раніше існуючого укріплення. Саме в цей час замуровано південну браму, існування якої на вершині крутого схилу було визнано недоцільним. «Діамантовий руст», який залишився в обрамленні цієї брами із боку зовнішніх стін на протязі кількох століть піддавався руйнівному впливу опадів та вітру, тому зараз він втратив свою первинну розкіш. Водночас, тильний бік рустованих каменів, який прикриває та захищає від руйнування ламане каміння, яким замуровано браму, мабуть зберігся в первинному вигляді. Така ненавмисна консервація, проведена ще в XVII ст., могла врятувати замковий декор від руйнування. Залишається лише сподіватись, що в майбутньому реставратори проведуть відповідну роботу задля «розконсервації» південної брами.

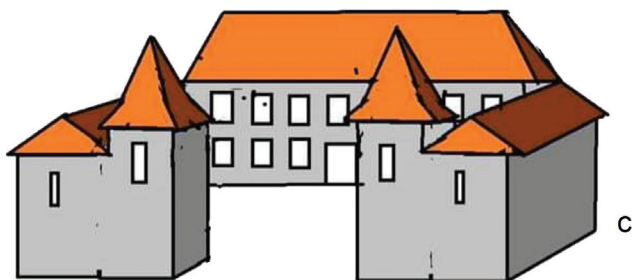
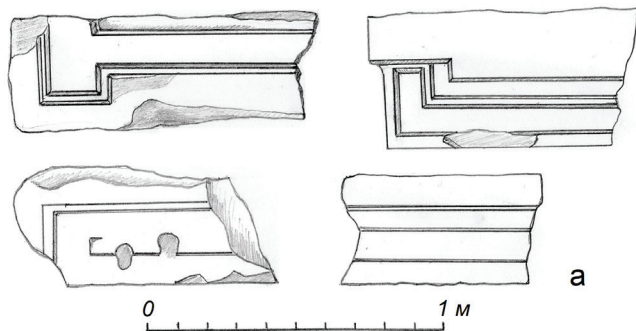
Східна в'їзна брама обрамлена двома «діамантовими рустами». Один із них прикрашає зовнішній бік оборонної стіни, а інший – арку барбакану з боку внутрішнього подвір'я. На відміну від «діамантового русту» південної брами, декор східної брами тішить око своїм порівняно ідеальним збереженням. Причин такого якісного стану замкового каміння може бути декілька: 1) кращий захист від руйнівного впливу природних факторів; 2) для будівництва використано каміння з іншого кар'єру, з іншими характеристиками твердості; 3) пізніший час будівництва цієї архітектурної деталі.

Водночас, під час розчищення підніжжя зовнішньої східної оборонної стіни замку від землі та каміння, а також в основі земляного пандусу / валу, який веде до східної брами, знайдено фрагменти декору (рис. 1 а). Ці уламки різьбленого вапняку могли бути частиною обрамленням віконних карнизів чи дверних порталів замку або інших замкових будівель.

Схожі карнизи були атрибутом замкових вікон. Проте в Микулинецького замку зараз немає жодного декорованого вікна. Усі вікна південної, західної та північної стіни з'явилися під час пристосування замку у суконну фабрику в 1820-х рр. Аркоподібні віконниці обмуровані характерною для початку ХІХ ст. цеглою з розмірами 30×15 см. У східній оборонній стіні збереглося лише одне автентичне вікно, яке своїми розмірами нагадує бійницю. А втім воно лише підтверджує відсутність замкового декору. П-подібне обрамлення цього вікна не містить ніяких прикрас, воно аскетичне та суворе, як і належить військовому оборонному об'єкту. Матеріал цього обрамлення – червоний пісковик.

Частиною чого могли бути знайдені фрагменти декору? Нажаль, це питання ще не вивчалось дослідниками твердині. Прикро констатувати, але жодних археологічних досліджень на території Микулинецького замку не проводилось. Лише в 1988 р. оборонний об'єкт та прилеглу територію візуально обстежили представники архітектурно-археологічного загону Звенигородської археологічної експедиції під керівництвом В. Чорновуса. Через обмеженість коштів, експедиція на поверхні південного валу археологічних досліджень не проводила, а лише з допомогою ручного геологічного бура діаметром 45 мм було закладено 4 пробні свердловини (Чорноус 1991; Миська 2011).

Уламки декору з Микулинецького замку з великою долею ймовірності могли прикрашати вікна та двері замкових будівель. Зокрема Н. Ганусевич твердить, що «Замок збудовано з каменю на місці колишнього дерев'яного... із в'їзною брамою у південній



**Рис. 1.** Декор Микулинецького замку: а – фрагменти декору, виявленні під час розчищення підніжжя східної стіни Микулинецького замку; б – порівняння ренесансних розеток (верхня ліворуч – знайдена у стіні Микулинецького замку, наступні за годинниковою стрілкою, з порталів: вірменської церкви XVI ст. у Язлівці, костелу XVI ст. у Язлівці, нижнього замку XVI ст. у Язлівці); с – графічна реконструкція замкової будівлі / садиби, зображеної на карті 1779-1783 рр.

стіні, яка мала приміщення для охоронців з відділенням для підйому мосту, житлове приміщення власника і світлиці для прийому гостей» (Ганусевич, 2017). Дослідниця не уточнює з якого матеріалу було збудовано «житлове приміщення власника і світлиці». Якщо припустити, що ці представницькі споруди були кам'яні / цегляні, то з ними можна пов'язати знайдені в основі стін та земляного пандусу уламки декору. Іншими словами, під час зведення кам'яного замку, відбувся демонтаж цих будівель і непридатне для повторного використання будівельне сміття потрапило в основу земляного насипу.

На користь цієї гіпотези свідчить цікавий архітектурний елемент, який можна побачити на внутрішній стіні барбакану східної брами. На ньому видно частину ренесансного декору у вигляді кам'яної розетки (рис. 1 b). Поряд розташовані склепіння стелі та арка дверей, які вимурувані із цегли пальцівки, яка виготовлялась на теренах України в XVI–XVII ст. Отже, будівничі замку скористались фрагментом знищеного декору не пізніше середини XVII ст. (під час реконструкції, проведеної Конєцпольськими), але і не раніше середини XVI ст., коли було зведено твердиню (Капуста 2022).

На думку автора, цей декорований камінь не міг бути прикрасою замку, бо його використали як звичайний будівельний матеріал. Поряд з ним є ще кілька подібних прямокутних оброблених вапнякових каменів, але без архітектурних прикрас. Можливо, оздобили там є, але камені повернуті до глядача «задом». На відміну від цих вапнякових блоків, решта каміння, використаного для будівництва замку – є ламаним червоним пісковиком. А ще загадковий фрагмент декору нагадує популярні в XVI ст. типові кам'яні розетки, якими прикрашали ренесансні портали храмів та замків. От як в Язлівці, що на Тернопільщині. Тут і там помітна схожість: округла стилізована квітка з пелюстками, оточена квадратною рамкою (рис. 1 b).

Інша гіпотеза, яка може пояснити присутність зруйнованого декору, пов'язана із проживанням в 1750-1770-х рр. на території Микулинецького замку Людовіки Потоцької (в дівочтві Мнішик), вдови Юзефа Потоцького – великого коронного гетьмана та київського воєводи. Навряд чи графиня Людовіка зі своєю свитою жила в казематах або підвальних приміщеннях замку. Можна припустити, що на його території у середині XVIII ст. ще збереглась замкова резиденція. На існування цього замкового палацу вказує військова австрійська карта фон Міга 1779-1783 рр. План цієї П-подібної будівлі із загнутими «ніжками» можна добре роздивитись в контурі замку із точною конфігурацією його стін

і оточуючих валів. Видно, що прорис будівлі на території замку значно товстіший від замкових мурів. Отже, це не внутрішня кам'яна стіна замку, а саме будівля на його території.

Мабуть, під час перетворення замку на промисловий об'єкт в 1820-х рр., було демонтовано стару замкову садибу, а частина розтрошеного вапнякового декору потрапила за периметр замкових стін. Повну відсутність внутрішньої забудови Микулинецького замку демонструє кадастрова карта 1861 р.

На основі зображених контурів будинку, нарисованого на карті 1779-1783 рр., автором проведено графічну реконструкцію замкової садиби. Рисунок не претендує на історичну достовірність, він радше демонструє гіпотетичний вигляд назавжди втраченої будівлі (рис. 1 с).

Слабким місцем усіх гіпотез про походження зруйнованих порталів і декору у вигляді розетки в стіні Микулинецького замку та існування в минулому замкової резиденції є відсутність письмових джерел та результатів розкопок. Залишається сподіватись, що ДІАЗ «Замки Тернопілля», який опікується пам'яткою архітектури місцевого значення, в майбутньому проведе комплексні дослідження, які підтвердять або заперечать викладені в цій публікації гіпотези.

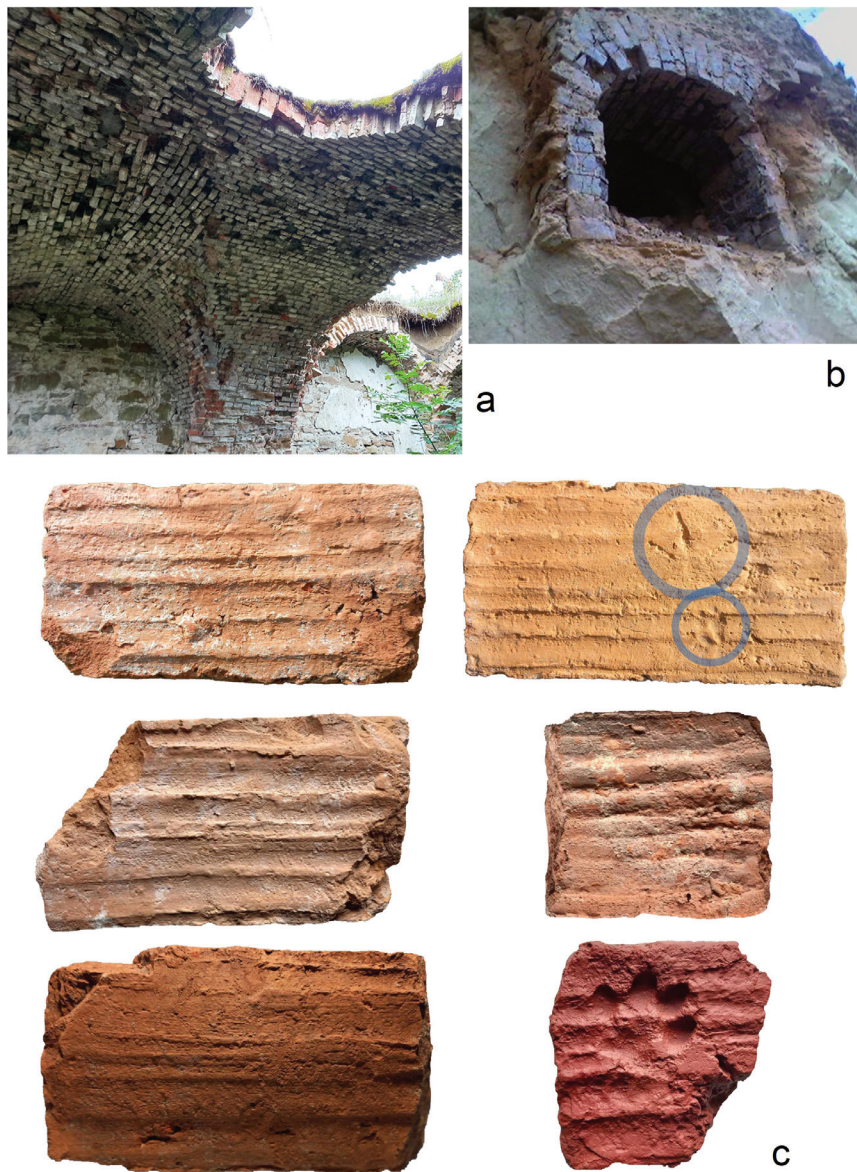
*Андрій Капуста (Микулинці)*

### **Пальцівка Микулинецького замку: перспективи дослідження та збереження**

Під час археологічних розкопок архітектурних об'єктів доби Пізнього Середньовіччя та Раннього Модерну, як супутні знахідки часто трапляються фрагменти цегли пальцівки (пальчатки). Через ручну технологію її виробництва, кожна пальцівка є неповторною, бо двох однакових не існує. А все через те, що під час її виготовлення, надлишок глини у дерев'яній формі, майстер знімав своєю рукою – завжди пальцями, а не ребром долоні – задля створення ребристої поверхні для кращого зчеплення. Потім цеглини запікалась, і ці технологічні відбитки залишались на віки. На поверхні вальцівок, окрім великої кількості широких борозен, залишених міцними пальцями майстра, інколи зустрічаються тоненькі борозенки. Можливо, це є доказом використання дитячої праці або спеціальних пристосувань, які полегшували роботу майстра.

Більшість краєзнавчих музеїв України в своїх експозиціях та фондах містять зразки пальцівки. Натрапляють на неї під час розкопок на території усїєї України. В наукових публікаціях та





**Рис. 1.** Цегла Микулинецького замку: а – пальцівка в склепіннях замкових казематів; б – залишки кустарної печі для випалювання цегли в кар'єрі на лівому березі р. Серет; с – пальцівка Микулинецького замку.



ЗМІ повсякчас з'являються повідомлення про нові знахідки. Так, зокрема, у Львові під час впорядкування верхнього обходу навколо Архикатедрального собору св. Юра (за роботою будівельників наглядали археологи НДЦ «РАС» Інституту археології НАН України) серед багатьох знахідок було виявлено пальцівку. Молодший науковий співробітник центру Остап Лазурко вважає, що знахідка такої цегли: «свідчить про готичний період, притаманний саме тій історичній епосі». Під час розкопок на території замку в Кам'янці-Подільському науковці також часто натрапляють на цеглу XVI–XVII ст. На думку керівника Кам'янець-Подільської експедиції ОАСУ Павла Нечитайла, пальцівка є унікальним екземпляром будівельного матеріалу ручної роботи, що притаманна кам'янецьким спорудам.

Зрозуміло, що для дослідників, науковців та, зокрема, археологів, цегла пальцівка є важливим артефактом минулого, своєрідним «часовим маркером», з допомогою якого спрощується датування того чи іншого об'єкту чи культурного шару, а для музеїв – цінним експонатом.

Саме з цього погляду Микулинецький замок, яким піклується ДІАЗ «Замки Тернопілля», є унікальним, бо стіни та склепіння його внутрішніх казематів зберігають десятки тисяч пальцівок (рис. 1 а). Також багато цієї цегли лежить на долівці казематів та інших приміщень замку, на території внутрішнього подвір'я та довкола зовнішнього периметру оборонних стін. Зі східного боку замку, під час реставраційно-відновлюваних робіт, які тривали на протязі останнього десятиліття, було очищено підніжжя стіни від землі та уламків каміння. Пальцівку та замкове каміння, яке було відкопано, звалено на невеликі купи, які впродовж 5-6 років розтягнуто невідомо ким (вірогідно, місцевими жителями для будівельних потреб або відвідувачами замку задля сувенірів).

Пальцівка Микулинецького замку, правдоподібно, місцевого виробництва. Доказом цьому є нашарування глини із закинутими глиняними кар'єрами, котрі знаходяться на протилежному березі р. Серет, на відстані 1 км від твердині. Тепер практично неможливо встановити коли тут з'явилась перша цегельня. Проте в Микулинцях та околиці випалювали цеглу не в промислових масштабах аж до середини ХХ ст. Доказом цьому є залишки печі, розташованої на лівому березі Серету, котра в результаті виробки кар'єру зараз знаходиться на висоті 5 м від підніжжя схилу (рис. 1 б).

Поміж цим, пальцівка в стінах Микулинецького замку «поселилась», вірогідно, ще в 1555 р., коли завершилось зведення оборонних фортифікацій або після 1637 р. під час проведення реконструкції замку (Ганусевич, 2017). З цієї давньої цегли

зведено арочні стелі казематів та барбакан східних воріт. Окрім цього, пальцівка в одиничних екземплярах присутня в периметрі оборонних замкових стін. Незважаючи на таке цегляне «багатство» твердині, жодних досліджень замкової цегли тут не проводилось. Археологи теж оминають своєю увагою оборонний об'єкт, бо лише так можна пояснити повну відсутність на протязі XX–XXI ст. археологічних розкопок. Єдиний раз оборонний об'єкт та прилеглу територію було візуально обстежено в 1988 р. представниками архітектурно-археологічного загону Звенигородської археологічної експедиції під керівництвом В. Чорновуса. Науковці значну увагу присвятили дослідженню городища з оборонними валами, на яких розташований замок, а внутрішній території твердині було виокремлено мінімум часу. Зокрема було встановлено, що: «в південно-східній частині городища збереглися залишки валу, висотою 4,6 м, що оточував периметр мису. Простір між валами в північно-західній частині був напевне засипаний і на утвореній поверхні в половині XVI ст. був збудований кам'яний замок» (Чорноус 1991).

Також експедицією було реконструйовано форму та розміри городища, на якому зведено замок, та встановлено, що в південній частині городища знесена частина валу через будівництво очисних споруд. В траншеї, що залишилась після прокладки труб, було виявлено шари вугілля та перепаленої глини та кам'яну вимостку, що підтвердило результати, виявлені у пробних свердловинах.

Пальцівка Микулинецького замку в звіті архітектурно-археологічного загону Звенигородської археологічної експедиції не згадується. Поміж цим, цеглини Микулинецького замку заслуговують на більшу увагу.

Пальцівка в епоху Пізнього Середньовіччя та Раннього Модерну була досить дорогим будівельним матеріалом, і для будівництва будинків рядових міщан її не використовували. Вона йшла переважно на зведення фортифікаційних споруд, храмів чи палаців. В XVI–XVII ст. техніка виробництва пальцівки була трудомісткою, примітивною та сезонною, бо формували цеглу лише в теплий період року. Сушили лише на сонці, а випалювали в тимчасових печах з висушеної цегли-сирцю. Під час просушування цегли домашні улюбленці могли залишати відбитки своїх лап на ще сирій глині. На одній із цеглин залишив свій слід собака. На іншій унікальній цеглині збереглися відбитки аж двох лап – птаха і kota (рис. 1 с).

Історію замку в Микулинцях можна вивчати шляхом археологічних досліджень або опрацюванням першоджерел. А ще його історію можна пізнавати за наявною в його стінах цеглою. В

різний час в Микулинцях виготовляли різну цеглу, яка відрізнялась технологією виробництва, формою, розмірами, врешті-решт, клеймами. Окрім пальцівки, в Микулинецькому замку трапляється цегла, виготовлена в кінці XVIII – на початку XIX ст., яка виділяється своїми гігантськими розмірами – 31×17 см. В замкових стінах таких велетнів зовсім небагато – однозначно, її використовували аби підрихтувати пошкоджені стіни. Ця цегла є однотипною із цеглою Троїцького костелу в Микулинцях, будівництво якого розпочалось в 1761 р. Південна та північна стіни замку на рівні другого ярусу мають значну кількість іншої цегли, розмір якої 30×15 см. Такі цеглини характерні для першої половини XIX ст. Ця замкова цегла є своєрідною «спадщиною» барона Яна Конопки, який в 1820-х рр. занедбаний замок перебудував на сукняну фабрику. В цей час бійниці південної оборонної стіни було перетворено на вікна. Тому цегла розміром 30×15 см зустрічається лише у віконницях південної стіни і фрагментами присутня з північного боку замку.

Зразки замкової цегли різних часових періодів (разом із іншою цеглою, виготовленою в Микулинцях, в т.ч. клеймованою) можуть стати однією із експозицій відродженого Микулинецького замку. Як підйомний матеріал, автором зібрано зразки замкової пальцівки, які можуть лягти в основу майбутнього музею.

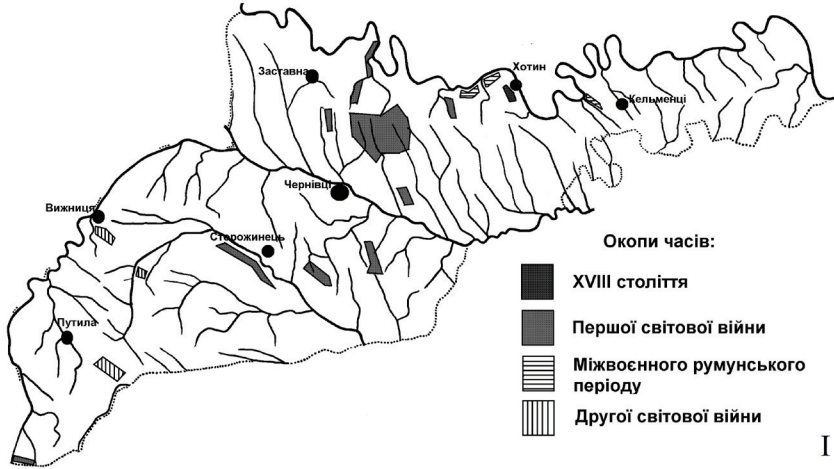
*Віталій Коржук (Чернівці)*

### **Окопна практика століть на Буковині**

Новітня історія сучасної російсько-української війни і тимчасова, але багатомісячна стабілізація фронту на південному сході нашої держави спонукає уважно придивлятися до мілітарної практики попередників. Одним із важливих елементів будь-якої оборони були і є окопи, винайдені військовими для максимально можливого захисту бійців від враження металевими засобами різноманітних знарядь наступаючого супротивника. Окопи не втратили свого функціонального значення і на сьогоднішньому рівні розвитку військової техніки та концепцій ведення боїв. Водночас їх приуроченість дозволяє хронологічно відтворити перебіг бойових дій та наочно доповнити й уточнити інформаційний компонент мілітарної історії. Адже відсутність чіткої територіальної прив'язки деколи приводить дослідників до хибних висновків.

Буковина, яка у всіх державах завжди була прикордонним краєм, регулярно зазнавала страхіть війни і, природно, доволі

АРЕАЛИ ПОШИРЕННЯ ЗБЕРЕЖЕНИХ ОКОПІВ НА БУКОВИНІ



I



II

**Рис. 1.** Стан збереженості окопних комплексів (I) та типові Австро-Угорські окопи біля с. Рідківці (Раранче) (угорські гонведи; знизу – два гренадери з гранатами у бойовому очікуванні) (II).

густо насичена різноманітними белігеративними комплексами та об'єктами. Плин часу не сприяє їх збереженню у первісному стані, тому доводиться із застосуванням багатьох методів ідентифікації відтворювати первісну картину. З розвитком військової справи окопна тактика зазнавала відповідної еволюції: від однолінійної практики до побудови глибоко ешелонованої оборони.

Важливим аспектом у реконструкції системи оборони є стан збереженості окопів. Зазвичай, основні бойові дії відбувались на збезлісених ділянках угідь, що сприяло кращим оперативним можливостям застосування всіх наявних родів військ та в цілому загального управління ходом подій. Після завершення війн порушені окопами землі зазнавали рекультивациі і вони фактично щезали з поля зору. Найкраще зберігались окопи на господарських неугіддях та під лісами, де вони не перешкоджали веденню традиційного господарства і еволюційно модифікувались під впливом зовнішніх природних чинників. Автор особисто обстежив більшість з нині ідентифікованих окопів різних часів їх створення. Отже, загальний малюнок окопної структури виявився фрагментованим, що і відображено на наведеній мапі (рис. 1: 1).

Найстарішими, що збереглись понині, є окопи часів російсько-турецької війни 1768-1775 рр. в околицях Хотина. Були вириті навколо міста для протидії можливій деблокації оточеного турецького гарнізону. Вціліли у Рукшинському похідному лісі по гребеню локального вододілу між долинами струмків Варниця та Берест. З'єднували артилерійські капоніри, орієнтовані на зовнішню периферію. Глибина – від 0,5 м до 1,0 м. Доступні для споглядання. Можуть наочно доповнювати історико-архітектурну композицію туристського комплексу Хотинської фортеці.

Найпоширенішими є рештки окопів часів Першої світової війни, сконцентровані переважно в прикордонній зоні колишніх Російської та Австро-Угорської імперій в місцях тривалого стояння фронтів. Локально зосереджені в лісах Хотинської височини між селами Топорівці – Чорнівка – Добринівці – Ржавинці – Грозинці, а також Бояни – Рідківці. Смуга окопів тягнеться по верхніх схилах річок Чорний потік та Онут, де камуфлюється лучно-степовою рослинністю. Добре розрізняються російські та австрійські окопи відповідно до військового менталітету ворогуючих сторін. Особливо показова ситуація на горі Цанта південніше Ржавинців: австрійські окопи сягають глибини 2-4 м при ширині до 2,5 м; російські значно мілкіші і вужчі, що характерно для російського зневажливого ставлення до власних солдат – «гарматного м'яса». Ще один ареал на цій ділянці колишнього фронту – лісові ділянки на г. Довжок північніше с. Бояни, де мережа австрійських окопів та укриттів збереглась у значно кращому стані. Враховуючи



можливість створення історико-меморіального комплексу «Слідами Першої світової війни» з центром у с. Вікно, вони гарно доповнять зовнішню натурну експозицію (рис. 1: 2).

Фрагменти окопів частково збереглись по лінії колишнього Австро-Румунського кордону на вододілі біля сіл Валя-Кузьмин – Байраки, а також в смузі утворення тимчасового Буковинського фронту восени 1914 р. на г. Вивіз-Палтин біля сіл Червона Діброва – Карапчів – Ропча та Панка-Комарівці, де у оборонців під проводом полковника Едуарда Фішера не вистачило часу і, здається, необхідності більш капітально облаштувати позиції. Доволі екзотичними щодо розміщення і тривалості функціонування стали окопи по лінії гребеню пасма у верхів'ях річок Сарата – Перкалаб – витоках Білого Черемошу, де бойові дії зазнавали сильного впливу важких погодних умов середньогір'я.

У міжвоєнний «румунський» період зусилля військових були спрямовані на створення превентивної захисної лінії вздовж урвищ Дністра для оборони від потенційного радянського агресора. Характерним є розміщення доволі неглибоких окопів під кронами крайніх дерев, що окреслюють контури лісових ділянок не лише з фронту ймовірного наступу, але й флангів. Вкрай цікавим і поки що не зрозумілим є каскад з декількох субпаралельних ліній окопів, прив'язаних до уступів зсувного схилу на ділянці долини Дністра між селами Орестівка – Гордівці. Відсутність будь-якого специфічного підйомного матеріалу пояснюється хіба що втратою ними практичного значення під час швидко динамічного переміщення фронту через Дністер весною 1944 р.

Така ж доля спіткала й радянські окопи 1940-1941 рр. по південному контрфорсу залізничної колії на ділянці Мамалига – Липкани, розвернуті в бік долини Прута, втім вже за межами безпосередньо Чернівецької області. Окопні лінії Другої світової війни у нерозвиненій формі знайшли своє поширення на північних схилах передових Карпатських хребтів (Вижниця – Берегомет) та в зоні Путильського низькогір'я (пасмо Червоний діл біля сіл Галицівка – Селятин) в місцях тимчасового «завмирання» фронту влітку 1944 р. Протиборчі сторони, зокрема німецька, зайвих зусиль на це не витрачали.

Практичне значення дослідження окопів полягає в уточненні мап бойових дій, надто у їх стадіях окопних «сидінь» і виявленні зон потенційної небезпеки з причин несподіваних знахідок вибухових пристроїв, що не втратили з часом своїх властивостей. Окремі, найкраще збережені фрагменти, варто використовувати в якості об'єктів військового туризму та для спеціальної натурної музеєфікації окремих показових ділянок.



*Олег Кузик (Чернівці),  
Віктор Грига (Чернівці),  
Віталій Калініченко (Чернівці)*

### **Пряжка-пафта з розкопок Хотинської фортеці (археологічні дослідження 2018 р.)**

Серед найбільш рідкісних та показових знахідок, які трапляються під час досліджень Хотинської фортеці, на значну увагу заслуговують знахідки металевих пряжок, деталей поясної гарнітури тощо. В історіографії вважається, що чим складніше в художньому стилі виготовлена та чи інша пряжка чи інша деталь поясу, тим ймовірніше, що вона могла належати вищим станам тогочасного суспільства.

Показовим є те, що на території Хотинської фортеці виявлені як прості, так і художньо складно виконані деталі поясної гарнітури, серед яких особливо цікавими є пряжки-пафти. Дані знахідки є дуже важливими для розуміння ролі Хотинської фортеці у XVII–XIX ст., оскільки є підтвердженням перебування тут знатних осіб. Окрім того виявлені артефакти дозволяють реконструювати на основі іконографічних джерел повністю поясну гарнітуру. Це, в свою чергу, дозволяє дослідити моду тогочасного населення.

Загалом деталі поясів, виявлені на території Хотинської фортеці знаходять свої аналогії в старожитностях XVI–XVIII ст. у Сербії, Польщі, Хорватії, Австрії, Туреччині, Угорщині тощо. Серед найбільш вагомих досліджень щодо вищезазначеної проблематики відмітимо праці В. Прокопенка, Е. Абизової, С. Рябцевої, С. Біляєвої, які стосуються аналізу деталей поясних гарнітур з Балкано-Карпатського регіону, серед яких і пряжки-пафти.

Пряжка була виявлена у 2018 р. під час розкопок експедиції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та Чернівецької філії «ОАСУ» Інституту археології НАН України під керівництвом М. В. Ільківа в межах Нової фортеці біля руїн мечеті (біля східної стіни, розкоп 1). Вона добре збереглася, виготовлена з бронзи шляхом лиття (рис. 1). Має округлу листоподібну форму, дещо випукла, з петлею. Пряжка декорована рельєфною багатопелюстковою квіткою з внутрішнім орнаментом. По колу пряжка обрамлена бортиком, заповненим орнаментом. На зворотній стороні припаяний вузький ремнетримач. Її розміри: довжина (з кільцем) – 4,5 см, діаметр – 3,4 см. Раніше подібні знахідки траплялися під час досліджень Хотинської фортеці. Пояси з пафтами були поширені в XIX – першій половині XX ст. від Сербії і Хорватії до Греції та Туреччини, причому дуже популярні були заткані сканню пряжки, що вироблялися албанськими ювелірами. Ткани пояси, що защіпалися пряжками-пафтами, прикрашали

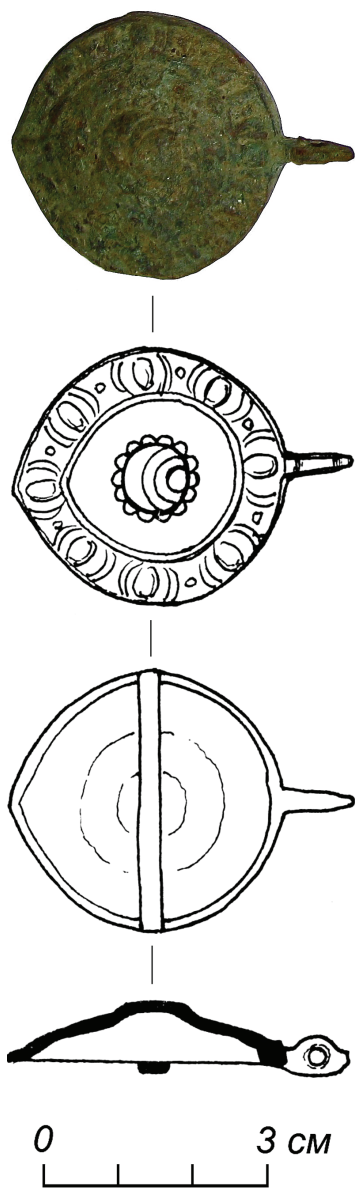


Рис. 1. Пряжка-пафта з Хотинської фортеці (за Льків 2019).

вишивкою або нашивними бляшками, іноді такі пряжки кріпилися до поясів «патронташної» форми, зібраних із пластинчастих металевих ланок. Пафти виконували функцію не тільки поясних пряжок – аналогічні застібки могли прикрашати нагрудну частину одягу, в тому числі у поєднанні з ланцюжками скріплювати борти жіночого одягу, наприклад, безрукавки. Пояси із застібками-пафтами входили до складу весільного вбрання в Сербії, Болгарії, Румунії, Македонії (у складі весільного убору македонських жінок найчастіше зустрічалося по два пояси, прикрашені подібними застібками). У Румунії ювеліри виготовляли специфічні мініатюрні пафти для молодих дівчат. Подібні пряжки нерідко виконувалися з посрібленого олов'янистого сплаву та прикрашалися кольоровими скляними вставками. Дівочий пояс із срібними чи бронзовими пряжками, декорованими розетками і різнобарвним склом, що одягався вперше в день вінчання, називався в Трансільванії «nafte». У Карпато-Балканському регіоні жінки носили пафти і після весілля у складі святкового костюма. Як свідчить іконографічний матеріал XVI–XVIII ст., вони були приналежністю поясної гарнітури знатних осіб.

Таким чином, у 2018 р. на території Хотинської фортеці було виявлено достатньо важливі матеріали для вивчення повсякденної історії Хотинської фортеці у XVII–XVIII ст. Виявлена деталь поясної гарнітури свідчить про чітку соціальну диференціацію тогочасного населення та дозволяє говорити про присутність у фортеці осіб знатного роду. Окрім того, виявлений матеріал дозволяє проаналізувати моду тогочасного населення в контексті східних та західних впливів ранньомодерного часу.

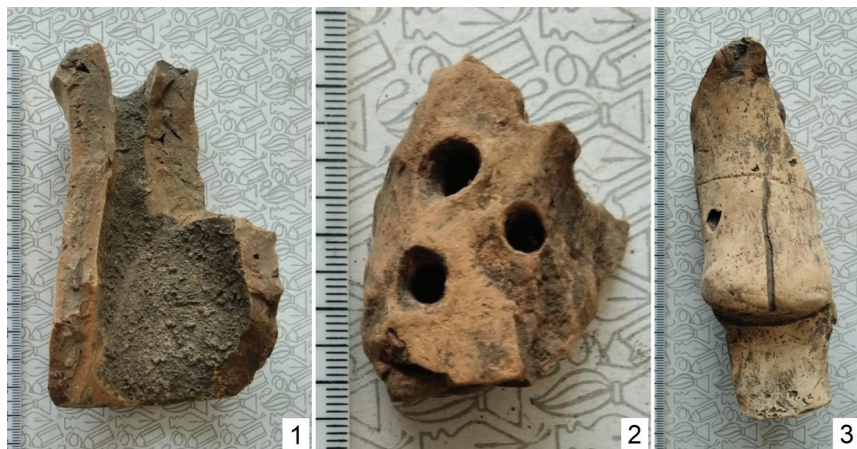
**Тваринництво енеолітичного поселення Шипинці  
та вплив його на довкілля і «повзучу міграцію»  
трипільських племен**

Міграція трипільських племен завжди являла собою гостру наукову проблему. Заселенню трипільськими племенами сучасної території України сприяли кліматичні умови середнього голоцену. Поселення облаштовували на берегах річечок, які були потрібні для поїння стад овець, що паслися на широких заплавах луках. Окрім овець трипільці тримали і кіз. Підтвердженням цього є знайдені автором фрагмент статуетки фігури вівці з чітким проривом деталей голови і уламок цідильця для виготовлення сиру (рис. 1: 2). Кількісне співвідношення кіз і овець мінялося залежно від ландшафту.

В регіонах, де переважало землеробство, було менше кіз, так як основою їх утримування була наявність лісу із 2-3 ярусами рослинності. Коли ліс вирубувався під земельні ділянки, на дрова, матеріал для будівництва, кількість кіз зменшувалась і тоді, відповідно, збільшувалась питома вага овець. Так, за даними О. П. Журавльова, на поселенні Лука-Врублівецька переважали кози (87 %). Можна зробити висновок, що тут було багато лісів і майже відсутні відкриті площі для випасу овець. На це вказує і склад дикої фауни.

Дуже цікаві результати отримали палеоботаніки, які досліджували матеріали з трипільських поселень. Справа в тому, що результати палінологічного аналізу дозволяють розглянути питання про співвідношення між орним та пасовищним господарствами. Так, на поселенні Тальянки пилку злаків та подорожника було приблизно порівну, що свідчить про однакову роль землеробства і тваринництва в господарстві цього поселення (Пашкевич 1989).

Переважаання того чи іншого виду в однаковій мірі було шкідливим для довкілля. Кози, в результаті перевищення обґрунтованих нині науково і експериментально перевічених норм кількості голів на 1 га, є причиною обезліснення як в давнину, так і тепер, адже природним кормом кіз є не трав'яний покрив, а листя кущів і кора дерев. Переважаання овець призводить до такого явища, як надмірний випас, наслідками якого були: затоптування трав'яного покрову, вигризання трави з корінням, розростання бур'янів на місці вимерлої рослинності (подорожник, кропива).



**Рис. 1.** Фрагменти керамічних виробів з поселення Шипинці, уроч. Баличенька.

При невеликих врожаях пастуші племена змушені тримати обидва види тварин. В період лактації кіз, яка триває всього 6 місяців, вони харчувалися їхнім молоком. Коли лактація кіз припинялася, трипільців харчувалися овечим сиром, який можна було заготовити заздалегідь і зберігати. При середніх надоях 1 л молока, можна було мати чималий запас молока і сиру. Окрім того, період лактації в обох тварин різний і не співпадає календарно, що більш-менш забезпечувало стабільність заготовлення продуктів. Також значна частина приплоду йшла на їжу, стриглася шерсть для ткацтва, оброблялися шкіра.

Трипільські поселення біля поселення Шипинці знаходилися на відстані 4-5 км по лінії схід-захід. Беручи дані з переліку трипільських поселень, можна простежити їх «рух» на північ. Отже: Шипинці, пагорб Баличенька – Шипинці-Вільховець – Витилівка; Реваківці – Ошихліби – Кіцмань; Іванківці, на березі Ишкова – Іванківці, урочище Извори. Всі ці нові поселення були розташовані за 4-5 км один від одного, як вздовж малих річок, так і в напрямку міграції на північ. Це диктувалося шириною пасовищ для худоби і необхідною кількістю землі для землеробства. Тому, в середньому по Чернівецькій області, площа розселення трипільських племен є 1 поселення на 21 км<sup>2</sup> (тобто ділянка 4×5 км). Це підтверджується археологічними даними. Також, взявши карту, можна простежити низку поселень на одній довготі через вказаний інтервал. Все

це говорить, що це були не рівночасові поселення, а поетапні, в результаті просування на північ.

Аналіз пилку вказує, що десь через 40-50 років, а не 80, як вважалося, серед пилку трав'янистих зникають зразки-індикатори пасовищних трав і з'являються піонерні бур'яни. Це саме стосується пилку злакових культур. Зникає постійний супутник пшениці – «васильчик», що свідчить про припинення обробітку землі, яка вже не давала врожаїв. Характерно, що бадразькі племена під час своєї міграції на землі теперішньої території, як пише Т. М. Ткачук, не займали покинуті території шипинської групи, а просувались землями Бессарабії, хоч кліматичні умови Кіцманського і Заставнівського районів більш м'якші, ніж Хотинщини чи Сокирянщини. Очевидно, тут уже пройшла мала екологічна криза і територія не була придатна для ведення господарства.

Наведені вище явища були результатом переважання нерегульованого соціальними нормами тваринництва над примітивним землеробством. Аналіз посуду, реманенту свідчать, що землеробство давало мало продуктів харчування. На це ж вказує кількість і розміри зерновиків в межах поселення чи в самих житлах, примітивні знаряддя. Було складно серпом із вкладеними пластинами обробити велику площу посівів. Відсутність жорен, зернових ям, як і решток кішок на поселеннях, які були відомими в землеробських цивілізаціях, свідчать про відносно низькі врожаї. Це зумовлювало акцент на тваринництві.

Характерно, що Б. О. Тимощук під час розкопок поселень черняхівської культури за 1 км від пагорба Баличенька знайшов зернові ями.

Отже, при освоєнні нових територій носіям трипільської культури необхідно було зрубувати ліс під посівні площі. Даний спосіб підсічно-вогневого землеробства не давав високих врожаїв і змушував розчищати нові ділянки, що зменшувало лісовий покрив і призводило до змін оточуючого середовища. Необхідність поповнення запасів їжі молочно-м'ясними продуктами у формі дрібного тваринництва призвела до збільшення стад овець і кіз. У результаті надмірного випасу виникали малі екологічні кризи у формі обезліснення та деградації ґрунтів, що змушувало переселятися на нові території.

### **Використання методу біолокації в археологічній практиці (з досвіду роботи)**

В ході візуального огляду пам'яток трипільської та черняхівської культур, розміщених вздовж притоки р. Прут 2 порядку р. Ишків (між населеними пунктами Оршівці та Шипинці включно), виникла ідея випробувати можливості методу біолокації для пошуку археологічних артефактів в орному шарі ґрунту. Маючи досвід пошуку води для копання криниць та буріння свердловин до 15 м, автор вирішив застосувати цей метод для пошуку неметалевих археологічних об'єктів, тобто таких, на які не реагує металодетектор. Варто зауважити, що зараз т.зв. лозоходи більше використовують алюмінієві дроти, ніж лозу, яка при пошуку дрібних предметів є менш ефективною. Що собою являє «рамка» з дроту. Це Г-подібний шматок дроту, зігнутий під прямим кутом зі співвідношенням великої і малої сторони 1:2. «Лозохід» бере в руки прилад за малу сторону, а велика паралельна поверхні ґрунту. Лікоть руки з приладом притиснутий до тулуба в районі пояса (обов'язкова умова першого року роботи). Протягнувши по землі мотузку для напрямку руху, починаємо пошук. Йти треба ходом середньої швидкості. В момент, коли ліва чи права ступня наступить на невидимий потік магнітного струменя, що йде із глибини ґрунту від археологічного артефакту, прилад в руках дослідника робить відхилення вправо на 15-30°, а потім різко починає обертатись вліво до тулуба. Для контролю автор робив три кроки назад і знову починав йти, більш точно відзначаючи місце джерела магнітного випромінювання.

Випробувано й інший варіант. Дослідник іде вздовж наміченої лінії. В якомусь місці прилад тривалий час тримається оберненим на 90° до напрямку руху вліво чи вправо. Це означає, що прилад відчув більш сильне випромінювання і реагує на нього. Ставлю прапорець на місці зупинки і повертаюсь в напрямі, вказаному приладом. Через 3-4 м знаходжу джерело випромінювання – чи то камінь, чи то шматок цегли чи глечика. Після цього повертаюсь на те місце, звідки звернув і продовжую пошуки. Якщо цього не зробити, то магнітний фон буде заважати пошуку. Прилад знаходить насамперед неметалеві матеріали: дрібні луски від обробки кременю, кераміку, кістяні рештки.

Принцип дії приладу полягає в тому, що чутливий не власне «прилад», як, наприклад, металодетектор, а сама людина, яка вловлює випромінювання та створює більш сильне поле, а прилад реагує на це обертанням до тіла людини. Якщо рамка в правій руці, то вліво,





**Рис. 1.** Поселення на пагорбі Баличенька в с. Шипинці.

а якщо в лівій, то вправо, тобто до центру тулуба. Якщо дослідник наступив на струмінь, тобто стопа ноги стоїть над предметом, і зупинився, то довгий кінець приладу застигне в положенні  $90^\circ$  до лінії руху нерухомо. Для свого приладу автор брав спочатку алюмінієвий дріт від лінії електропередач (найтоншу дротину з

джгуту), залізний будівельний, але найбільш ефективним виявився електрод для зварювання діаметру «трійка». З електрода треба оббити флюс, очистити і він крутиться навіть проти вітру. Якщо ж загострити довгий кінець, то отримаємо щуп, щоб точніше визначити предмет пошуку. Немає потреби тримати два прилади у двох руках, як при пошуку води. Можна в одній. Прилад працює за принципом магнітної зйомки – реагує на речі, які мають інше магнітне випромінювання, ніж масив ґрунту, тобто реагує на «інерідні» тіла. Але ловить також «магнітне сміття», від якого важко відфільтруватись.

Практика показала, що методу біолокації може навчитись кожен бажаючий.

*Іванка Кушнір (Чернівці),  
Валерія Легета (Чернівці)*

**Повідомлення про знахідки старожитностей  
на Буковині в XIX – першій третині XX ст.  
в документах Державного архіву Чернівецької області**

Буковина – багатий історико-культурний регіон, що впродовж століть приваблював науковців різних країн. Підтвердженням цьому стали й документи Державного архіву Чернівецької області, що відображають розвиток археологічних досліджень на території краю в часи його перебування у складі Австро-Угорщини та Румунії.

У фонді Галицької губернської управи (Ф-1026) зберігаються документи про виявлені на території Буковини скарби. Зокрема про старовинні олов'яні тарілки у Сторожинці (оп. 1, спр. 458, 1840 р.); листування управи з Крайовою скарбницею у Львові щодо віднайдених монет Фердинанда II та Сигізмунда III (оп. 1, спр. 621, 1837-1841 рр.); срібні монети, виявлені у селах Митків (оп. 1, спр. 751, 1841-1842 рр.), Онут (оп. 1, спр. 704, 1840 р.), Дорошівці (оп. 1, спр. 891, 1844 р., монети XVI–XVII ст.), Вікно та Боянчук (оп. 1, спр. 566, 1838-1839 рр., монети Сигізмунда III з написами періоду Тридцятилітньої війни).

У фонді Буковинської крайової управи (Ф-3) є інформація про виявлення стародавніх монет у с. Кулівці (оп. 1, спр. 1715, 1860 р.) місцевим жителем Гаманом Плашем. Згадано про гульдени, напівгульдени, соліди та гроші, переважно польські, але трапляються також срібні монети XVII ст. курфюрста Бранденбурга. У листуванні управи з Найвищим скарбничим управлінням є справа

про передання в археологічний кабінет старовинної золоті монети, виявленої Теодором Джосаном у Кимполунзі (оп. 1, спр. 3592, 1871 р.). Угорський дукат часів Сигізмунда I Люксембурга було вирішено придбати для державного музею.

Збереглося також листування Буковинської крайової управи з Міністерством культів щодо проведення археологічних розкопок у Тронній фортеці Сучави та фортеці Нямц (оп. 2, спр. 17347, 1897-1906 рр.). У 1895 р. директор Промислового музею Карл Ромшторфер розпочав дослідження Сучавської фортеці. Задля отримання субсидій на проведення подальших робіт, він подав детальні звіти про роботи в замку, а також цікаві знахідки: залишки старого водопроводу, людські поховання, старовинний посуд та зброю. До його листів додаються вирізки статей із газет «Czernowitzer Zeitung» та «Die Presse» (оп. 2, спр. 16130, 1895 р.), які детально описують зовнішній та внутрішній вигляд фортеці і повідомляють про зроблені відкриття: 450 стародавніх монет, скляні вироби, залишки «візантійського» розпису та виявлене підземелля. На подальші археологічні дослідження у травні 1904 р. урядом було виділено 4800 крон. У справу підшита також праця Карла Ромшторфера, видана у Чернівцях в 1899 р. – «Замок Нямц і деякі монастирські споруди в його оточенні», у якій подається історія фортеці, її детальний опис, доповнений планами, ілюстраціями та світлинами.

У фонді Другого міністерського Директорату Буковини (Ф-13) є інформація про виявлення скам'янілостей стародавньої риби у с. Ватра-Молдовіцей (оп. 1, спр. 19, 1930 р.). Її виявили у скелі інженери з Праги, визначити вид цієї риби не вдалося, але її довжина складала близько 150 см. Загалом, у часи перебування краю в складі Королівської Румунії, виявлені старожитності почали передаватися у Бухарест, тому інформація про знахідки цього періоду досить фрагментарна. 20 жовтня 1935 р. був оприлюднений циркуляр префектури Чернівецького повіту про заборону проведення археологічних розкопок без спеціального дозволу. Усі знайдені предмети повинні були конфісковуватися та передаватися Дирекції Національного музею старожитностей у Бухаресті, яка визначалася єдиною інституцією, що має право на проведення археологічних досліджень (Ф-59, оп. 1, спр. 293).

Таким чином, інтерес до минулого Буковини та її археологічної спадщини з боку місцевої австрійської та румунської влади засвідчений багатьма джерелами, які можуть пролити світло на розвиток законодавства у цій царині, а також невідомі чи втрачені на сьогодні знахідки. Документи Держархіву, які стосуються цієї тематики, потребують подальшого виявлення та вивчення.

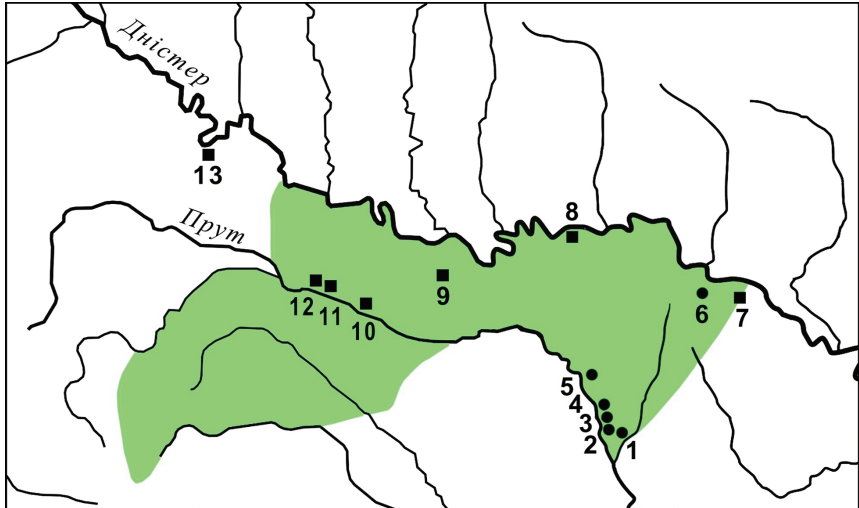
**Пам'ятки культурного кола Бабине  
в межиріччі Верхнього Пруту й Середнього Дністра**

Буковина є регіоном, який входить до зони західного фронтиру культурного кола Бабине – масштабного археологічного утворення перехідного між середньою та пізньою бронзою періоду, ареал якого охоплював значні терени півдня Східної Європи від Волги до Пруту й Нижнього Дунаю. В межах культурного кола виділено три бабинські культури – Волго-Донську (ВДБК), Дніпро-Донську (ДДБК) й Дніпро-Прутську (ДПБК). Дві перші є гомогенними, а в межах останньої виокремлено три локальні варіанти – Дніпро-Дністровський (степовий), Дніпро-Бузький (лісостеповий) і Дністровсько-Прутський. Загальна кількість бабинських пам'яток оцінюється нами щонайменше в 4300 поховань і до 600 поселень. Західний, дністровсько-прутський, варіант ДПБК включає до 900 поховань і лише півтора десятка поселень (Литвиненко 2009; 2011). Загалом цей локальний варіант відповідає пам'яткам культури багатовапеливої кераміки Дністровсько-Прутського межиріччя, свого часу досліджуваних молдовськими археологами (Дергачев 1986; Савва 1992).

У розглядуваному регіоні Північної Буковини і прилеглої зі сходу Північної Бессарабії (Хотинщини) відомо дуже мало пам'яток бабинської культури. Половину цих пунктів представлено поселеннями, локалізованими переважно в Північній Буковині, а половину – курганними могильниками, зосередженими в Північній Бессарабії (рис. 1). На Чернівецькій бабинських поховань досі не виявлено. Проте вони можуть і навіть мають там бути, з огляду на те, що бабинська присутність на Буковині надійно маркується матеріалами полікультурних поселень межиріччя Верхнього Пруту й Середнього Дністра: Слобідка-Ширеуци в Молдові, Комарів, Долиняни-Помірки, Магала-І, Мамаївці-Птахофабрика і Мамаївці-Ставище (Новосілка) Чернівецької обл., Незвисько Івано-Франківської обл. (Смирнова 1974; 1976; 2000; Свешников 1990; Крушельницька 2006; Ільків 2013; 2015). Бабинські матеріали на більшості цих поселень репрезентовано кількісно незначними знахідками керамічного посуду. Лише Долиняни-Помірки дали виразну серію відповідної кераміки (Смирнова 2000).

Хронологічна оцінка бабинських проявів на поселеннях Буковини, згідно якої вони відносяться до раннього етапу (Смирнова 2000, с. 561; Ільків 2015, с. 226), ґрунтується на зіставленні кераміки поселень з керамічною серією першого горизонту могильників Дністровсько-Прутського межиріччя, класифікованою Є. Савою (1992). Такий підхід є хибним, оскільки





**Рис. 1.** Пам'ятки дністровсько-прутського варіанту ДПБК в межиріччі Верхнього Пруту й Середнього Дністра (виділено фоном – Північна Бессарабія і Північна Буковина). Могилиники: 1 – Вератик; 2 – Щербаки; 3 – Куконештій Векь; 4 – Корпач; 5 – Бурленешть; 6 – Фрунзе. Поселення: 7 – Слобідка-Ширеуци; 8 – Комарів; 9 – Долиняни-Помірки; 10 – Магала-І; 11 – Мамаївці (за Птахофабрикою); 12 – Мамаївці-Ставище (Новосілкі); 13 – Незвисько. Баличенька в с. Шипинці.

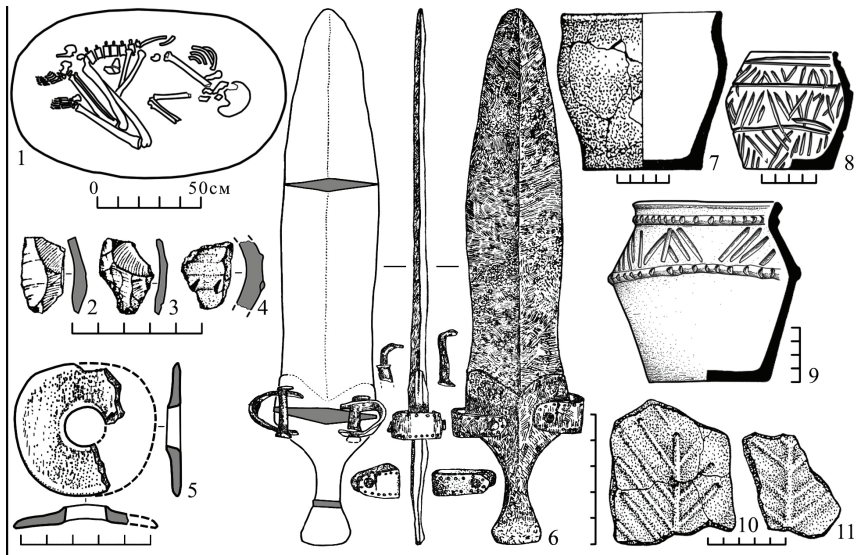
хронологічна динаміка керамічного комплексу могильників не збігається з трансформацією керамічних серій поселень, бо вони, вочевидь, розвивались за різною «логікою». Матеріали поселень по всьому бабинському ареалу переконливо засвідчують, що пізні горизонти, марковані пізніми типами пряжок 2о і 3о, містять виразну кераміку з трикутно-ялинково-паркетним багатоваликовим і прокресленим декором, яка існувала протягом всіх, а не лише раннього, етапів культури. Ба більше, переважна більшість поселень культурної області Бабіне репрезентує саме пізні етапи, що добре корелюється з палеоекологічними даними: катастрофічна аридизація і континенталізація клімату, пік яких припадає на ранній етап, змушувала бабинські громади вести рухомий спосіб життя, який залишив по собі свідчення масових міграцій і одиничні ранні поселення (Литвиненко 2019; 2020; 2021); початок гумідизації клімату, що розпочався на пізніх етапах Бабіне, викликав відповідну адаптивну реакцію, зокрема збільшення осілості, про що свідчать чисельні поселення, надійно датовані середнім і особливо пізніми хронологічними етапами ПА, П-Б, ПІ (Литвиненко 2007; 2011; 2016; Усачук, Литвиненко

2001). Викладені обставини схиляють до висновку про пізню хронологічну позицію бабинських поселень Буковини, що добре узгоджується з даними могильників, наведеними нижче.

Серія курганних поховань Північної Бессарабії, які з більшою-меншою впевненістю можна віднести до ДПБК, складає до півтора десятка захоронень з 9 курганів, зосереджених у 6 могильниках: Бурленешть, Вератик, Корпач, Куконештій Вець, Фрунзе, Щербаки (рис. 2). На жаль, половина цих комплексів походить з могильника Куконештій Вець, дослідженого московським археологом В. Сафроновим, який, подібно розкопаному ним 1975 р. курганному могильнику Горське на Луганщині, так і залишився без наукового звіту, а інформація про матеріали є обмеженою і фрагментарною, що впливає на наведену нижче статистику. Всі поховання були впускними до насипів ранньої-середньої бронзи, могильні споруди здебільшого не простежувались. Переважна більшість скорчених небіжчиків орієнтована головою до східного сектору (70 %), одиничні до північного (20 %) й західного (10 %); на лівому боці – 80 %, на правому – 20 %. Понад половину комплексів містили керамічні посудини (навіть по 2-3 екземпляри) або їхні фрагменти. Серед іншого інвентарю присутні одна чи дві пряжки, бронзовий кинджал, астрагали, кістяні кілочки, кременеві відщепи. Хронологічними реперами можуть виступати жолобчаста пряжка 2 чи 2о типу і відомий кинджал з Куконештій Вець 9/28. Обидва артефакти маркують пізній етап ДПБК, з чим добре корелюються і обрядові характеристики поховань.

Таким чином, бабинські пам'ятки Північної Буковини й Північної Бессарабії відповідають пізньому етапу ДПБК. Цей висновок добре узгоджується і додатково підтверджується на більш масштабному тлі, що вимальовується завдяки картографії такої діагностичної категорії артефактів, якими є пряжки. В Дністровсько-Прутському межиріччі найдавнішим типом пряжок є тип 1а, що відповідає пізній фазі раннього періоду (1Б) загальної періодизації Бабине. Ареал цих пряжок окреслюється півднем Бессарабії (Одещина і Південь Молдови, південніше р. Бик – праві притоки Дністра). Хронологічно наступний тип 2 дещо розширює свій ареал до півночі, досягаючи р. Ягорлика (ліва притока Дністра). Найпізніші типи 2о і 3о обіймають майже всю Бессарабію, досягаючи р. Драгіште (ліва притока Прута) і р. Русава (ліва притока Дністра). Картографічні дані дозволяють зробити висновок, що бабинська культура (ДПБК) в Дністровсько-Прутському межиріччі сформувалась наприкінці раннього етапу на півдні, в степовій зоні сучасного Буджаку, а потім розширювала свій ареал на північ, поступово охопивши всю Бессарабію, а на пізньому етапі досягши Хотинщини й Північної Буковини.





**Рис. 2.** Матеріали курганних могильників Північної Бессарабії:

1-4 – Корпач 2/2; 5 – Вератик 1/5; 6 – Куконештій Векь 9/28;

7, 10, 11 – Бурленешть 3/22; 8, 9 – Куконештій Векь 9/31.

Окремою темою є проблема хронологічного співвідношення і взаємодії прийшлої бабинської культури (ДПБК) з місцевими культурами Верхнього Попруття й Середньої Подністрянщини. Деякі думки щодо цього висловлено на підставі матеріалів поселень – *a priori* відкритих археологічних комплексів, що потребують підвищеної критики та обережності в інтерпретації. Натомість факти знахідок в поселенських культурних шарах бабинської кераміки разом з матеріалами комарівської або Ноа культур тлумачаться дослідниками крізь призму їхньої синхронності (Смирнова 2000, с. 561; Ільків 2015, с. 225-226). Ба більше, аборигенний характер комарівської культури, на противагу прийшлій бабинській, породив припущення, що «комарівська стоянка в Долинянах могла бути давнішою за багатоваликову» (Смирнова 2000, с. 561). Можливо, така логіка для когось є переконливою, тільки не для нас. В якості першого контраргументу наведу ситуацію з міграцією носіїв ДДБК зі свого первинного дніпродонецько-азовського осередку до Волги: попри те, що доно-вольська абашевська (покровська) культура для Доно-Вольського межиріччя є аборигенною, а ДДБК прийшлою, всі випадки стратиграфічного співвідношення між ними надійно засвідчують хронологічний пріоритет ДДБК над ДВАК. А ДВАК, яка належить до горизонту

бойових колісниць, є достеменно давнішою за комарівську чи Ноа. По-друге, «замкнений» комплекс ями № 1 на поселенні в Бовшеві, де разом зафіксовано багатопружкову бабинську кераміку з розчалом посудини Ноа, не є визначальним, оскільки він фіксує одночасність відкладення артефактів, але не засвідчує одночасності побутування цієї кераміки. Нагадаємо наголос авторки розкопок, Л. Крушельницької (2006, с. 157), на тому, що «знайдені в ямі 1 в Бовшеві фрагменти посуду з багатопружковим орнаментом принесені вже племенами культури Ноа». Також кидається в очі «штучність» сполучуваності в ямі бабинських фрагментів з пізньою (а не ранньою) посудиною Ноа, орнаментованою карбованим валиком з опущеними «вусами» (Крушельницька 2006, рис. 10: 1-6). Залишається лише приєднатись до думки Л. Крушельницької, що просування бабинського населення на західні терени – Буковина, Волинь і аж до Галичини – відбувалось раніше того, як сформувалась культура Ноа на півдні, а тим більше, як вона поширилась північніше (Крушельницька 2006, с. 156-157).

При розв'язанні проблеми хронологічного співвідношення пришлої бабинської культури з місцевими археологічними утвореннями Буковини й суміжних теренів варто брати до уваги продуктивну і надійно підтвержену щонайменше на рівні західної половини Євразії концепцію блоків археологічних культур (Бочкарев 1990; 1995). В рамках таких блоків розвивались і згадувані вище культури. Але ж належали вони до різних і асинхронних блоків! Культури кола Бабине входили до посткатакомбного блоку (Мимоход 2005), хронологічно відповідного періодові ВА1b–ВА2а схеми П. Рейнеке (Литвиненко 2009; Lytvynenko 2013; Grigoriev 2019). Культури комарівська і Ноа входили до складу хронологічно пізніших утворень – відповідно Тшинецького культурного кола і блоку Козлоджені-Ноа-Сабатинівка, що загалом існували в рамках періодів ВА2b–BD. Виходячи з цього, більш обґрунтованим слід вважати появу бабинських племен на Буковині й північно-західніше, на Волині та Галичині, в той час, коли на цих теренах мешкали носії місцевих епішнурових культур / груп (Бандрівський, Крушельницька 2005; Бандрівський 2011). Такий висновок добре корелюється з відомими знахідками типологічно пізніх пряжок з додатковими отвором (синхронних пізнім пряжкам культури Бабине) в могильниках і на поселеннях деяких тамтешніх культур (городоцько-здобницької, межановицької, стжижовської) – Стрільче, Жорнів, Хрінники, Чудвиця. В цю логіку також добре вписуються зафіксовані на Волині неодноразові факти знахідок синкретичної стжижовсько-бабинської кераміки (Охріменко та ін. 2016; Ткач 2015 та ін.), тоді як кераміки тшинецько-бабинської або Ноа-бабинської не існує. Коректність наших висновків перевірить час.

**Результати та перспективи археологічних досліджень  
на Подолі княжого Галича (урочище Церквиська)**

В топографічно-планувальній структурі княжого Галича Поділ займає найбільшу за площею територію. Він простягається широкою смугою від крилоського Підгороддя вздовж річки Лукви до Дністра, займаючи площу близько 200 га. Обстежуючи територію княжого Галича у 1936 р., Л. Чачковський та Я. Хмілевський прийшли до висновку, що: «Найбільша частина галицької столиці була розбудована на Залукв'янській височині, на просторі між Дністром і лісом Дібровою, там, де сьогодні бачимо розлогі поля та розвинені села: Залукву, св. Станіслав із Гробиськами, Підгороддя та його наймолодшу оселю Четверки... То було галицьке Підгороддя, замешкане боярами, купцями, ремісниками, білим і чорним духовенством».

До складу цієї території входить урочище Церквиська, що розташоване на злегка похилому лівому березі р. Лукви близько 1 км на північний захід від підніжжя Крилоської гори у с. Крилос-Четверки. Урочище зі сходу обмежує р. Луква, а із заходу – потік Дунасць та шосе Галич–Калуш.

Ще у 1884-1885 рр. І. Шараневич та Л. Лаврецький відкрили тут фундамент церкви, яка, за архівними джерелами та переказами, носила титул Благовіщення. До XV ст. відноситься письмова згадка про оселю Благовіщення. Повторними дослідженнями фундаменту храму, проведеними Ю. В. Лукомським (1987 р.), виявлено залишки дерев'яної церкви, що передувала кам'яній. На основі супровідного матеріалу, конструктивних особливостей та стильової схожості дерев'яний храм на Церквиськах датується дослідником XII – початком XIII ст., а мурований – першою половиною XIII ст. За аналогами храмів такого типу, поширеними у Польщі, церква, очевидно, слугувала парафіяльним католицьким костелом, як вважає Ю. В. Лукомський.

Дослідженнями В. Д. Барана та Б. П. Томенчука (1992-1993 рр.) біля південної стіни зафіксовано сліди кладовища. А на схід від фундаменту церкви досліджено залишки великої ротондальної дерев'яної будівлі, синхронної храму, яка, ймовірно, виконувала функцію плебанії. Як вважає Б. П. Томенчук: «даний комплекс, можливо, належав одній із польських католицьких колоній на посаді княжого Галича».

На території урочища виявлено також об'єкти та артефакти, які ілюструють високий рівень ремісничої діяльності населення галицького Подолу княжого Галича. Так, у 1951 р. В. К. Гончаров над обривом лівого берега р. Лукви розкопав залишки жител та ремісничих майстерень. Також тут було відкрито залишки

мідноплавильного горна та велику кількість фрагментів кольорового скла, залізних шлаків, обрізки бронзової бляхи, декілька керамічних тигельків для розплавлювання металів. «Все це свідчить, – зазначив дослідник, – що в цьому районі Подолу існувало багато різних галузей ремісничого виробництва».

Дослідженнями В. В. Ауліха (1972, 1987 рр.) було простежено сліди залізобного виробництва. Крім виявлених залишків двох жител, одне з яких виконувало громадську функцію, у великій господарській ямі (1,2×2,24 м) знайдено 87 дрібних уламків тигельків для плавлення кольорових металів.

У 2004-2005, 2013 рр. автором проведено дослідження території, прилеглої до фундаменту храму Благовіщення. Зокрема археологічні роботи проводились у південній та північній (від фундаменту храму) території. На досліджуваній площі виявлено залишки жител XII–XIII ст. Стратиграфічні спостереження дають змогу чітко простежити часові горизонти, які відповідають функціонуванню дерев'яного і мурованого храмів. На південь від фундаменту церкви Благовіщення простежено залишки фундаменту шириною 0,9-1,0 м, очевидно, під дерев'яну будівлю. До неї належать також дві стовпові ями діаметром 0,25 та 0,2 м, розташовані перпендикулярно осі фундаменту. Залишки фундаменту характеризуються розрізним скупченням відносно невеликих уламків білого каміння та гальки. Характерною особливістю даної ділянки є наявність прошарку сірої щільної глини із включенням болотної руди. Також знайдено фрагменти залізних та бронзових шлаків, що свідчить про розвиток залізобного та бронзоліварного виробництва. У північній ділянці урочища дослідження показали, що перехідний шар із значним включенням болотної руди має характер щільної темно-сірої глини із рудуватими включеннями. Перехід цього шару в материковий не вдалося простежити. На глибині 1,7 м почали підходити ґрунтові води, які унеможливили подальші роботи.

Останніми роками на галицькому посаді віднайдено чималу кількість привісних олов'яних печаток, серед яких і висла печатка галицького єпископа Косми. Ювелірне мистецтво представлене фрагментами срібних колтів, мідними матрицями, мідними і срібними браслетами, перстнями тощо. Релігійність населення ілюструють вироби дрібної пластики: іконки, хрести-енколпіони та натільні хрестики.

Таким чином, проведенні дослідження на території Подолу давнього Галича в уроч. Церквиська дали нові матеріали для вивчення історико-топографічної структури давнього Галича, особливостей його матеріальної культури. Ми взяли до уваги тільки маленьку частинку великого Подолу давнього Галича. А на всьому цьому великому просторі, крім досліджених фундаментів храмів, прицерковних кладовищ та окремих об'єктів, археологів чекають, без сумніву, нові цікаві матеріали.

**Дослідження кургану «Могила Святослава»  
поблизу м. Сколе**

Курган «Могила Святослава» та низка топонімів і гідронімів (колишнє с. Святослав (тепер передмістя Сколе), уроч. Святославле, потік Святославчик тощо) в науковій та краєзнавчій літературі пов'язують із місцем загибелі та поховання князя Святослава Володимировича (1015 р.).

Попри зацікавлення пам'яткою, перші фахові археологічні дослідження провів у 1971 р. Олексій Ратич (їхні результати опублікували у 2018 р. Володимир Петегирич та Дмитро Павлів). Тоді було зафіксовано, що в південній частині уроч. Долина Святослава, біля залізничного шляху між станціями Сколе і Гребенів, знаходяться поруйнований курган (діаметром 12-13-16 м і близько 1,5 м заввишки від сучасної поверхні) та слабкі сліди інших малих розритих знівельованих насипів. У центрі кургану знаходилася округла яма, діаметром близько 2 м, та глибиною до 1,20 м. Встановлено, що він був насипаний на рівні тогочасного горизонту. У центрі кургану було виявлено контури прямокутної ями з заокругленими боками (3,40×2,80 м, глибина до 1,40 м від рівня її виявлення). Заповнення ями складалося з перемішаних прошарків ґрунту, яке сформувалося під час попередніх розкопок пам'ятки. Насип кургану по краях біля його основи був обкладений смугою каменю до 1 м завширшки. У нашаруваннях насипу не виявлено жодних археологічних знахідок. Лише на давньому горизонті і в заповненні ями знайдено кілька уламків ліпних та кружальних посудин, та фрагменти металевих виробів, сильно окислених і непридатних для ідентифікації. Також на рівні давнього горизонту простежені ледь помітні сліди перепаленого ґрунту та дрібні шматочки деревного вугілля. Аналіз знахідок виявлених під час досліджень «Могили Святослава», дав підстави В. Петегиричу та Д. Павліву віднести уламки ліпних посудин до культури карпатської курганів, а гончарні – до XII–XIII ст. Також дослідники відзначили, що кам'яні обкладки курганів характерні, зокрема, для поховальних пам'яток культури карпатських курганів. На їхню думку, князя було поховано неподалік місця битви в уже наявному кургані. Присутність кераміки XII–XIII ст. дослідники пов'язують із можливим пограбуванням кургану в цей період. Не виключено, що невдовзі після поховання князя Святослава було здійснене його перезахоронення в іншому місці.

Враховуючи неоднозначність результатів досліджень кургану експедицією О. Ратича (пов'язаних із значним руйнуванням

центральної частини пам'ятки попередніми втручаннями), важливе значення мають пошук результатів попередніх досліджень та фіксації стану пам'ятки.

Одним із перших, хто пов'язав місце загибелі князя із уроч. Долина Святослава, був Ізидор Шараневич (1863 р.), а Микола Устиянович (парох в сусідньому с. Славсько, письменник та громадський діяч) створив поему «Могила Святослава» (1865 р.). У 1889 р. пам'ятку оглянув геолог та археолог Готфрид Оссовський. Курган тоді мав висоту 2 м, овальний профіль – довжиною 30 кроків та 20 кроків у ширину. На вершині кургану була помітна лійкоподібна западина, глибиною 2,5-3 м. Тобто вкоп у центрі кургану, глибина якого сягала на 0,5-1 м глибше ніж основа насипу, був здійснений до 1889 р.

Корнило Устиянович в публікації «Путь за Бескид: «Святославіе» і традиція о Святославі 1015 р.» (1902 р.) повідомляє, що під час прокладання залізниці (1885-1887 рр.) робітники познаходили там якісь бронзові та залізні «дрібниці». Також він зазначив, що Бедрик Шматер (надлісничий скільських дібр) у присутності проф. Остапа Левицького розкопав одну з менших могил, однак не знайшов у ній нічого; тож і центральну не став розкопувати. Далі К. Устиянович навів текст розмови Б. Шматера та О. Левицького з мешканцем с. Гребенів на прізвище Пороховник, який власне вказав на могилу Святослава та розповів сімейну історію, згідно якої його предок був у супроводі похованого тут Святослава, проте хто такий Святослав і хто його вбив він не знав.

У газеті «Діло» за 31.07.1907 є замітка Лева Підгірянина, де повідомляється, що 24-26 липня 1907 р. з ініціативи Льва Левицького (радника і начальника суду в Сколе) професор Чернівецького університету д-р Володимир Милькович провів розкопки кургану, проте жодних слідів захоронення виявлено не було. Також автор зазначив, що не є могилами горбики біля залізничної колії, оскільки вони були доволі свіжими насипами, а два підвищення біля р. Опору найімовірніше мали оборонний характер. Тому проф. В. Милькович продовжив пошуки можливої могили Святослава в «дальшій околиці».

Підсумовуючи, відзначимо наступне: народна традиція, зафіксована зі середини ХІХ ст., пов'язує курган, що знаходиться на березі р. Опір між м. Сколем та с. Гребенів, з місцем загибелі та поховання князя Святослава Володимировича. Хоча не можна виключати, що «народного» Святослава пов'язали зі згаданим князем у середині ХІХ ст. історики і краєзнавці (М. Устиянович, І. Шараневич тощо).

Станом на 1889 р. в центрі кургану вже була яма. Можливо, що її викопали робітники під час будівництва залізниці (1885-1887 рр.),



адже за переказами, зафіксованими К. Устяновичем, під час цих робіт були виявлені окремі предмети. Не виключено також, що яма утворилася ще в XII–XIII ст. (кераміка виявлена в заповненні ями), коли могло відбутися пограбування або перепоховання покійника. Перші дослідження, проведені на початку XX ст., не виявили ні в кургані, ні в сусідньому меншому насипі слідів поховань. Археологічні розкопки під керівництвом О. Ратича дали змогу встановити, що курган насипаний на рівні тогочасної денної поверхні, має по контуру кам'яну вимостку та, ймовірно, належить до культури карпатських курганів. Перед його насипанням відбувався якийсь ритуал, залишком якого є перепалений ґрунт та дрібні шматочки деревного вугілля, виявлені під насипом. Відтак, підстав вважати, що князя Святослава поховали за обрядом кремації (як припускає, наприклад, О. Мазур) немає.

Пізніше в курган, ймовірно, було здійснено впускне поховання князя Святослава, що дало поштовх виникненню легенди і народної традиції. Проте жодних знахідок, які б пов'язували пам'ятку із князем Святославом Володимировичем наразі не виявлено. Для вирішення цього питання потрібні подальші скрупульозні дослідження архівних матеріалів та нові польові обстеження.

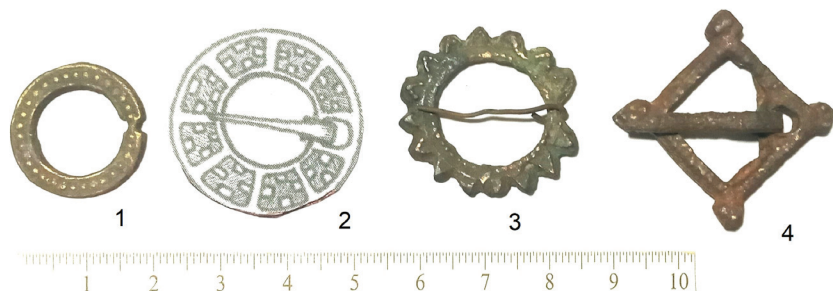
*Любомир Михайлина (Київ),  
Сергій Пивоваров (Львів)*

### **Фібули першої половини XIII ст. з Чорнівського городища**

Археологічні матеріали з середньовічних пам'яток є цінним джерелом для вивчення минулого Буковини в давньоукраїнський час. Серед досліджених городищ, поселень, могильників, печерних монастирів, культових місць регіону, які відносяться до XI – першої половини XIII ст., помітне місце посідає Чорнівське городище першої половини XIII ст.

Пам'ятка була виявлена Б. О. Тимощуком в 1977 р. і вже тривалий час досліджується чернівецькими археологами. В 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. А. Филипчук, а протягом 1985–1986 рр. роботи на пам'ятці здійснювала археологічна експедиція ЧНУ під керівництвом Л. П. Михайлини.

З 1989 по 1994 рр. городище розкопувалося І. П. Возним, який констатував «...що воно є єдиною пам'яткою домонгольського періоду, розкритою повністю». На жаль його висновки виявилися поспішними й близько 30 % території археологічного об'єкту залишилося не вивченою.



**Рис. 1.** № 1-3 – кільцеподібні фібули (№ 2 малюнок, збільшена),  
№ 4 – фігурна фібула.

З 1999 р. й по сьогодні пам'ятка продовжує досліджуватися, переважно під час лабораторних занять із студентами – археологами й науковцями ЧНУ ім. Ю. Федьковича. Серед сотень знайдених на городищі артефактів, з 1999 по 2023 рр., привертають увагу 4 предмети, які деякий час не мали однозначного трактування. Вони попередньо рахувалися поясами пряжками чи пов'язувалися із прикрасами кінської вуздечки. Тільки після того, як у 2012 р., трапилася ще одна подібна знахідка було встановлено, що це фібули-застібки, рідкісних типів для пам'яток князівської доби на Україні.

Загальновідомо, що фібули від доби бронзи до пізнього середньовіччя були однією із численних категорій прикрас жіночого та чоловічого костюму. Вони переважно виготовлялися із міді, бронзи, значно рідше із дорогоцінних металів, шляхом відливання в формі, чи по восковій моделі. В подальшому фібули прикрашалися при допомозі кування, гравірування, карбування і т.д. В старожитностях Русі-України фібули, аналогічні знайденим на городищі, трапляються досить рідко й тому практично не аналізувалися в наукових публікаціях. В історіографії повоєнного часу їх не відрізняли від ремінних пряжок й описували разом із ними. У порівнянні із пальчатими, щитковими, антропоморфними фібулами слов'янського часу (V–X ст. н.е.) такі артефакти мають суттєву різницю й відносяться до типу кільцеподібних й фігурних застібок. Основним ареалом поширення кільцеподібних фібул є території побережжя Балтійського моря, північного-заходу новгородських земель, регіону Приладоги, басейну Верхньої Волги, тобто просторів, які в добу середньовіччя були тісно пов'язані з фінно-угорськими та прибалтійськими племенами.

Дослідження курганних могильників із тілопокладанням, де трапилася значна кількість кільцеподібних фібул показує, що вони розташовувалися в жіночих, чоловічих і дитячих похованнях. Більшість із них знаходилася в області грудної клітки, на ключицях, поблизу шийних хребців й на тазових кістках. При допомозі великих фібул застібався верхній одяг, а невеликі за діаметром кільцеподібні фібули використовувалися для скріплення нижньої білизни зробленої із тонкого, очевидно, лляного полотна. Одяг і верхній і нижній застібався фібулами на грудях, на одному з пліч, біля коміра чи шиї. Цікаво відзначити, що часто різноманітні привіски, амулети, ланцюжки тощо прикріплювалися до одягу при допомозі таких фібул. Також встановлено, що інколи вони носилися й на поясі, де виконували функції не тільки прикраси, але й були засобом кріплення привісок-амулетів, чи побутових речей. Як свідчать знахідки в похованнях, фібулами міг прикрашатися і головний жіночий убір.

В основі форми кільцеподібних фібул лежить зімкнуте кільце, це їх відрізняє від підковоподібних застібок. За перетином металевго кільця їх прийнято поділяти на пластинчасті й дротяні. Дослідженням археологічних пам'яток встановлено, що найчастіше кільцеподібні фібули трапляються в матеріалах датованих XII – початком XIII ст., для більш раннього часу вони не характерні.

Знайдені на городищі фібули відносяться до груп: кільцеподібних пластинчастих та фігурних.

До першої групи відносимо три екземпляри з пам'ятки. Перша фібула знайдена у 2006 р. Вона має зовнішній діаметр кільця – 20 мм, внутрішній – 14 мм, ширину – 3 мм. Голка (язичок) не збереглася, для неї на фібулі є спеціальне заглиблення в кільці. Лицева поверхня виробу прикрашена по колу рельєфними валиками. Між ними розміщено орнамент у вигляді крапок (імітація зерні?), який вкриває всю площину фібули. Зворотній бік виробу гладенький. Прикраса виготовлена шляхом відливання, із сплаву на основі міді (бронза?) й має жовтуватий колір. Вона трапилася у відвалі (район клітей №№ 30-31 за І. П. Возним).

Друга фібула виявлена у 2012 р. й краще збереглася ніж попередня. Діаметр її зовнішнього кільця становить 24 мм, внутрішнього – 12 мм, ширина – 6 мм. Посередині фібули зберігся язичок, який кріпився в спеціальному отворі на площині кільця. Лицева поверхня прикраси поділена на 8 секторів, заповнених хрестоподібним орнаментом з блакитної та білої емалі. Зворотна

сторона виробу гладенька. Фібула виготовлена із мідного сплаву. Вона була знайдена в районі клітей № 25-26 (за І. П. Возним). Прикрашені емаллю фібули є рідкісними знахідками для середньовічних пам'яток. Очевидно, вони належали особам із високим соціальним статусом.

Третю фібулу (2008 р.) відносимо до кільцеподібних, плоских, підгрупи променевих, які представляють собою кільце від якого відходять трикутноподібні промені. Прикраса має зовнішній діаметр 26×27 мм, внутрішній – 16×17 мм, ширина кільця із трикутними променями 5-6 мм. До кільця прикраси прикріплені дротяний язичок довжиною 24 мм. Лицева поверхня виробу прикрашена рельєфними валиками, крапочками, які імітують зернь. Так само оздоблені промені фібули, по краю яких нанесені численні крапки псевдозерні. Фібула має 15 підтрикутних променів. Вона виготовлена із сплаву на основі міді, шляхом відливання в односторонню форму. Поверхня фібули має червонуватий колір. Як і попередня вона трапилася в районі клітей № 25-26.

Четверту фібулу умовно відносимо до фігурних. Вона має ромбоподібну форму. Її висота становить 34 мм, ширина – 34 мм, ширина рамки – 3 мм, довжина язичка 24 мм. По чотирьом кутам фібула прикрашена ромбоподібними виступами, які імітують голови плазунів із позначеними крапками очима. Схожі сюжети спостерігаються й на окремих лунницях із пам'ятки. До внутрішньої рамки примикає гніздо з місцем для язичка. Рамка фібули з обох сторін, по периметру, оздоблена рядом крапок, які імітують зернь. Вона виготовлена в двохсторонній формі із мідного сплаву й має червонуватий колір. Фібула трапилася як і перша в районі клітей №№ 30-31. Подібні фібули відомі з досліджень Маяцького городища в Подінців'ї, де вони знайдені в шарах XII–XIV ст. Такі фібули близькі за формою до візантійських прикрас одягу й можливо імітують ромейські зразки.

Всі знайдені фібули, окрім останньої, знаходять аналогії в середньовічних старожитностях територій побережжя Балтійського моря й сусідніх земель й датуються головним чином першою половиною XIII ст. Найбільше знахідок подібних кільцевидних фібул зафіксовано в старожитностях Новгороду. Вони там датуються XII–XIV ст. й частина із них, на думку тамтешніх дослідників, має західноєвропейське походження. Всі знайдені на городищі застібки мають невеликі розміри. Очевидно, вони призначалися для фіксації легкого одягу на кшталт виднової білизни, головних уборів чи закріплення амулетів-підвісок. Можливо, що вони використовувалися й для прикрашання дитячого вбрання.

Знахідки кільцеподібних й фігурних фібул, як і інші матеріали з пам'ятки, засвідчують північний та південний вектори зв'язків жителів замку й можливість перебування серед них вихідців із тих регіонів.

Не виключено, що кільцеподібні фібули виконували й культову, оберегову функцію для місцевих мешканців. Добре відомо, що у християнській іконографії вже з візантійського часу одним із елементів одягу, в якому зображали Ісуса Христа, Богоматір, Святих і Великомучеників, була застібка чи фібула. Нею скріплювали краї гіматія, хламиди, люцерни тобто одягу, який вкривав постаті християнських праведників. Особливо часто фібули (їх також називали сутуги, запони, аграфи) зустрічаємо на іконах, фресках та мозаїках із зображенням святих мучеників і благовірних князів в храмах Візантії та Київської Русі. Можливо, що й самі фібули, які були тотожними за обрисами ставали християнськими оберегами й разом із хрестами тільниками та енколпіонами були предметами вшанування і поклоніння.

*Василь Михайлюк (Чернівці)*

### **Сучасні проблеми охорони та збереження пам'яток археології**

Археологічна спадщина України, яка несе в собі генетичний код держави, є однією з найбільших і найбагатших у Європі. Збереження культурної спадщини як одного з головних чинників формування національної ідентичності є обов'язком держави та суспільства. Проте механізм охорони та збереження культурного надбання є досить складним, адже нерідко на одній шальці терезів знаходиться приватна власність, на іншій – публічні інтереси.

Важливою проблемою в галузі збереження культурної спадщини є узгодження інтересів, пов'язаних з її охороною, та інтересів, пов'язаних із розвитком населених пунктів та економічною діяльністю, зокрема, будівництвом і землекористуванням (Мироненко, Шаповал 2023). За таких умов, першочерговим завданням для створення певного балансу між цими інтересами є внесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, затвердження їх зон охорони, внесення вказаної інформації до земельного та містобудівного кадастрів.

Процеси, що відбуваються в рамках децентралізації та відкриття ринку землі, є окремим викликом для збереження

археологічної спадщини – захист останньої потребує особливої уваги при розробці землевпорядної та містобудівної документації і затвердженні відповідних нормативно-правових актів, оскільки стан обліку, специфіка захисту археологічних об'єктів та стан формування національної структури геопросторових даних і обмежені ресурси відповідних служб та організацій наразі роблять археологічну спадщину чи не найбільш вразливою (див.: Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики «Стан збереження археологічної спадщини та інших культурних цінностей в Україні»).

При формуванні інфраструктури геопросторових даних відомості про об'єкти археологічної спадщини та території, пов'язані з охороною культурної спадщини, повинні стати одними із базових геопросторових даних. Однак, на сьогодні через відсутність землевпорядної документації з визначення меж переважної більшості об'єктів культурної спадщини вказана інформація відсутня, землі історико-культурного призначення, в тому числі пам'ятки археології, їх зони охорони майже не відображені в державних земельному та містобудівному кадастрах (Висновок Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики до проекту Закону України про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо удосконалення механізму фінансового забезпечення збереження культурної спадщини, реєстр. № 5755 від 12.07.2021).

Виготовлення землевпорядної документації щодо організації та встановлення меж пам'яток археології, та їх територій, хоч і є одним із заходів з охорони культурної спадщини, однак довгі роки майже не здійснювалось, насамперед через брак коштів на вказані цілі і неузгодженість пам'яткоохоронного та земельного законодавства. У зв'язку цим в земельному кадастрі, іншій землевпорядній документації необхідна інформація не відображається. Крім того, самі пам'ятки (кургани, городища, поселення) не позначені охоронними знаками, а їх зони охорони не винесені в натурі (на місцевості), що призводить до технічних помилок щодо закріплення меж земельних ділянок і сприяє руйнації цих пам'яток або часто завдає їм нищівної шкоди. Під час будівельних і сільськогосподарських робіт можливе руйнування унікальних давніх поселень. При цьому, якщо говорити про кургани та городища, то їх можна побачити неозброєним оком, але часто трапляється, що наявність пам'ятки може встановити лише фахівець, тому коли руйнується пам'ятка археології, цього може не помітити ніхто. Раніше утаємничення інформації про пам'ятки археології, відсутність на більшості пам'яток археології охоронних знаків, та невнесення меж охоронних зон цих об'єктів в натуру



пояснювалось інтересами захисту цих об'єктів від мародерів.

Водночас у теперішній час для «чорних копачів» не є проблемою знайти інформацію про об'єкти археологічної спадщини. Наявність охоронних знаків, максимальна відкритість інформації про пам'ятку археології може стати дієвим механізмом її захисту, адже місцеві громади, знаючи, що в межах належної їм території є пам'ятка археології, яка підлягає особливій охороні, будуть більше звертати увагу на діяльність, яка ведеться в межах цієї території і в разі потреби вживати заходів щодо припинення незаконних пошуків та оперативно передавати інформацію до правоохоронних органів.

Пошук та перепродаж предметів старовини «чорними копачами» можна вважати наймасштабнішою проблемою збереження археологічних пам'яток. Така ситуація склалася внаслідок моди на металодетектори й безконтрольного їх продажу та доступності. Такого обсягу мародерства, мабуть, немає ні в якій іншій країні світу. Ми можемо стати унікальною країною, де скоро не буде що досліджувати. Такий стан справ є наслідком доступності та невпорядкованості використання детекторів металу, які можна придбати цілком легально.

Разом з тим, коли наша країна активно рухається в напрямку цифровізації, оцифрування матеріалів та занесення інформації про встановлені обмеження у використанні земель, до національної інфраструктури геопросторових даних, земельного та містобудівного кадастрів, є дуже актуальним та дієвим інструментом для збереження археологічної спадщини.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» від 28 квітня 2021 р. № 1423-IX внесено низку змін до Земельного кодексу та Закону України «Про охорону культурної спадщини». Встановлюється обов'язкова фіксація пам'яток та їх зон охорони в Державному земельному кадастрі. Крім того, визначається, що невід'ємною складовою науково-проектної документації у сфері охорони культурної спадщини є землепорядна документація.

Натомість ліквідація археологічної експертизи проектів землеустрою, пов'язаних зі зміною власника / користувача земельної ділянки або зміни категорії земель пам'яткоохоронцями та археологами сприймається як негативна і передчасна дія.

Загалом в Україні близько половини усієї культурної спадщини складають об'єкти археології. Відповідно до статті 17 Закону України «Про охорону культурної спадщини» усі пам'ятки археології, в т.ч. пов'язані з ними рухомі предмети, є державною власністю.

Отже, щоб зміни відбувалися, працювати на збереження археологічної спадщини мають усі, а це: влада усіх рівнів, науковці та громадяни. Держава має задіяти всі механізми збереження археологічної спадщини, боротьби з нелегальним обігом культурних цінностей, розшуком своїх цінностей за кордоном. Ми повинні навчитися оберігати культурну спадщину в нових умовах і держава має використати на свою користь усі можливі методи для збереження культурної спадщини для прийдешніх поколінь.

*Олександр Могилів (Київ),  
Роман Рейда (Київ),  
Дмитро Мостовий (Львів)*

### **Дослідження ранньоскіфського кургану поблизу Комарова у Середньому Наддністер'ї**

Регіон Середнього Подністров'я густо насичений пам'ятками доби раннього заліза. Серед них доволі колоритно виглядають кургани ранньоскіфського часу з різноманітними кам'яними конструкціями. Їх дослідження почалось ще у дореволюційний час і триває до наших днів. Один із таких насипів влітку 2023 р. було розкопано Комарівською експедицією Інституту археології НАН України (керівник – к.і.н., завідуючий відділом археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України О. В. Петраускас).

Курган № 1 біля с. Комарів Дністровського району Чернівецької області розташовувався на підвищенні південніше села у групі з двох насипів. Поруч, дещо північніше, на берегах струмка, зафіксовано селище доби раннього заліза, мешканці якого й могли залишити цей могильник.

Висота насипу на момент розкопок складала 0,34 м, діаметр – 14,3-14,9 м. У центрі простежувалась западина від грабіжницького прокопу. Перед початком розкопок здійснено геофізичні дослідження пам'ятки (роботи К. М. Бондар). Насип у верхніх шарах та на периферії складався з чорнозему. Нижче виявлено округлу в плані кам'яну викладку над могилою. Розміри цього кам'яного насипу на рівні давнього горизонту – 4,31×4,57 м, висота – до 56 см. В нашаруваннях кургану траплялась кераміка доби бронзи, принесена сюди, ймовірно, разом із ґрунтом для насипання.

Могила являла собою овальну яму діаметром 4,36-5,17 м та завглибшки до 64 см. Суглинковий викид із могили ліг на південь

від неї. По периметру яма була викладена масивними брилами, а всередині – заповнена меншим камінням. Виступаючи над давньою поверхнею, ці камені й формували згадану викладку. У центрі могили, виявлено рештки кремації, здійсненої на стороні. Перепалені рештки кістяка були зсіпані на дно гробниці, займаючи площу близько 1,2×1,5 м. Інвентар представлений бронзовими наконечниками стріл, скляним «пастовим» намистом.

Типи наконечників стріл знаходять паралелі у курганах Західноподільської групи із інвентарем келермеського часу. Добре відомий там і виявлений у Комарові різновид намистин. Це дозволяє датувати Перший Комарівський курган серединою VII – першою половиною VI ст. до н.е.

*Максим Мордовін (Будапешт),  
Ігор Прохненко (Ужгород)*

### **Нові дані про нюрнберзькі текстильні пломби на території України**

На V міжнародному науковому семінарі в м. Чернівці 10 грудня 2021 р. автори публікації представили доповідь про нюрнберзьку текстильну пломбу кінця XVI ст. з с. Переспа Сокальського району Львівської області (рис. 1: 2). У тезах доповідей наукового семінару «Археологія Буковини: здобутки та перспективи» було поставлене основне питання: як вона потрапила на нічим не примітне поселення, зокрема нічим таким, що пояснило би присутність високоякісного, а, відповідно, доволі дорогого сукна в цьому районі. Була відзначена наявна суттєва база джерел про напрямки експорту нюрнберзьких тканин. Згідно з митними книгами Угорського королівства першої половини і середини XVI ст., більша частина якісного нюрнберзького сукна транспортувалась, у т.ч., і по Дунаю до Угорщини, де ці тканини складали до 75 % загального обсягу високоякісної текстильної продукції. Її більшу частину реалізовували на великих міських ярмарках, звідки вона перевозилася та перепродавалася і на менших ринках. Також значні обсяги нюрнберзького сукна, разом з англійським, складали частину жалування гарнізонів прикордонних фортець. Вивчення митних книг Угорщини та Польщі чітко показало, що через польські митниці нюрнберзьке сукно взагалі не перевозилось. Монографічний огляд міжнародної торгівлі Речі Посполитої у XVI ст. Романа Рибарського повідомляє про декілька груп текстильної продукції (не рахуючи місцеві вироби): 1) найдорожче західноєвропейське сукно (фламандське,



**Рис. 1.** № 1-3 – кільцеподібні фібули (№ 2 малюнок, збільшена), № 4 – фігурна фібула.

голландське, французьке й італійське); 2) продукція середнього рівня (чеське, моравське, лужицьке і сілезьке); 3) англійські тканини. Отже, серед перерахованих груп Нюрнберг відсутній, як і інші текстильні гіганти Баварії: Регенсбург, Ротенбург, Мюнхен та Ульм. Текстильні вироби цього регіону внаслідок доволі явних географічних перешкод не доставлялися на територію Польщі, щонайменше не в такій кількості, яку варто би було згадати в митних реєстрах. Саме тому здивування викликала подібна знахідка в Переспі, яка на той час була частиною Речі Посполитої.

Дослідники як один з найбільш вірогідних варіантів запропонували сприймати нюрнберзьку пломбу з Переспи як слід сукна, яке потрапило на територію Польщі через Угорщину. Зважаючи на те, що великі торгівельні шляхи через Переспу не проходять, від угорського кордону це поселення розміщене доволі далеко, можливість придбання такого сукна десь на найближчих ринках практично виключається, запропонували шукати більш специфічне трактування. В результаті висунуте припущення, що ця пломба була прикріплена до рулону нюрнберзького сукна, яке продали ще в Угорському королівстві або в Трансільванському князівстві, а звідти воно було привезене вже не для перепродажу, а як власність або сировина. Скоріше за все, це сукно було видане як платня трансільванським військовим, які супроводжували Стефана Баторія до Польщі після того, як його обрали на престол Речі Посполитої. Ймовірно, що хтось з оточення короля отримав наділ у цьому регіоні і користуючись збереженими зв'язками з Угорщиною, іноді отримував речі, які не були типовими для даної місцевості. І в результаті був зроблений висновок, що знахідка з Переспи відмінно демонструє, які несподівані історії може принести один єдиний археологічний артефакт.

Більш несподіваним стало те, що після публікації тез доповідей наукового семінару до авторів матеріалу про нюрнберзьку товарну пломбу звернулися краєзнавці Волині і передали до наукових фондів Науково-дослідного інституту карпатознавства Ужгородського національного університету подібний артефакт, випадково виявлений на Волині, за 10 км від м. Луцьк (рис. 1: 1). Незважаючи на гірший стан збереженості в порівнянні з першою знахідкою, можемо описати певні конструктивні особливості та стилістику зображення. Вага – 16,04 г; діаметр – 3,4 см. Пломба складається з двох круглих пластин, з'єднаних штирем-заклепкою і невеличким черешком. Знахідка збереглася із значними втратами, але деталі



з обох боків частково простежуються і підлягають ідентифікації. На лицевій стороні в сильно стертому обрамленні поданий герб м. Нюрнберг, із зворотного боку, в обрамленні міститься велика літера N, яка вказує знову на вже ідентифіковане м. Нюрнберг.

Сам предмет визначається як суконна пломба кінця XVI ст. – знак якості та походження, яка кріпилася з краю вже виготовленого рулону сукна. Знахідки таких пломб є незамінними джерелами інформації про дистанційну торгівлю, особливо в тих регіонах, де архівні дані збереглися в меншій кількості. Крім основної інформації про торгівлю різними тканинами між місцями виробництва і східноєвропейськими ринками, самі знахідки чітко демонструють, в які населені пункти надходили і де використовувались місцевими шевцями придбані на ринках тканини.

Нюрнберг в галузі суконного виробництва можна охарактеризувати як найбільший індустріальний центр Священної Римської Імперії. Він отримав статус імперського міста вже в 1219 р. Суконна індустрія Нюрнберга простежується з кінця XIII ст., а в 1313 р. вже згадуються місцеві фарбувальники даної продукції. У цьому самому сторіччі архівні джерела свідчать, що нюрнберзькі ткачі використовують кращу овечу вовну того часу, імпортуючи її величезними партіями з Англії. Виготовлене з англійської вовни сукно вже само по собі вважалось одним з найбільш якісних в Європі, а пофарбовані і стрижені тканини вже означали найвищий рівень якості.

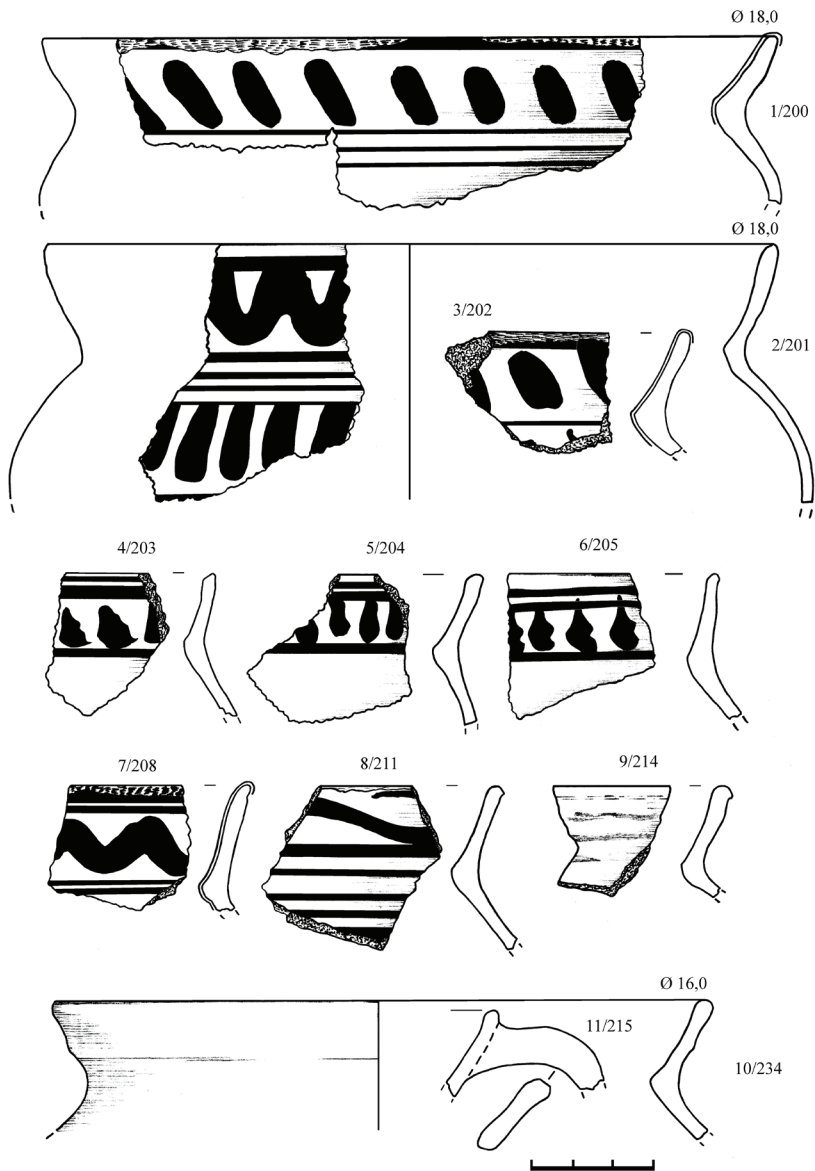
Особливо важливим для дослідження ткацтва Нюрнберга є відмінно збережений міський архів, де знаходиться величезна кількість дуже детальних грамот і регуляцій. Вони стосуються характеристики, якості і розмірів сукна, яке виготовлялося в місті, а також позначають різноманітні категорії якості. Саме останні і є письмовим документом про фізичний вигляд свинцевих пломб, що використовувались нюрнберзькими майстрами. Знаки з гербом міста і літерою N згадуються в регуляціях з 1570 р. Завдяки цим джерелам датування українських знахідок визначається періодом 1570-1600 рр., що відмінно підтверджується і археологічними знахідками. Додаткові дані про рідкісні нюрнберзькі пломби і географію розповсюдження в східному напрямку від місця виробництва відповідного високоякісного сукна можуть принести нові виявлені на території України екземпляри.

*Павло Нечитайло (Кам'янець-Подільський)*

**Сліди перебування опришків  
на скелях біля с. Василівка**

У 1670-1672 роках на території Поділля та Буковини як таємний агент французької розвідки перебував Ульріх фон Вердум. Мандрівник та дипломат з Фрисландії залишив докладний щоденник своєї подорожі, де докладно описав багато сіл і міст Правобережної та Західної України. Описуючи с. Козлів на лівому березі Дністра, автор зазначає: «Навпроти згаданої рівнини з молдавського боку над Дністром нависають незмірно високі і стрімкі скелі, найвищі і найстрімкіші верхівки яких вирубали і видовбали для себе безпечний [сховок] розбійники з Молдавії, звані опришками. Там вони залишили лише малі дірки з боку ріки і входять та заходять до них по драбинах, які втягають за собою, щоб ніхто не міг їх схопити, коли переслідує за убивства і розбій на дорогах (з чого вони живуть і утримуються цілими компаніями)» (Вердум 1983, с. 102). Далі в своєму «Щоденнику...» Ульріх фон Вердум розвиває опришківську тему, описуючи ще один їх осідок на скелях біля с. Нагоряни Вінницької обл., що розташоване нижче по Дністру: «Високі скелі, що підносяться над рікою, згадані бандити чи опришки так повидовбували, що кілька років тому їх тут переховалося понад шістдесят родин. Їх із жінками й дітьми облягало понад двадцять тижнів (!) польське військо. За допомогою картанів тоді збивали величезні шматки цих скель, гадаючи таким чином зламати й відкрити їх печери. Але все це пішло намарно, бо ззовні вони глибоко в скелю вирізають лише одну чи дві невеликі дірки, якими проповзають до печери, а решта скелі лишається такою товстою, що в печерах їх не можна дістати жодною гарматою, ані також жодною іншою силою. Отже, врешті безплідну облогу було знято, оскільки бандити мали всередині достатньо всього, чого лише їм було потрібно, і, судячи з несамовитого галасу, який там у глибині зчиняли, і відзвуки якого виразно чулися через згадані отвори, можна було здогадатися, що вони щодня добряче напивалися, співали, танцювали й глузували з поляків. Зверху на горі, під якою знаходяться ті печери, лежить гарне село».

Печери з малими дірками з боку ріки, в які опришки влізали по драбинах, локалізуються між селами Василівка та Волошкове Сокирянського району, однак традиційно, за історіографічною традицією, називаються скелями біля с. Василівка. З 2017 р. скельно-



**Рис. 1.** Фрагменти горщиків другої половини XVII ст. зі скельно-печерного комплексу біля с. Василівка (рисунок: Є. С. Калашник).

печерний комплекс біля с. Василівка досліджувався Дністровською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України під керівництвом П. О. Нечитайла. Перші два сезони 2017-2018 рр. кураторський супровід та участь у польових роботах забезпечував професор Чернівецького університету Б. Т. Рідуш. Протягом сезонів 2018, 2020, 2021 та 2023 рр. вивчались скельні приміщення комплексу та понад 1500 м<sup>2</sup> площі, що прилягала до скельного каньйону. З'ясовано, що скелі та печери поблизу с. Василівка активно використовувались давнім населенням за доби енеоліту, раннього залізного віку, XIII–XV та XVII ст. Знахідки другої половини XVII ст. є одними з найбільш масових і відображають заключний етап використання скельно-печерного комплексу. Характер знахідок дає підстави ототожнити їх з перебуванням в цьому місці опришків, описаних в «Щоденнику...» Ульріха фон Вердума. Серед нерухомих об'єктів цікавою особливістю є вогнища на кам'яній основі з невеликих каменів, обмащені шаром глини. На підлощеній поверхні запеченої глини готували їжу. Таких стаціонарних вогнищ з глиняною робочою поверхнею для готування їжі було знайдено біля 10. Цікаві спостереження були зроблені учасником робіт 2023 р. доктором історичних наук Олегом Мальченком. Так, в об'єкті № 2, що складається з трьох вирубаних у скелі приміщень, у привхідних отворах, на рівні підлоги були виявлені сліди від мотузки, яка використовувалась для підняття-спуску в печери. Від частого використання такого способу, внаслідок тертя, у м'якій вапняковій породі утворювались характерні пази-канавки, шириною 4-8 та глибиною 6 см.

Рухомий археологічний матеріал, пов'язаний з перебуванням у скелях та печерах опришків, поділяється на наступні категорії: вироби з металів, кераміку та скло. Залізні вироби представлені взуттєвими та звичайними цвяхами, підковами для взуття, фрагментами ножів, деталями одягу (пряжки та їх елементи). Вироби з кольорового металу представлені деталями поясного набору, свинцевими кулями (цілими та розплющеними об скелю). Нумізматичний матеріал представлений монетами європейського карбування та Османської імперії. Окремі монети мають отвори для носіння на ший. Найімовірніше, це дукачі пограбованих опришками жертв і, пізніше, загублені розбійниками.

Кількісно найбільшу категорію знахідок складають фрагменти кераміки. Кераміка, в основному, двох типів: з білим (іноді бежевим) та чорним (сірим) кольором черепка, червоноглиняний

посуд траплявся вкрай рідко. Основну частину колекції складають горщики (рис. 1). Горщики мають пряме відхилене назовні вінце. Край вінця іноді відтягнутий назовні, іноді прикрашений защипами, іноді – заглибленою лінією зовні під вінцем. До вінця часто кріпиться стрічкова ручка з пальцевим вдавленням посередині. Горщики трапляються двох форм. До першої відносяться приземкуваті, округлої форми з максимальним розширенням лінії опуку. У горщиків цих форм приденні стінки відходять від денця конічно, майже трапецієподібно. До другої групи відносяться горщики струнких пропорцій. Їх лінія опуку не сильно розширена і незначно більша за плечову частину. Приденні стінки більше відтягнуті вгору, аніж в сторони. Денце горщиків іноді з утором, іноді без нього. Трапляються плечові частини горщиків, вкриті рифленням. Світлоглиняні горщики декоровані орнаментом опискою (ангобом, рідкою глиною). По площині вінця це, зазвичай, орнамент у вигляді косих ліній з округлим потовщенням у нижній частині, або безперервної хвилястої лінії (рис. 1). Трапляються білоглиняні та червоноглиняні фрагменти вінця без орнаменту (рис. 1: 214, 215, 234). Сіроглиняні фрагменти горщиків орнаментовані лискованими лініями, штапованим та лінійним заглибленим орнаментом. Окрім горщиків трапляються фрагменти глеків і тарілок, люльок для паління тютюну.

Усі категорії знахідок планується опублікувати окремо. На момент написання статті це перше археологічне вивчення опришківських осідків в Україні.

*Володимир Парацій (Бережани)*

### **Металеві бойові артефакти ранньомодерного часу з фондів Бережанського краєзнавчого музею**

«Експонати передають відомості не тільки про самих себе, але і про ті факти, явища і процеси, символом або знаком яких вони виступають. Тому для організації успішної комунікації величезне значення мають зведення про наукову, інформативну, естетичну цінність окремих предметів, отримані в процесі вивчення музейних фондів» (О. Салата). І такими безумовно історичними та автентичними своєму часові є три артефакти із зібрання Бережанського краєзнавчого музею – об'єкти нашої інтерпретації.



**Рис. 1.** Фрагменти горщиків другої половини XVII ст. зі скельно-печерного комплексу біля с. Василівка (рисунок: Є. С. Калашник).

1. Сокира залізна (рис. 1: 1), узагальнено датована у межах XVII–XVIII ст. Її максимальна висота – 22 см; ширина леза – 10,5 см; а діаметр втулки – 4×6 см. Виріб можна віднести до типової категорії робочих (господарських) знарядь. Зверху сокира має відкриту овальну втулку (провух), куди вкладалося дерев'яне топорище. Далі вниз – звужена шийка (підпрямокутної форми з чітко профільованими краями). Від неї формується власне лезо сокири, поступово розширюючись донизу та загострюючись по



нижньому краю. Вона ззовні покрита ржавинкою, але, загалом, добре збереглася.

Традиційні сокири робочого типу визначеної епохи (XVII–XVIII ст.) мають дугасті, легко похилені вниз леза, з трикутними або овальними вирізами знизу, що відокремлюють лезо від обуха. Наявність овальної втулки (провуха) – також обов’язковий елемент знаряддя. Але, на загал, господарські сокири типологічно важко відрізнити від зразків селянської зброї, що масово зустрічалася, наприклад, серед знахідок на полі Берестецької битви. Також в описах чеканів і робочих сокир, застосовуваних у боях (Берестечко), було багато спільних елементів. Головна відмінність останніх – це втулка (провух), що уміщена в обуху (а не посередині, як в чеканів).

До такої категорії робочих сокир, яка могла використовуватися як селянсько-козацька холодна зброя, належить і описуваний археологічний артефакт. Але поки-що єдиним об’єктивним археологічним комплексом, який дозволяє нам співототожнювати музейний предмет, є матеріали з поля Берестецької битви.

2. Наконечник залізний списа XVII (?) ст. (рис. 1: 2). Його максимальна довжина – 22,5 см. Наконечник складається з вістря і втулки, якою він кріпився до дерев’яного ратища. Вістря простої витягнутої форми, із заокругленим завершенням, що посередині помітно потовщується, виділяючись повздовжніми ребрами з обох сторін. Таким чином, у перерізі воно має ромбоподібну форму. А на загал, своїм виглядом вістря нагадує лезо двосічного ножа.

Металева втулка є продовженням вістря. Вона являє собою трубку конусоподібної форми, що розширюється в діаметрі від власне вістря до ратища. Сформована шляхом скручування попередньо розклепаної металевої (залізної) пластини. Сліди скручування прослідковуються як на зовнішній поверхні, так і на внутрішній. Широкий край втулки повністю не зберігся, більша частина по периметру обламана. Можна стверджувати, що вістря та втулка списа виготовлялися з підручних і недоброякісних залізних заготовок у звичайній селянській кузні; як зброя – це не був професійний виріб для регулярного війська.

Серед матеріалів з Берестечка, – одного з найбагатших на знахідки центрів воєнної археології в Україні, – знайдено лише чотири наконечники списів; це є свідченням того, що на середину XVII ст. спис серед козацького війська не набув поширення. Але, можливо, такі ковальські саморобні списи були на озброєнні

селянських загонів. Так, два із знайдених під Берестечком наконечники списів подібні до нашого – ромбовидні в перерізі та з повздовжними реберцями посередині власне леза (вістря). А також – доволі недбало виконані без розрахунку на довговічність.

Ймовірно, до такої категорії «саморобних» списів належить й описуваний музейний артефакт. Ймовірно, що вказаний музейний експонат може мати відношення до бойових дій чи до озброєння козацько-селянських формацій періоду Хмельниччини 1648-1657 рр.

3. Наконечник стріли залізний XVII (?) ст. (рис. 1: 3), довжиною в 11,5 см. Він підтрикутно-втягнутої форми; перо плоске у перерізі, із загостреними сторонами та вістрям. Плічка нерівномірні, ледь помітні та плавно переходять у насадку чи підставу, підпрямокутну в перерізі. Завершує наконечник від насадки довгий загострений черешок (черенок, стрижень) – як місце кріплення наконечника стріли до дерев'яного древка. Він округлий в перерізі. Відсутні сліди допоміжного загартовування чи цементування.

Описуваний наконечник стріли має достатньо прості обриси, які не пов'язують зі стрільбою по специфічних і захищених цілях. Зокрема наконечник не має елементів «броньованості», посиленних якостей пробивності, чи якоїсь іншої «спеціалізації», характерної, наприклад, для епохи Київської Русі. Тому, вважаємо його більш пізнішим за походженням, рівнозначним сучасником вогнепальних зразків озброєння.

Український археолог Ігор Свешніков, за матеріалами розкопок переправи поля Берестецької битви, фіксує наявність металевих зброї (лук, стріли) як в козацькому, так і польському військах. На його думку, вони, – лук і стріли, – «належали у XVII ст. до звичайної зброї як королівської армії (зокрема легкої кавалерії), так і козацького війська». Так, під час розкопок на козацькій переправі в 1979 р. знайдено рештки сагайдака з дев'ятьма стрілами. Оперення стріл не збереглося. А на їх дерев'яні древка, довжиною до 74 см і товщиною у нижньому кінці 1-1,2 см, що звужуються до верхнього, було вбито загострені стрижні (черешки) насадків від наконечників різного типу. Два з них ромбовидні, один – овальний з загостреним кінцем, один – майже округлий з гострим виступом у верхньому кінці, один – трикутний чотиригранний; два наконечники пошкоджені, одне не збережене.

Але, окрім стріл в сагайдаку, окремо було знайдено чотири наконечники, один з яких – «видовжено-трикутний з невеликою

підставою, з якої відходить округлий в розрізі гострий черенок» – за описом повністю відповідає нашому музейному експонату. Тому, з великою долею вірогідності можна стверджувати: описуваний артефакт – наконечник стріли – може датуватися загалом XVII ст.; адже подібні зразки використовувалися під час бойових дій на Берестецькому полі 1651 року.

Отже, описані археологічні артефакти є безпосередніми й об'єктивними «свідками історії», реальними та автентичними «учасниками» конкретно-визначених історичних подій. Що всеохоплююче відповідають статусу «музейних предметів» (експонатів).

*Володимир Парацій (Бережани)*

### **Музейний експонат як історична реальність і суспільна атракція: кістка мамонта в тематичній експозиції Бережанського краєзнавчого музею**

«Первинний предмет – оригінальний. Такий предмет має бути автентичним стосовно чогось, мати якесь походження, метонімічно промовляти за певну реальію», – стверджував відомий австрійський музеолог Фрідріх Вайдахер. У такому разі він виступає першорядною складовою музейної комунікації, оскільки він присутній на всіх її рівнях.

Такий оригінальний музейний предмет – це виділений з середовища природи або суспільства об'єкт (предмет), який несе наукову, художньо-естетичну, історичну або меморіальну та репрезентативну цінність. Відповідно, він повинен мати певні властивості, що визначають його комунікативний потенціал. Серед таких обов'язкових складових: інформативність – здатність виступати джерелом інформації (історичної, культурної, суспільно-природничої тощо); атрактивність – здатність завдяки зовнішнім ознакам пригортати увагу; експресивність – здатність викликати у людини асоціації, емоції, переживання та інші психологічні реакції.

З часу відкриття Бережанського краєзнавчого музею (1980 р.) в його археологічній експозиції зберігається оригінальний експонат – гомілкорова кістка мамонта (довжиною 52 см при діаметрі 11 см.) (рис. 1). Подібний артефакт у музейній збірці, зрозуміло, зацікавлює, особливо дитячу аудиторію. Але його знахідка та



**Рис. 1.** Кістка мамонта в тематичній експозиції  
Бережанського краєзнавчого музею

музеєфікація – це об’єктивна реальність. Адже місцевий «пізній» палеоліт дає нам приклади подібних знахідок у минулому.

Так, одна з них пов’язана з особистістю археолога й консерватора Богдана Януша (Василя Карповича) який, на думку львівського археолога Миколи Бандрівського, міг стати «галицьким Шліманом», але передчасно загинув. З 1920 р. Б. Януш – консерватор передісторичних пам’яток Львівського округу. Як приклад регіональної співпраці, він виділив своїх окремих (найбільш результативних) кореспондентів на місцях; серед них – комендант постерунку державної поліції в Щепанові (Підгаєщина) Й. Столярж та лісничий з с. Базниківки (Бережанського повіту) Й. Бітковський. Вони й стали інформаторами про знахідку. Так, Й. Столярж 28 серпня 1923 р. повідомив листом Б. Януша про викопані кістки мамонта поблизу с. Базниківка (Бережанського повіту). Навколо знахідки уже розпочався помітний ажіотаж. Приїхавши на місце, Б. Януш дізнався, що мешканці Володимир Бородайко та Михайло Васьків викупили в господаря землі кістки для Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, запевнивши консерватора у щирості своїх намірів; адже вже були спроби перекупити подібний (так би мовити – «палеоостеологічний») матеріал «невідомо для чого».

Наступним кроком у їх музеєфікації був лист Б. Януша – як Державного консерватора передісторичних пам’яток у Львові – від 19 травня 1924 р. до керівництва Наукового товариства ім. Шевченка з проханням прийняти знахідки та висловити подяку ініціаторам передачі. На той час керівником археологічної секції

музею НТШ був знаний львівський геолог та археолог Юрій Полянський, наукові зацікавлення якого спрямовувалися на подільські землі (зокрема і в межах Бережанського краю). Тому справа з музеєфікацією кісток мамонта закінчилася позитивно; так як на оригіналі листа є примітка українською мовою: «Подяку вислано 24.05.24».

А в 1927 р. уже сам Юрій Полянський виявив на східній околиці Бережан три стоянки епохи пізнього палеоліту, згадавши про них, правда, дуже коротко: «Бережани. Палеоліт. Три палеолітичні стоянки будуть досліджені пізніше». Його колега, також відомий львівський археолог, Ярослав Пастернак атрибує їх як місця тимчасових поселень мисливців на мамонтів. Інтерпретуючи знахідки, він прив'язує їх до оріньякської епохи раннього періоду верхнього палеоліту (40-25 тис. років тому). Також чіткіше локалізує їх місцезнаходження: «Одна на схилі гори Лисоні, друга на східному березі ставу..., третя – в першій цегельні». Зазначено також: «Знайдено на стоянках кістки тварин, багато кам'яних ядрищ (нуклеусів), крем'яне знаряддя (різакі, шкребла) і багато дрібних відпадків з ядрищ, що вказує на існування палеолітичної кременярської робітні на схилі Лисоні приблизно 40 тис. років тому». Цей перелік на наступні десятиліття став «еталонним». Визначені стоянки склали інформаційну основу довідникової археологічної літератури радянського часу, правда, без згадок щодо авторів їх відкриття та первинного опису.

Тому кіста мамонта – не унікальний артефакт музейної експозиції (згадаємо ще «збірний» кістяк – експонат Тернопільського обласного краєзнавчого музею). Але це цінне та цікаве оригінальне послання з далекого «доісторичного» минулого; минулого, яке можна відчутти, уявити – завдяки цьому натуралістичному «відламу» регіональної історії.

Адже, згідно твердження Фрідріха Вайдахера: «Музеолог завжди стоїть на перехресті двох фундаментально протидіючих вимог; а саме: з одного боку – поводитися з об'єктами так, щоб їх, в ідеальному випадку, безконечно довго зберегти, а з іншого – пропагувати їх у суспільстві за допомогою експонування та інтерпретування». Отже, нібито формується типовий «музейницький конфлікт». Але цей конфлікт легко нівелюється, коли експонат має великий запас міцності (збереженості) й інформативно емоційної, притягальної «музеальності» (згідно означення чеського музеолога Збінека Странського)

*Володимир Петегирич (Львів),  
Дмитро Павлів (Львів)*

### **Археологічні пам'ятки Львівщини та Івано-Франківщини на карті Фрідріха фон Міга 1779-1783 рр.**

Проект військового топографічного картографування території усієї імперії Габсбургів виник з досвіду програної Семирічної війни (1756-1763). Цей проект реалізовано в 1763-1787 рр. в рамках т.зв. Йозефінського картографування, в результаті якого виготовлено великомасштабні карти (1:28000) значної території поверхнею 570 тис. км<sup>2</sup>. Карти охоплювали Центральну Європу, а також значні площі Східної, Південної і Західної Європи. Частина Йозефінського картографування становить виготовлена у 1779-1783 рр. карта Королівства Галіції і Лодомерії, більше відома серед дослідників як карта Міга, названа так за прізвищем керівника робіт – інженера, обер-лейтенанта квартирмейстерства австрійського Генерального штабу Фрідріха фон Міга (1732/1733-1783). Карта зберігається у Воєнному архіві Відня, її доповнюють шість обширних фоліантів з описами картографованого терену, а також два томи списків місцевостей за абеткою та виправлень їх правопису (Bukowski, Janeczek 2013).

Оскільки карта була виконана для військових потреб, тому найважливіше було позначити на ній особливості терену: рельєф місцевості, ріки і потічки, стави, дороги, мости, ліси, греблі і болота, забудову населених пунктів, сакральні будівлі, земляні насипи, вали і рови тощо. На мапі також знайшли відображення окремі типи археологічних пам'яток (стародавні кургани, міста й городища княжої доби, вежі, замчища), які, як найпомітніші об'єкти у ландшафті певних територій, могли мати військове значення.

Детальний опис усіх таких археологічних об'єктів у короткому тексті навряд чи можливо зробити. Можемо представити тільки окремі найтипівіші приклади і таким чином продемонструвати інформаційну вартість карти Міга. Якщо йдеться про кургани, то достовірність їх фіксації на карті підтверджують написи Mogila, Mogilla. Такі написи бачимо біля велетенського кургану (висота 6 м, діаметр 36-40 м) поблизу с. Піддністрияни Стрийського району Львівщини (рис. 1), у лісі на схід від літописного Бужеська та на південний схід від селища Красне. Однак більшість нанесених на карті курганів не супроводжуються подібними підписами, а на частині округлих земляних насипів-курганів зображено хрести,





1

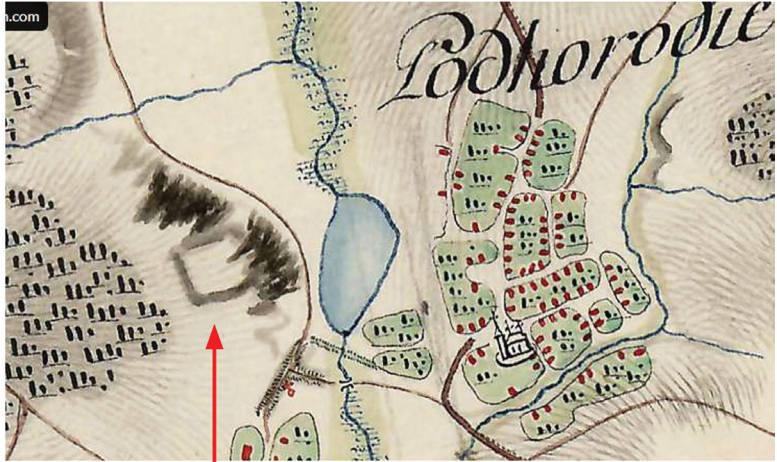


2

**Рис. 1.** Курган у Підністриях: 1 – на мапі Міга, 2 – сучасний вигляд.

наприклад, біля с. Черче і Новий Мартинів в Рогатинському районі Івано-Франківщини.

Під час досліджень українсько-польської археологічної експедиції на території Львівщини та Івано-Франківщини, переважно у лісових масивах, зафіксовано майже 3 тис. курганів. Серед них виявилися могильні насипи, вперше позначені на карті Міга, локалізація яких співпадає з даними сучасних польових обстежень. Зокрема, у Городоцькому (тепер Львівському) районі такі кургани виявлено поблизу сіл Годвишня, Речичани, Родатичі. На території Стрийського району Львівської області зображено п'ять курганних насипів між с. Загірочко, Сугрів та Вовчатичі, два могильні насипи поблизу с. Отиневичі, по одному кургану на західних околицях с. Бортники та Черемхів і два кургани на



1



2

**Рис. 2.** Городище у Підгородді: 1 – на мапі Міга, 2 – сучасний вигляд.

південній околиці с. Любша. Виразно виділяються великий курган поблизу Вигівки в Рогатинському районі Івано-Франківщини, який на карті розташовано на лісовій галявині, а тепер на узліссі, курган у Підмихайлівцях цього ж району та один з найбільших курганів регіону (висота – 9,4 м; діаметр – 38 м) поблизу Комарович у Самбірському районі Львівщини. Натомість на карті чомусь не позначена відома з літописної згадки та археологічних досліджень велика колись «Галичина могила» на Крилоській горі, курган

«Могила Святослава» між м. Сколе і с. Гребенів на Стрийщині та інші великі могильні насипи.

На карті позначено давні міста, історія яких сягає княжої доби. Це зокрема Львів, Галич, Белз, Буськ, Городок, Звенигород, Потелич, Броди, Тлумач тощо, а також згадані у літописах Перемишль і Червен, Ярослав, Городло, Грубешів, Грабовець, Щебрешин, які тепер опинилися на території Польщі. На їх планах можна простежити окремі елементи історичної топографії, міські вали й рови, віднайти назви урочищ, кургани, шляхи сполучень, порівняти давні і сьогочасні особливості рельєфу, зміни русел річок і багато іншої інформації. На прикладі городища Замочок літописного Белза, розміщеного на карті на правому березі р. Солокії, бачимо зміну русла цієї ріки, в результаті якої городище опинилося на протилежному березі. Яскравим прикладом добре захищених усіх заселених частин міста виступає на карті давній Бужеськ. Місто, окрім оборонних споруд, захищене густою сіткою великих і менших рік, а також штучно викопаних і заповнених водою каналів і ровів (ріки Буг, Полтва, Солотвина, Рокитна). Не даремно історики назвали місто «галицькою Венецією». Подібно до Бужесьька зображено на карті Городок (тепер у Львівському районі), який згадується у літописах починаючи з 1213 р. Місто розміщене на підвищенні й захищене валами й ровами, заповненими водою р. Верещиці та великого ставу. У північній найвищій частині виділяється дитинець, відділений валом і ровом з водою від прилеглого підгороддя.

Крім великих міст, на мапі виразно показано окремі менші городища, зокрема біля с. Підгороддя на Рогатинщині (рис. 2), літописного Потелича з валами і написом *Alte Schanz*, городище і монастир на Золотій горі у Верхньому Синьовидному (літописне Синеводське) з пізнішими фортифікаціями і дерев'яною церквою та ін. Натомість не позначені такі великі городища як Плісеське і городище в Судовій Вишні на Львівщині, Городниця на Івано-Франківщині, без написів і не точно нанесено вали й рови городища княжого Галича на Крилоській горі тощо. Інколи про місця відомих археологам городищ можна здогадуватися тільки по рельєфу на карті у вигляді пагорбів, мисових підвищень по берегах річок. Саме тому, для остаточних висновків про існування цього типу пам'яток, важливо порівнювати фіксацію археологічних пам'яток на карті з візуальним обстеженням на місцевості.

Серед пам'яток пізнішого часу на карті Міга відображено замки у вигляді чотирикутників або багатокутників з бастіонами

на кутах. За попереднім переглядом карти на Львівщині та Івано-Франківщині віднайдено більше 20 таких об'єктів. Позначено також стародавні вежі, біля них розміщено напис *Alter Turm*, як наприклад, бачимо це у П'ятничанах. Назви місцевостей, біля яких фіксовано археологічні пам'ятки, нанесено австрійськими топографами, очевидно, за інформацією місцевих мешканців, через що вони мають помилки і перекручення.

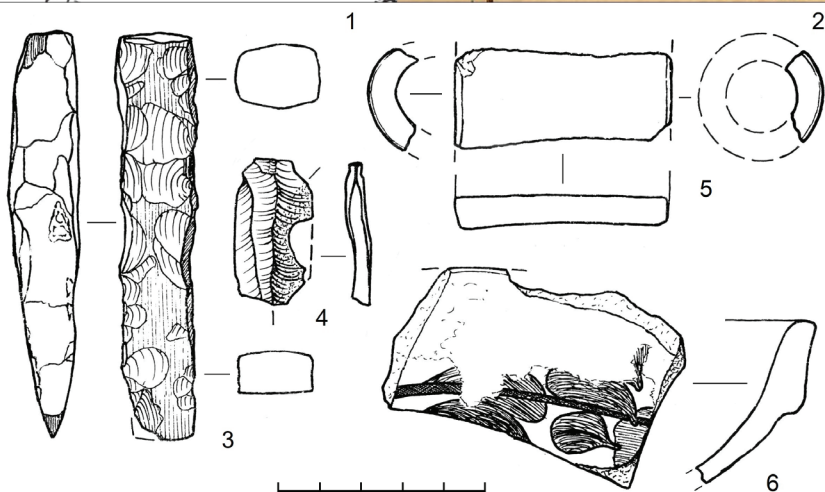
Попри окремі неточності й недоопрацювання бачимо, що ця карта надзвичайно корисна для історичних, археологічних, урбаністичних, ономастичних студій, локального вивчення минулого міст і сіл. Активізації вивчення карти Міґа археологами безумовно сприятиме закінчений у 2020 р. важливий проєкт Польської академії наук, присвячений цій карті і публікація 15-ти томного видання «*Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779-1783 / Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien 1779-1783*», t. I-XV, Kraków lub Warszawa, 2012-2022. Кожен з цих томів складається з трьох частин, остання з яких містить переклад описів до карт. Для томів, які стосуються території сучасної України, підготовлено тексти описів українською мовою. Виконавцями проєкту анонсовано також появу цифрової версії цього дуже важливого джерела кінця XVIII ст.

*Олег Петраускас (Київ),  
Роман Рейда (Київ),  
Микола Ільків (Чернівці)*

### **Попередній пошук потенційних об'єктів давнього скловиробництва на Хотинщині**

У 2012 р. Комарівська експедиція Інституту археології НАН України відновила дослідження унікальної пам'ятки пізньоримського часу біля однойменного населеного пункту Чернівецької області, де досліджено єдину за межами Римської імперії майстерню з виробництва скляної продукції III – середини V ст. н.е. З цього часу, крім безпосередніх розкопок пам'ятки, велися систематичні розвідки з метою пошуку схожих об'єктів у найближчій околиці. Одночасно проводився бібліографічний пошук інформації, яка б могла слугувати маркером виробництва скла у давнину, зокрема, на рівні мікротопоніміки та переказів. Віднайдено дані про два таких пункти на Хотинщині, де цьогоріч і було проведено поверхневий огляд місцевості.





**Рис. 1.** Стара скляна гута на Генеральній карті Буковини Ф. фон Міга (1774) (1), уроч. Галич на австрійській рукописній карті Буковини (1773-1775) (2) та знахідки з с. Гордівці, уроч. Скло (3-6).

Інформація про один із таких пунктів збереглася на Генеральній карті Буковини Ф. фон Міга (1774). Біля лівого берега струмка (правої притоки р. Дністер) нанесено умовний знак у вигляді кола з підписом «Alte Glasshütte» – тобто «стара скляна гута (скловарня)» (рис. 1: 1). В загальних рисах її локалізація на карті збігається з розташуванням урочища Скло в околицях с. Гордівці на Хотинщині. У 1949 р. про урочище з такою характерною назвою дізнався Борис Тимошук від місцевих мешканців, які розповіли про знаходження на

цьому полі багато «цегли та скла» (Тимошук 2009). Однак, з огляду на відсутність будь-яких інших згадок про цей пункт у польовому щоденнику та пов'язаних з ним відомих археологічних пам'яток загалом, очевидно, що дослідник під час своєї розвідки туди не потрапив. Орієнтир щодо локалізації урочища теж був занотований умовно – «1 км від яру». Завдяки опитуванню, яке провів серед старожилів місцевий житель, випускник факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ ім. Ю. Федьковича Геннадій Мельник, вдалося дізнатися про місцезнаходження поля з назвою «Скло» та лісу за ним, який також називали «За Склом». Урочище знаходиться за 1,9 км на південний захід від населеного пункту, на видовженому мису з відносно рівнинною поверхнею розмірами 0,7×0,3 км, між двома струмками. На момент обстеження все поле було під ріллею. У північній частині урочища, на підвищеному правому березі меншого струмка виявлено долото брускоподібної форми з підпрямокутним профілем, виготовлене із сірого кременю сеноманського віку (9,8×2,1×1,9 см; рис. 1: 3), а також крем'яну пластинку без вторинної обробки, виготовлену з коричневого напівпрозорого кременю туронського віку, з люстражем вздовж одного леза (вкладень до серпа; 3,5×1,8×0,5 см; рис. 1: 4), характерні, зокрема, для старожитностей енеоліту – ранньої бронзи. Неповдалі стрілки мису на площі діаметром близько 50 м зафіксовано скупчення каміння розміром до 0,5-0,7 м, в т.ч. зі слідами підтесування, а також кілька фрагментів керамічного посуду Нового часу й уламок керамічного виробу у вигляді короткої трубки, виготовленої на гончарному крузі (довжина – 5,2 см; зовнішній діаметр – орієнтовно 3 см; товщина стінок – 0,7-0,8 см; рис. 1: 5, 6).

Інформація про другий пункт зафіксована в праці Якова Ебергардта про пам'ятки старовини й археологічні знахідки Бессарабії 1916 р.: «В 4 вер. к Ю от с. Клишковец разбросаны обломки стен, камни и кирпичи. Говорят, что на этом месте был турецкий (?) город «Галич», а по другому преданию тут была какая-то стеклянная фабрика» (Сапожников, Кашуба 2019). Особливе ставлення населення до цієї місцевості підтверджують і більш давні свідчення. Наприклад, цей мікротопонім (Halisch) відображений на рукописній карті Буковини 1773-1775 рр., виконаній під час першої військової зйомки монархії Габсбургів (рис. 1: 2). Перекази про давнє поселення й поховання в цьому урочищі збереглися до сьогодні.



Даний об'єкт надійно ототожнюється з відомим багат шаровим поселенням Клішківці, уроч. Галич, де Б. О. Тимошук виділив матеріали комарівської, черняхівської та давньоруської (XII–XV ст.) культур. Завдяки місцевому мешканцю Григорію Балахтару було віднайдено це урочище на правому березі р. Ринга. Тут, попри високі посіви, було зафіксовано фрагменти ліпного посуду комарівської культури (з потовщеними і прямо зрізаними вінцями, з домішкою в глиняному тісті зерен товченого кременю), фрагменти гончарного посуду черняхівської культури та середньовіччя. На підвищеній ділянці стрілки мису на орній поверхні площею орієнтовно 40×60 м зафіксовано значне скупчення уламків людських кісток. Інших категорій підйомного матеріалу тут не виявлено. Тому попередньо можна припустити, що тут знаходиться синхронний із середньовічним поселенням ґрунтовий могильник.

Таким чином, у результаті поверхневого огляду урочищ у двох населених пунктах Хотинщини з характерними мікротопонімами та переказами, встановлено їх просторовий зв'язок з археологічними об'єктами різного часу. Втім поверхневих слідів склоробної діяльності не зафіксовано. Тому залишається відкритим питання, наскільки у даному випадку мікротопоніми й перекази можуть бути маркерами давнього гутництва чи відображати народне пояснення знахідок старожитностей загалом на певній території.

*Сергій Пивоваров (Львів)*

### **Угорський денарій із зеленолипівського городища**

До важливих історичних джерел відносяться нумізматичні матеріали виявлені на археологічних пам'ятках України. Вони дозволяють визначити хронологію розкопаних об'єктів, встановити час побутування знайдених артефактів, скласти уявлення про соціально-економічне становище, військово-політичну ситуацію, торгівельні зносини, культурні контакти місцевого населення в певний історичний період.

Одним із регіонів України, де виявлено значну кількість нумізматичного матеріалу в різночасових археологічних комплексах, є Чернівецька обл. Помітне місце серед них посідають монетні знахідки із городища в с. Зелена Липа на Хотинщині.

Фортифікації пам'ятки, від яких зберіглася система масивних валів та глибоких ровів розташовуються на високому місці,



**Рис. 1.** Угорський денарій із зеленолипівського городища (зліва – аверс, справа – реверс).

утвореному корінним берегом Дністра та долиною невеликого потоку. Пам'ятка (відома, ще й як Перебиківське городище) була виявлена Б. О. Тимошуком в 70-х рр. минулого століття, досліджувалася автором протягом 2000-2004 рр., 2008-2009 рр. Знайдені на городищі археологічні матеріали: предмети озброєння, знаряддя праці, побутові речі, кераміка дозволили в цілому датувати пам'ятку XIV ст.

Значно уточнюють час функціонування городища виявлені в культурних нашаруваннях середньовічні монети. Всього під час розкопок знайдено 11 нумізматичних об'єктів: обрізані празькі гроші, наслідуванням гюлістанським дирхемам (денгам), мідні номінали золотоординських (?) монет, фрагмент італійської монети й угорський денарій. Більшість із них були опубліковані в ряді робіт, що стосується останньої монети то вона через окислення поверхні потребувала тривалої реставрації й на даний час доступна для вивчення.

Монета королівства Угорщина трапилася у 2002 р. в центральній частині городища поблизу руїн споруди № 1. Вона виявилася денарієм відкарбованим в роки правління короля Людовіка I (Лайош I Великий – за угорською традицією, Людовік Угорський – за польськими джерелами) (1342-1382 рр.).

На аверсі монети в центрі, в обідку із крапок, герб королівства на готичному щиті. Останній розділений (розбитий) навпіл: в правій (від щитотримача) частині зображені 4 смуги – символ династії Арпадів, в лівій – 8 лілій – герб Анжу-Сицилійської династії. Між гербовим щитом й обрізом монети латиномовний напис: LODOVIDI R VNGARIE (Людовик король Угорщини). На реверсі – в центрі зображена стояча постать святого, яка займає все поле монети. Святий на голові має корону, навколо якої розташований німб. Він вдягнутий в довгий до колін одяг, в зігнутій лівій руці, притиснутій до грудей, тримає хрест, в правій – бойову сокиру (алебарду) з довгим руків'ям. Навколо святого напис на латині: S LADISLAUS R (Святий Владислав король). Вага монети становить 0,45 г, діаметр – 15 мм.

Денарії такої ваги та розмірів з'явилися в королівстві Угорщина за короля Кароля I Роберта (1308-1342 рр.), який з 1325 р. взяв під особистий контроль карбування золотої та срібної монети та сприяв стабілізації місцевого грошового обігу. За його правління було відкарбовано декілька типів золотих дукатів, срібних грошів та денаріїв. Всі вони мали різні зображення аверсу та реверсу. На деяких із них вперше на аверсі з'явився гербовий щит, який поєднував символи династії Арпадів та сімейного дому Анжу.

Монетну справу Кароля I Роберта продовжив його син Людовік I, матір'ю якого була Єлизавета Локетек (сестра польського короля Казимира III). В роки його правління вперше було випущено монети із зображенням короля-лицаря святого Владислава (в угорській традиції – Ласло I Святого (1040-1095 рр.). Цей правитель, канонізований в 1192 р. вважався покровителем Угорської держави й був народним улюбленцем. Дукати і денарії із зображенням св. Владислава, одного із самих знаменитих королів угорського середньовіччя, набули широкої популярності серед населення королівства та за його межами. В нумізматичній літературі грошові знаки цього типу отримали назву монети з «народним» штемпелем. Зображення св. Владислава, особливо на золотих монетах Угорщини, розміщувалося ще понад 200 років. Відносно срібних монет, в першу чергу денаріїв, то в період правління короля Матяша Гуняді (1458-1490 рр.) з'явився новий тип реверсу із зображенням Діви Марії з Ісусом на руках. Впродовж наступних століть «монети з Мадонною» стали найбільш поширеними угорськими номіналами.

В XIV ст. угорський денарій був розмінною монетою королівства. В той період 100 денаріїв = 20 грошам = 1 дукату (форинту), тобто

5 денаріїв дорівнювали 1 грошу. На кінець століття курс денарія по відношенню до гроша знизився й він становив вже 1/6-1/8 гроша.

Знахідки денаріїв Людовіка I рідкісні для території українських земель. Вони відсутні в скарбах XIV ст., де домінують празькі гроші, золотоординські монети, литовські денарії, галицько-руські грошики, подільські полугроші. В окремих скарбах Поділля зустрічаються лише денарії королеви Марії (1382-1386/95) дочки Людовіка I. Правда, окремі екземпляри подібних монет час від часу з'являються на нумізматичних аукціонах, але їх місцезнаходження й обставини виявлення не відомі. Серед монет із городища в Зеленій Липі, які трапилися в поодиноких екземплярах в різних частинах пам'ятки, угорський денарій виділяється своїми метрологічними показниками. Він не є кратним, як групі монет із обрізаних празьких грошів, так і золотоординським монетам-наслідуванням. Тому можемо припустити, що даний номінал належав воїну угорського походження з фортечного гарнізону чи торгівцю, який прибув із королівства.

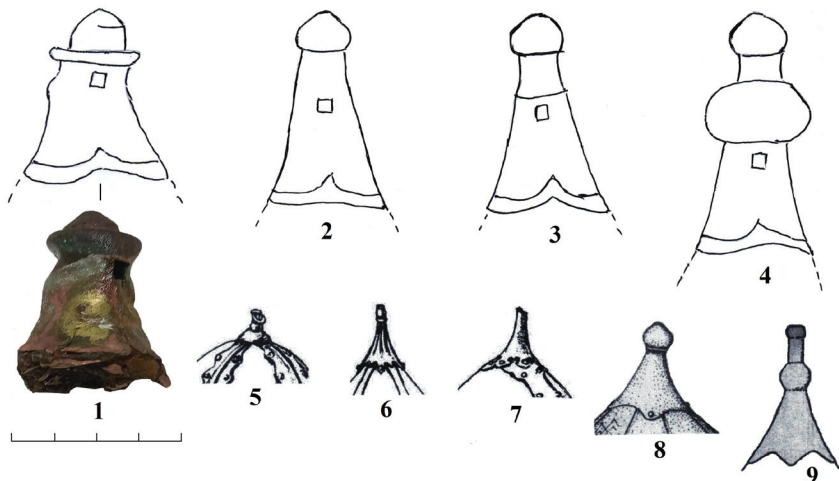
Разом з іншими нумізматичними матеріалами дана монета має важливе значення для датування пам'ятки та знахідок з неї (предметів озброєння, побутових речей, знарядь праці тощо) 60-70-х роками XIV ст.

Знахідка угорського денарія на городищі красномовно свідчить про складні й суперечливі історичні події пов'язані із занепадом Галицької Русі та завоювання її спадщини Великим Литовським князівством й Польським королівством та утворенням Молдавського князівства (господарства).

*Сергій Пивоваров (Львів),  
Віталій Калініченко (Чернівці)*

### **Навершя шолома з Чорнівського городища (попереднє повідомлення)**

Дослідження середньовічного озброєння на українських землях є одним із пріоритетних напрямків в сучасній вітчизняній історіографії. Завдяки напрацюванням останніх десятиліть накопичені значні відомості про походження й період використання різних видів зброї, простежені зміни в її типології, функціональному призначенні та технології виготовлення. Проте види середньовічного озброєння досліджені досить нерівномірно, як в територіальному, так і в типологічному планах. Значної



**Рис. 1.** Навершя шолому з Чорнівського городища (1); варіанти реконструкції навершя (2-4); навершя шоломів XIII ст. із євразійських знахідок.

шкоди такому вивченню додають «чорна археологія» та приватне колекціонування, які депаспортизують знахідки та часто ведуть до їх переміщення за межі держави. Тому важливими є публікації про артефакти військового призначення виявлені на конкретних археологічних пам'ятках та передача їх до музейних установ.

Серед виявлених на Буковині, в останній час, предметів середньовічного озброєння привертає увагу одна неординарна знахідка. Вона трапилася в півніжжі Чорнівського городища XIII ст., яке вже тривалий час досліджується науковцями. Артефакт, вірніше їх група, були знайдені в оголенні схилу пагорбу й чітко виділялися на фоні світло-жовтої глини темно-коричневою іржавою плямою. Під час розчистки з'ясувалося, що це скупчення невеликих залізних предметів в кількості 8 екземплярів та більший за розмірами фігурний мідний конусоподібний, круглий в основі, виріб. На перший погляд здавалося, що це верхня частина артилерійського боєприпасу періоду Першої світової війни. Схожі предмети часто зустрічалися в верхніх нашаруваннях городища та навколо нього.

Попереднє очищення знахідки показало, що мідна верхівка в середній частині має наскрізний квадратний отвір й в деяких місцях на її поверхні збереглася позолота. Тому версія про зв'язок

артефакту із гарматним озброєнням відпала. Натомість розпочався пошук аналогій в середньовічних старожитностях й з'ясувалося, що знахідка за своєю конфігурацією відноситься до захисного обладунку, а саме до верхівки (навершя) куполу шолому.

Верхня частина навершя шолому в давнину була пошкоджена сильним ударом зверху, що призвело до вдавнення його верхівки всередину порожнистої основи. Конструктивно-морфологічні параметри артефакту наступні: діаметр основи становить 33,1×33,4 мм, діаметр середньої частини в районі наскрізного отвору – 19 мм, діаметр уступу верхівки – 22,3×20,4 мм, діаметр шпильо – 13,3 мм, загальна висота – 39,5 мм, розміри отвору 4×4 мм (рис. 1: 1). Знайдені поруч залізні підпрямокутні фрагменти, очевидно були продовженням навершя й складала верхню частину куполу. Всі вони різні за формою, носять сліди перебування у вогні й мають товщину 18-19 мм, найбільший із них має висоту 44,9 мм. На жаль вони не стикаються між собою й тому відтворити форму купола є проблематичним.

Загальновідомо, що шолом в добу середньовіччя був важливим елементом захисного обладунку воїна. Він також являвся символом рангу і влади військової еліти. Досить часто шоломи були найбільш прикрашеною та персоніфікованою частиною бойового обладунку. В давньоукраїнську добу вкриті позолотою чи посріблені шоломи були обов'язковим атрибутом соціальної верхівки: князів та бояр. Під час походів та бойових дій блискучий шолом з прикріпленою до нього яскравою тканиною чи шматком шкіри був орієнтиром для воїнів й позначав місце, де знаходився воєначальник.

В історіографії досить детально розроблена типологія шоломів, в основу якої покладена форма купола та наявність чи відсутність засобів захисту обличчя. Значно менше уваги приділено елементам декоративного оздоблення шолома, зокрема, навершям (шпильям). В зв'язку із цим пошуки аналогій навершю із Чорнівського городища тільки розпочинаються.

Перш за все, через його деформацію, розглядаються можливі варіанти графічної реконструкції. На даний час пропонуємо три варіанти відтворення початкової форми шпильо: у вигляді конусу з сферою, конусу з перехватом у середній частині й сферою на кінці та з двома сферами великою «яблуко» в середній частині та малою зверху (рис. 1: 2-4). Припускаємо, що навершя з городища найбільш близьке до третього варіанту, адже сильний удар міг повністю сплющити середню кулю і втиснути в неї верхівку з малою кулею.



Здійснюються також пошуки аналогів чорнівському навершю серед опублікованих екземплярів шоломів першої половини – середини XIII ст. Повністю ідентичного екземпляру поки що не знайдено. Але є цілий ряд близьких аналогій, наприклад, шоломи золотоординського часу з Алтаю (Шадрино, Мульта), Уралу (Озерновський-III), Угорщини (Ченгеле), Румунії (Ватра-Молдовіца) (рис. 1: 5-9). Досить схожим на дану знахідку є навершя шолому з Дорогобужа на Волині. Воно вінчає сфероконічний шолом, який мав захисну пластину з наносником та петлі для кріплення бармиці. Шолом трапився у житлі, знищеному в середині XIII ст.

В середній частині навершя з городища є прямокутної форми наскрізний отвір для кріплення металевго кільця чи шкіряного шнура. Завдяки цьому до шолому кріпився яловець (словець) прапорець із шкіри чи тканини, який виділяв власника в поході та на полі бою й був впізнаваним елементом. Подібні пристосування відомі на багатьох знайдених шоломах, на деяких із них збереглися металеві кільця. Зокрема, отвір мало навершя шолому з Києва (знахідка 1834 р.), а кільця – шоломи з с. Піски на Канівщині, з Чингульського кургану, Городця, Таборівки тощо.

Отже, знайдене навершя, яке в давнину прикрашалось позолотою, було приналежністю шолома соціально значимої особи. Зараз, до повного вивчення артефакту, зарано говорити кому міг належати шолом: оборонцю чи нападнику. Знайдені навколо городища предмети озброєння (наконечники стріл, списів, фрагментів бойових сокир) свідчать про інтенсивні бойові дії на підступах до нього, а сліди потужної пожежі на пам'ятці вказують на її знищення під час облоги. Надіємося, що подальше дослідження дозволить отримати більше інформації про цю знахідку, а можливо й про її власника.

*Юрій Преступенко (Чернівці)*

### **Пам'яткоохоронна діяльність Чернівецького обласного центру з питань культурної спадщини у 2023 р.**

З метою реалізації державної політики у сфері охорони культурної спадщини Чернівецьким обласним центром з питань культурної спадщини у 2023 р. здійснено низку заходів щодо охорони, збереження та популяризації об'єктів культурної спадщини Чернівецької області, взятих на державний облік та під охорону. Підготовано в електронному форматі 1112 охоронних договорів та 1112 актів технічного стану на пам'ятки (щойно виявлені об'єкти) історії та культури області, взятих на

державний облік та під охорону, які направлено у територіальні громади області для підписання. Здійснено комплекс заходів щодо укладення 200 охоронних договорів та складання актів технічного стану на пам'ятки історії та культури місцевого значення, взятих на державний облік та під охорону на території Чернівецької області та чотирьох охоронних договорів з відповідними додатками на пам'ятки історії та культури національного значення м. Чернівці, погоджених Міністерством культури та інформаційної політики України.

Спільно з Чернівецькою філією ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Чернівецькою регіональною філією ДП «Центр Державного земельного кадастру» у рамках виконання Комплексних заходів щодо забезпечення охорони та збереження пам'яток (щойно виявлених об'єктів) археології Чернівецької області, взятих на державний облік та під охорону, підготовлено в електронному та друкованому вигляді 77 історичних довідок та 77 картосхем, а також здійснено картографування 77 пам'яток (щойно виявлених об'єктів) археології у Кіцманській міській, Неполоківській селищній, Веренчанській, Мамаївській, Ставчанській сільських територіальних громадах Чернівецького району.

Надано пропозиції управлінню культури Чернівецької обласної державної адміністрації (обласної військової адміністрації) щодо підготовки 12 висновків на детальні плани територій у населених пунктах Чернівецької області на предмет наявності об'єктів археології на цих територіях. Також надано пропозиції управлінню культури Чернівецької обласної військової адміністрації щодо погодження / непогодження 16 проектів на ремонт та реставрацію об'єктів культурної спадщини на території м. Чернівці.

З метою реалізації напрямів діяльності та заходів Регіональної програми охорони та збереження об'єктів культурної спадщини Чернівецької області на 2023-2025 рр. підготовлено проєкт розпорядження Чернівецької ОВА «Про затвердження Порядку та Календарного плану використання у 2023 році коштів обласного бюджету, передбачених на виконання заходів із реалізації Регіональної програми».

На виконання запиту Офісу Президента України підготовлено інформацію щодо розроблення та затвердження історико-архітектурних опорних планів в 11-и історичних населених місцях області, а також щодо розроблення та затвердження в установленому порядку науково-проєктної документації з визначення меж і режимів використання території пам'ятки місцевого значення та її зон охорони, технічної документації із землеустрою щодо встановлення меж режимоутворюючих об'єктів

культурної спадщини. На виконання запитів Міністерства культури та інформаційної політики України підготовлено 8 ґрунтовних інформаційних довідок щодо актуальних питань охорони та збереження пам'яток культурної спадщини на території області.

Підготовлено розпорядження Чернівецької обласної державної адміністрації (обласної військової адміністрації) від 05.06.2023 № 424-р. «Про внесення змін до Переліку пам'яток архітектури місцевого значення Чернівецької області». Також підготовлено пакет документів для Чернівецького окружного адміністративного суду по справі щодо укладення / неукладення охоронного договору власником (користувачем) на пам'ятку архітектури місцевого значення – Миколаївська церква, 1902 р. за адресою с. Коритне Банилівської сільської ради Вижницького району. На виконання вимог Чернівецької, Вижницької та Дністровської окружних прокуратур підготовлено вісім ґрунтовних інформаційних відповідей з відповідними додатками.

На виконання запиту Департаменту регіонального розвитку Чернівецької обласної військової адміністрації підготовлено в електронному вигляді інформацію про 31 пам'ятку архітектури національного значення щодо коригування інтерактивної карти «Туристично привабливі об'єкти Чернівецької області».

Директор та наукові співробітники Центру взяли активну участь у підготовці та проведенні трьох практичних семінарів на тему: «Охорона історико-культурної спадщини Буковини у сучасних умовах» у Чернівецькому, Вижницькому та Дністровському районах. В рамках відзначення Міжнародного дня пам'яток та визначних місць проведено «круглий стіл» на тему: «Збереження об'єктів культурної спадщини Буковини та інших культурних цінностей: аналіз, проблеми та шляхи їх врегулювання».

*Богдан Рідуш (Чернівці), Яна Поп'юк (Чернівці),  
Лариса Кулаковська (Київ), Віталій Усик (Київ),  
Олеся Кононенко (Київ), Олесь Рідуш (Чернівці),  
Ірина Єгорова (Чернівці)*

### **Вовки, зайці і намисто з мушель – нові свідчення з пізнього палеоліту на Дністрі**

Численні місцезнаходження обробленого палеолітичного кременю на березі Дністровського водосховища поблизу с. Ломачинці відомі давно і фіксувались рядом дослідників. З 1949 р. тут відомо два місцезнаходження Ломачинці I та II, віднесені О. Чернишем до верхнього палеоліту. Проте ці пам'ятки розташовані на схід від села і за описом більше відповідають

розташуванню стоянок поблизу Новодністровська. До того ж вони були розташовані на схилах II тераси, яка зараз затоплена водосховищем.

У 2001 р. Б. Рідушем, Л. Михайлиною та С. Пивоваровим на північний схід від села були відкриті місцезнаходження Вишнева-1 і Вишнева-2 (Рідуш 2002). У 2012 р. Палеолітична експедиція Археологічного музею Інституту археології НАН України відкрила у районі с. Ломачинці сім палеолітичних пунктів (Ломачинці 3-10). Практично в усіх випадках кам'яні артефакти та фауна були вимиті на поверхню з культурного шару, який в окремих місцях фіксується в стінках лесових розрізів (Ломачинці 3). На березі зібрана колекція кам'яних артефактів та фауністичні рештки. За визначенням Б. Рідуша кістки належать: мамонту (бивень) (*Mammuthus primigenius*), північному оленю (*Rangifer tarandus*), носорогу (*Coelodonta antiquitatis*), бізону (астрагали) (*Bison priscus*), коню (*Equus ferus cf. latipes*).

Археологічні матеріали всіх стоянок ідентичні, гомогенні та добре піддаються діагностиці. Йдеться про поздовжні та біпоздовжні нуклеуси, широкі довгі пластини, ударна площадка яких зазвичай має вентральний карниз. У типологічному наборі: різці (двогранні, на зламі, тронковані), скребки на пластинах, тронковані та ретушовані пластини, вістря. Варто зауважити, що серед останніх є екземпляр, подібний вістрям пушкарівського типу. Зустрічаються гравецькі вістря та пластинки з притупленою спинкою. Подібний набір є характерним для гравецьких індустрій Середнього Подністров'я. На пункті Ломачинці 8 знайдено молоткоподібне знаряддя із рогу північного оленя з наскрізним штучним отвором (Кулаковська, Усик 2012 р.).

У 2021 р. під час моніторингового виїзду Дністровської палеолітичної експедиції Інституту археології НАН України на узбережжя водосховища, у розмиві берега біля пункту Вишнева-1 (с. Ломачинці) було зафіксовано археологічний шар, на глибині -1,2 м від поверхні ґрунту. Гіпсометрично стоянка розташована приблизно на 60 м вище рівня природного русла Дністра, що відповідає рівню 9-ї надзаплавної тераси за М. Векличем (1982).

Знахідки залягали на контакті світло-жовтого лесового горизонту та підшви ілювіального горизонту сучасного ґрунту (з того самого лесу). Шар містить численні крем'яні артефакти, кістки дрібних тварин та уламки кісток. Лес сильно карбонатний, на кістках багато карбонатів.

Археологічна колекція (нуклеуси, продукти розколонування, знаряддя праці) належать до гравецького технокомплексу і

аналогічні таким з пунктів Ломачинці 3-10. Серед знарядь праці трапляються кінцеві скребки, ретушовані пластини, пластинки з притупленим краєм, листоподібне вістря. У цьому ж шарі виявлені кістки вовка (собаки?) (*Canis lupus*), в т.ч. одна часткова нижня щелепа та кістки передпліччя трьох особин. Проміри ліктьової кістки (*ulna*) виявили їхню подібність як до пізньоплейстоценових вовків, так і до пізньопалеолітичних собак. Там само знайдено нижню щелепу зайця (*Lepus europeus*). За 5 м лівіше, у підосві світлого лесу – радіус мамонта (залишилось на місці), а посередині – зі стіни стирчить фрагмент зуба молодого мамонта (*Mammuthus sp.*).

Окрім кісток тварин, на пляжі у перемитому стані знайдено декілька мушель міоценових молюсків типово баденських видів з пририфових відкладів (*Anadara turonica turonica* та *Glycymeris deshayesi*, визначення О. Аністратенко). Деякі з мушель були штучно просвердлені, а інші були вже прижиттєво (передсмертно) перфоровані хижими молюсками (*Natica millepunctata*) та іншими з родини *Naticidae*. Знахідка однієї з мушель з штучним отвором *in situ* в лесі свідчить про те, що мушлі походять з того самого культурного шару. Ще одна підвіска та декілька уламків неогенових мушель знайдено на стоянці Вишнева-3, що приблизно за 400 м на схід від Вишневої-1. Найближче джерело природного походження цих мушель найбільш вірогідно знаходиться за 25-30 км на схід, у Товтровому пасмі, але не виключене їх залягання й у якомусь відокремленому онкоїді поблизу. В усякому разі, на стоянку що оброблені, що необроблені мушлі були принесені штучно.

На стоянці Кормань 9, у шарі I знайдено підвіску з цілої мушлі (*Theodoxus fluviatilis?*) та три мініатюрні пронизки з мушель діаметром 3,0-4,0 мм (Kulakovska et al. 2021). Ще раніше мушлі третинних, тобто неогенових молюсків, згадуються у верхньопалеолітичних шарах (6-й, 8-й, 9-й), в т.ч. у вигляді підвісок (4-й, *Pectunculus* (= *Glycymeris*)) стоянки Молодова V (Черниш 1987). У шарі 7, на стоянці Кормань IV згадуються мушлі морських молюсків з крейди (?) (Черниш 1977). Хоча детального опису чи зображень цих знахідок ми не знайшли, все ж можна зробити висновок, що на граветських пам'ятках використання викопних мушель як прикрас було не поодиноким явищем.

З огляду на ряд цікавих знахідок на стоянках Вишнева-1, 2 і 3 та разом і в околицях с. Ломачинці цей район потребує проведення подальших польових досліджень. Разом з тим, постійне розмивання лесово-грунтової товщі, яка вміщає археологічні шари щороку руйнується хвилеприбійною діяльністю Дністровського водосховища і значна площа цих стоянок вже втрачена.

*Богдан Рідуш (Чернівці),  
Сергій Горбаненко (Київ),  
Микола Ільків (Чернівці)*

### Комплекс залізних серпів з Чернівського лісу

У 2023 р. в ході моніторингу археологічних пам'яток у лісових масивах біля с. Чорнівка північніше м. Чернівці було виявлено п'ять серпів. Вони були компактно складені на сучасній поверхні й тому, вважаємо, є результатом грабіжницьких пошуків археологічних мародерів. Після опрацювання матеріали будуть передані до Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

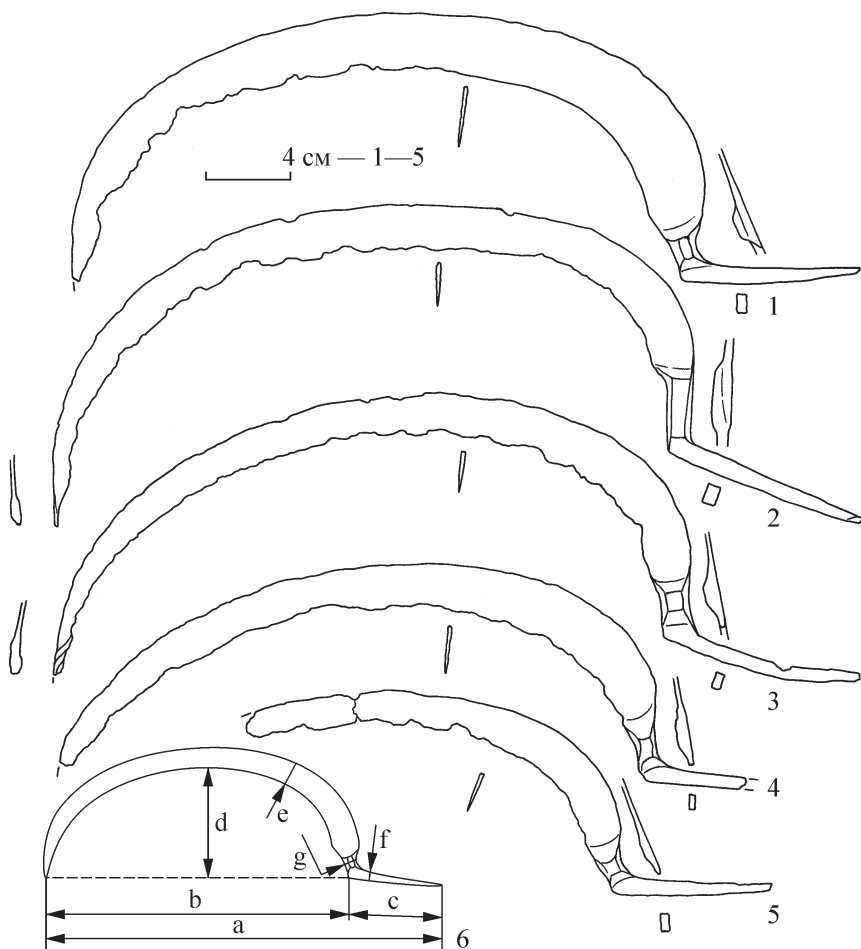
**Опис.** Усі вироби мають подібні рівень кородованості й ступінь збереженості, зокрема, металеве полотно сильно потоншене і має втрати через тривале перебування на відкритому повітрі. Із п'яти знарядь три можна вважати цілими (рисунок: 1—3), в одного ледь обламаний кінець лека і приблизно наполовину втрачено черешок руків'я (рисунок: 4), ще в одного лезо збереглося приблизно на дві третини (рисунок: 5). Знаряддя мають подібні порівнювані між собою форми і пропорції. Їхні розміри (см) такі: загальна довжина становить до 40, довжина лека до 30, його ширина — 2,0—2,5, довжина черешка — до 10; висота вигину лека близько 10 (таблиця).

Параметри серпів (див. рисунок)

Промір	Серп, №				
	1	2	3	4	5
a	38	37,3	38,2	>32,2	>26,1
b	29,1	28,8	28,9	>27,1	>18,6
c	9,6	8,5	9,6	>5,0	>7,4
d	11,1	>9,9	10,3	>7,1	>4,3
e	2,2×0,3	2,2×0,3	2,3×0,3	2,5×0,3	2,0×0,3
f	0,9×0,5	0,9×0,5	0,8×0,4	0,7×0,3	0,6×0,3
g	1,2×0,9	1,2×0,9	1,3×0,8	1,0×0,7	1,1×0,6

Певними особливостями конструкції можна визнати потовщення кінця лека (чітко помітне на серпах 2 і 3), утворене перекручуванням полотна, а також потовщення в основі лека ближче до руків'я. Останні мають вигляд певних у перетині трапецієподібних





**Рис. 1.** Серпи: 1—5 — знаряддя із заховання; 6 — покажчик промірів.

потовщень (0,6—0,9 см), «вершини» яких у плані становлять прямокутники різних параметрів.

**Хронологія.** Серпи з відігнутим черешком для кріплення на ньому дерев'яного руків'я з'явилися іще за часів черняхівської культури, однак тоді їхні пропорції ще не були сталими. Відтоді така форма набувала все більшого поширення; на слов'янських пам'ятках останньої чверті I тис. н. е. вона стала єдиним варіантом (в салтівській культурі одночасно побутували й інші, «попередні» форми) і донині залишилась лише вона. У зв'язку з цим, для

визначення часу виготовлення серпів важливі: контекст знахідки (поселенські пам'ятки поблизу знахідки), а також окремі деталі конструкції.

Неподалік від знахідки розташовані: ранньослов'янське райковецьке поселення Чорнівка II, давньоруське Чорнівське городище, а також поселення пізнього середньовіччя — раннього нового часу. Порівняємо аналогії вказаних часів.

*Ранні слов'яни.* Переважна більшість серпів райковецької культури має менші загальні розміри. Потовщення на кінці леза є винятком, а не правилом. У частини серпів (приблизно у половини?) черешок завершується загнутим гачком.

*Русь.* На Чорнівському городищі виявлені серпи, що суттєво відрізняються масивністю і від ранньослов'янських, і від презентованих у цій публікації. Характерною відмінністю є суттєва ширина леза.

*Слов'яни і Русь.* В обох випадках максимальний вигин дуги леза зміщений до руків'я приблизно на третину. У презентованих екземплярів про таке зміщення говорити не можна: вигин дуги леза у них видовжено-овальний, де доволі складно чітко вказати місце пікового значення. Також важливим є спостереження про те, що товщина леза (бл. 0,3 см) нетипово незначна для слов'яно-руського періоду (М. І.). Для обох періодів також нам невідомі й знаряддя з тордованим завершенням леза.

*Пізнє середньовіччя — ранній модерн.* Найближчими аналогіями для презентованих серпів за формою є матеріали зі Старого Орхея XV—XVI ст. Подібні пропорції демонструють і знахідки з-під Берестечка середини XVII ст. Крім форми, за ілюстрацією помітно, що завершення леза серпа там було тордоване, як і серпа 3. Ще кілька знарядь із подібним вигином виявлені на території Чернівецької області як окремі знахідки; наразі вони не опубліковані, орієнтовно датовані XVII ст.

Таким чином вважаємо, що виявлені знаряддя слід зіставляти з часом існування найбільш пізнього з поселень та датувати, відповідно, у межах XV—XVII ст.

**Заховання? Інтерпретація.** Обставини знахідки унеможливають її чітку інтерпретацію. Але можемо зробити певні припущення. Зважаючи на те, що набір серпів був залишений, імовірно, мародери натрапили на певне заховання знарядь праці; переконавшись, що суттєвої матеріальної цінності знахідка не становить, залишили її неподалік від місця виявлення. Ми не

знаємо, чи були у захованні інші речі (лише зауважимо, що у відомих нам захованнях із сільськогосподарськими знаряддями коштовних речей не буває). Утім, якщо таких не було, маємо приклад звичайного тимчасового сховку знарядь праці неподалік від місця їхнього використання. Себто, таке заховання господарі могли здійснювати поблизу поля, де ці серпи використовували. Відтак, можемо припустити, що ці знаряддя для збирання врожаю були у сховку неподалік від «постійного» поля, де вони були потрібні в ході сезонної праці. А за кількістю екземплярів можемо також припустити й кількість женців, які трудилися на полі. Що загалом може вказувати на спільну працю однієї сім'ї.

**Прикінцеві положення.** Нам не вдалося знайти аналогій виступу поблизу черешка. Зважаючи на те, що така конструктивна особливість досі не має певної інтерпретації в науковій літературі, можемо запропонувати обережне припущення, що такі виступи могли слугувати певними запобіжниками, щоби жнець не поранився в ході використання серпа через випадкове зіскользання долоні з руків'я на лезо. Крім того, сформоване виступом потовщення посилювало конструкцію серпа в місці підвищеного тиску на знаряддя.

*Тетяна Романович (Чернівці)*

### **Археологічні об'єкти між селами Біла – Коростувата на території Мамаївської сільської територіальної громади**

На території Мамаївської сільської територіальної громади локалізуються 15 пам'яток археології місцевого значення та 1 пам'ятка національного значення, які перебувають на державному обліку та під охороною. Крім того, на території громади локалізується 42 нових об'єкти археології, які пропонуються для взяття на державний облік та під охорону.

Серед дослідників, які в різний час проводили археологічні розвідки та розкопки на ділянці правого берега р. Прут (сучасні села Біла, Бурдей, Коростувата, Ревне, Стрілецький Кут) варто згадати: К. А. Ромшторфера, Б. О. Тимощука, Л. П. Михайлину, М. А. Филипчука, С. В. Пивоварова, В. М. Войнаровського, І. А. Піддубного, М. В. Ільківа, В. А. Калініченка.

Найбільш відомою пам'яткою національного значення, яка локалізується на території с. Біла, є поселення в уроч. Царина.

Розташоване на високому мисі р. Прут, омивається р. Біла. Овальної форми. Обстежувалося в 1948 р. Б. О. Тимошуком, розкопки проводилися в 1971 р. Під час досліджень виявлено сліди розораних жител з печами-кам'янками, рештки яких виступають по всій території мису розміром 1200×500 м. Розміри власне поселення, яке умовно можна поділити на дві частини, дорівнює 720×300 м та 540×150 м. У верхньому горизонті розкопано напівземлянку X ст., у нижньому – житло VIII–IX ст. з піччо-кам'яною в одному з кутів. У житлах виявлені цілі форми типового слов'янського посуду. Поселення відноситься до райковецької культури VIII–X ст.

Не менше уваги дослідники приділили дослідженню околиць с. Бурдей. З-поміж археологічних об'єктів тут було виявлено поселення, яке відноситься до празької культури та датується VI–VII ст. Поселення перетинається польовою дорогою і частково перекривається сучасним цвинтарем. Під час обстеження на його поверхні Б. О. Тимошуком було знайдено окремі фрагменти ліпної кераміки, обмазку, перепалені камені. У 1973 р. на схилах тераси виявлено 10 розораних напівземлянок з печами-кам'янками. На даний час поселення на державному обліку та під охороною не перебуває і має статус нововиявленого об'єкта, яке в подальшому буде взято на державний облік та під охорону.

Відоме городище, – пам'ятка місцевого значення, – розташоване на території с. Коростувата. Виявлена наприкінці XIX ст., з 1889 р. досліджувалася К. А. Ромшторфером, а в другій половині XX ст. – Б. О. Тимошуком, Л. П. Михайлиною та М. А. Филипчуком. Пам'ятка розташована за 1 км на південь від населеного пункту на високому видовженому горбистому пасмі в уроч. Замка (Замчище). Із заходу, півночі та сходу оточене глибокими ярами й омивається струмками Коростувата і Владична. Територія пам'ятки зайнята листяним лісом. Виявлений матеріал представлений, в основному, фрагментами керамічного посуду голіградської, (XII–VIII ст. до н.е.) та райковецької (IX–X ст.) культур.

Південніше с. Ревне, крім відомого комплексу городищ і поселень райковецької культури (дослідження Б. О. Тимошука та Л. П. Михайлини), у 2012 р. М. В. Ільків та В. А. Калініченко обстежили ще одне поселення та городище, які розташовані в лісі за 1,2 км на південний захід від населеного пункту, на високому лівому березі р. Ревняк, на північний захід від уроч. Веретенникове. Попередньо поселення віднесено до райковецької культури (VIII–X ст.). Поселення на державний облік та під охорону не взято.

Має статус нового об'єкта археології. Щодо с. Стрілецький Кут, то на його території локалізуються два нових об'єкти археології, які в подальшому будуть пропонуватися для взяття на державний облік та під охорону.

Таким чином, до сформованого переліку пам'яток археології національного та місцевого значення, взятих на державний облік та під охорону входять 15 об'єктів: стоянки, поселення та городища. Лише на кількох з них проводилися стаціонарні археологічні дослідження. Однак остаточне питання щодо кількості об'єктів археології на території Мамаївської сільської територіальної громади є відкритим. Через те, що значна частина об'єктів не перебувають на обліку та під охороною, посилюється ризик їх пошкодження та руйнування в результаті людської діяльності.

*Оксана Ротар (Чернівці),  
Оксана Драгомирецька (Чернівці)*

### **Археологічна тематика в заходах Чернівецького обласного краєзнавчого музею 2023 р.**

Археологічна проблематика займає традиційно вагоме місце в науково-дослідницькій, експозиційній та культурно-просвітницькій роботі Чернівецького обласного краєзнавчого музею. Впродовж тривалого часу тут сформувалася значна колекція археологічних матеріалів з різних пам'яток Чернівецької області та сусідніх регіонів. Фахові дослідники, що в різний час працювали в музеї, – Б. О. Тимошук, Б. П. Томенчук, В. М. Войнаровський та ін., – заклали основи її наукового вивчення й експонування. На низці заходів з року в рік популяризується фондова скарбниця музею, минувшина краю загалом та відбувається ознайомлення із новими надходженнями. Деякі заходи набули регулярного характеру: до дня народження археолога-славіста Б. О. Тимошука, до Дня пам'яток історії та культури, Дня археолога. У 2023 р. цей перелік доповнився відзначенням пам'ятних дат в історії Чернівців та області.

25 лютого в музеї відбувся захід із вшанування пам'яті видатного українського археолога, дослідника давніх і середньовічних старожитностей Східної Європи, зокрема пам'яток Українського Прикарпаття та Середнього Подністров'я, буковинського краєзнавця, педагога, доктора історичних наук Бориса Тимошука

(07.04.1919-26.02.2003). В археологічній залі зібралася родина та учні вченого, які поділилися спогадами про відомого науковця, його непересічні риси характеру, викладацьку практику та основні знахідки, спелеоархеологічні студії, публіцистичну спадщину. Присутні ознайомилися з численними археологічними знахідками Б. Тимошука, які представлені в експозиції музею.

Упродовж останніх днів березня співробітники музею долучилися до заходів з нагоди Всесвітнього тижня грошей, які проводила кафедра фінансів і кредиту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. На основі археологічних експонатів, у т. ч., було прочитано лекцію про особливості зародження обмінних операцій у первісних суспільствах на прикладі виробів з кременю, вулканічного скла, гірського кришталю, бурштину, а також поширення товарогрошей. Як приклади останніх наведено скарби бронзових виробів та залізні стержні-«платила» із Буковини. Особливий акцент був зроблений на власне появі монет, зокрема, до місцевого населення потрапляли тетрадрахми македонських царів Філіпа II та Олександра III, а згодом – денарії та ауреуси римських імператорів. У Пізньому Середньовіччі та в Новий час населення краю користувалося грошовими знаками Молдавського князівства, Польського та Угорського королівств, Речі Посполитої, Османської, Австрійської та Російської імперій тощо, а завдяки Садогурській монетарні, яка працювала в 1771-1774 рр., на Буковині виникло нове містечко.

Низка заходів археологічного спрямування відбулася з нагоди 160-річчя заснування Буковинського музейного товариства у Чернівцях. Так, перша публічна лекція стосувалася археологічних студій Р. Ф. Кайндля (1866-1930) – відомого краєзнавця, історика, етнографа, професора та ректора Чернівецького університету, дійсного члена НТШ у Львові. Він був одним із ініціаторів створення Загального археологічного товариства у Чернівцях та Буковинського крайового музею, брав участь у розвідках і розкопках у Глибоці, Шипинцях, Панці, Василеві й ін. пунктах. Науковець використовував археологічні старожитності як цінне історичне джерело, зокрема при підготовці своїх фундаментальних праць з історії Буковини та Чернівців, а також як ілюстративний матеріал для шкільного посібника-читанки. Науково-дослідницька, викладацька та пам'яткоохоронна діяльність Р. Ф. Кайндля сприяла становленню та розвитку музейної справи на Буковині, а його творча спадщина залишається актуальною і сьогодні.



12 травня відбулася друга лекція про археологічні студії відомого на Буковині архітектора, краєзнавця, музейника, викладача, громадського діяча К. А. Ромшторфера (1854-1916). У 1888 р. він став консерватором Центральної комісії з питань мистецьких та історичних пам'яток і вже наступного року опублікував повідомлення про археологічні старожитності з Лужан, Йорданешт, Малятинців й ін. населених пунктів краю. Як фаховий архітектор особливу увагу звертав на давні городища й фортифікації. Карл Ромшторфер був одним з основних ініціаторів створення Буковинського крайового музею в Чернівцях (1893) та значною мірою сформував його археологічну колекцію. Згідно програми заходів також було відкрито виставку «Археологічні старожитності Буковинського крайового музею». З-поміж небагатьох предметів, які вціліли в лихоліття світових воєн та потрапили до фондів Чернівецького краєзнавчого музею, на виставці експонувалися колекції крем'яних знарядь кам'яної доби зі стоянок Біла та Замостя I, посуд трипільської культури з Шипинців, а також античні флакони з кераміки і скла.

Популярним і вже традиційним заходом у музеї став майстер-клас «Цікава археологія» для дітей молодшого та середнього шкільного віку. Упродовж місяця співробітники відділу археології, історії середніх віків і нової історії краю проводили майстер-класи з археології у вигляді 4 послідовних етапів для вихованців освітньо-відпочинкового табору «Країна “Еко”» при Чернівецькому обласному центрі еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді.

Цьогоріч виповнилося 130 років від початку археологічних досліджень на поселенні трипільської культури Шипинці, тож до знаменної дати теж було підготовлено низку історико-краєзнавчих та мистецьких заходів. Відзначення ювілею розпочалося напередодні Дня археолога краєзнавчим екскурсом «Преісторичні розкопи на Буковині», одночасно з яким було представлено виставку «Старожитності «буковинської Трої», створену на основі шипинських знахідок. Відзначення події продовжилось під час мистецької імпрези «Відлуння тисячоліть: таємниці трипільського орнаменту в авторських творах митців Буковини», підготовленої спільно з художницями та дизайнерками Світлою Крачило, Ганною Фочук та Світлою Марченко, які представили свої роботи на виставці «Трипільська символіка в авторських творах митців Буковини». Доповненням заходів стала розгорнена пересувна

виставка та тематичний буклет. До Дня незалежності в музеї також відбувся майстер-клас «Орнаменти кераміки трипільського поселення Шипинці», під час якого С. Крачило відтворювала елементи архаїчної орнаментики в сучасній популярній техніці малювання «зентангл». Тематичні лекції на археологічну тематику були прочитані згідно програми низки історико-краєзнавчих семінарів для вчителів історії, керівників гуртків закладів освіти Чернівецької області, зокрема: «Старожитності козацької доби на території Чернівецької області», «350 років битви під Хотиним (1673 р.)».

З нагоди 615-ї річниці від часу першої писемної згадки про Чернівці на початку жовтня в музеї відбулася історична гостина «Від митниці до міста: розвиток Чернівців у XV ст.». На ній, зокрема, в деталях було охарактеризовано грамоту Олександра Доброго 1408 р., обґрунтовано розвиток ремесла в місті на основі археологічних знахідок XV–XVI ст. й презентовано тематичні буклети та виставку «Історія в глині: виробам чернівецьких гончарів пів тисячі років». До цієї ж дати для гуртківців Міського палацу дітей та юнацтва проведено мистецьку студію «Давній посуд з «підземної скарбниці» Чернівців». Юні художники відобразили старовинний посуд з м. Чернівці у власних роботах. До такої ж мистецької практики в археологічній залі музею долучилися діти Чернівецького обласного навчально-реабілітаційного центру № 1.

Численна й інформативна археологічна колекція музею, яка регулярно поповнюється новими предметами, слугує як джерельною основою для вивчення різних періодів з минулого краю, так і чудовою базою для проведення культурно-освітніх, меморіальних та мистецьких заходів. Використання більш широкого спектру їх роботи й поліграфічна продукція науково-популярного характеру знайшли позитивні відгуки серед краєзнавців та відвідувачів музею.

*Микола Рубанець (Чернівці)*

**Про походження назв слов'янського племені уличі та міжплемінного центру давніх слов'ян міста Лич:  
до постановки питання**

Питання появи та розселення слов'янських племен на території України і формування ними ранніх державних утворень продовжує залишатися актуальним для вітчизняної історичної науки. Одним із найбільших і, у той же час, найзагадковіших східнослов'янських племен, яке взяло участь в етногенезі сучасних українців, є плем'я

уличів. І якщо більшість науковців погоджуються про їх генетичну спорідненість з міжплеменним об'єднанням антів, то щодо назви одностайності немає. З цього приводу висунуто багато гіпотез, найбільш поширеними з яких є походження назви від географічного поняття «угол (кут)» або етноніма «суличі», однак всі вони є досить непереконливими.

Лінгвістичний аналіз показує, що назва племені могла сформуватися внаслідок їх територіального розташування біля досі не встановленого древнього міста Лич – «у Личча». Про існування такого засвідчує ряд слів, що збереглися у мовленні східних слов'ян. Від «лич» в українській мові сформувалися такі слова як: *велич*, що може бути скороченою формою «великий Лич»; *клич* – заклик до бойового збору «до Личча»; *личаки* – первісний вид взуття, промисел якого був розвинений у ремісничих центрах, яким міг бути Лич та ін. Поширені прізвища: Личук, Личак, Кличко, Кличук, Голич тощо. Слова, сформовані на основі кореня *лич*, відомі і серед слов'янських племен, що осіли на території сучасної росії: *отличный* – передає та стверджує хороші якості товару чи особи, які (виходячи із будови слова) придбані/представлені від міста Лич; *приличный* – пристойний, вихований, носій культури, що проживав «при Личчу»; *личность* – індивід/особа, що належала до спільноти об'єднаної навколо Личча; *личный* – приватний, особистий, очевидно від «придбаний у Личчу» або той, що «належав Личчу» (слово могло сформуватися у період поширення приватної власності у східних слов'ян); *уличить* – виявити (можливо, відгомін давньої судової практики, яка провадилася у Личчу) та ін.

Походження назви «Лич» необхідно виводити від давньослов'янського слова *личча* – лице, обличчя. *Лицем*, *личком* здавна й дотепер у народі прийнято називати передній, зовнішній бік предмету, наприклад, рушника, вишивки тощо. *Личиною* називали й маску, яка відображала чийсь образ. Виходячи з вказаного, припускаємо, що назва міста *Лич* сформувалася як назва головного міста – столиці союзу окремих східнослов'янських племен, до складу якого входили уличі. Пізніше, внаслідок воєнно-політичних потрясінь, а можливо й інших, племінний союз зазнав розпаду, що призвело до відокремлення уличів. Вперше уличі згадуються у «Повісті минулих літ» в середині IX ст. в регіоні від річок Дніпро та Дунай до Чорного моря, а головним їх містом фігурує Пересічень. Назва останнього, як видно, походить від дієслова *пересікати*, що також потребує окремого дослідження.

У цьому контексті хотілося б приділити увагу народному святкуванню Маланки, обрядові дії якого майже у архаїчних формах збереглися у багатьох населених пунктах Буковини та частини колишньої Бессарабії. Етнографами ще з ХІХ ст. зафіксовано маланкувальні коляди про Маланку-подністрянку, Маланку-піддністрянку, Маланку-наддністрянку, де основним ареалом обряду виступає р. Дністер. У маланкувальних колядах йдеться про Маланку (у одних випадках це дівчина Меланія, у інших – маланкувальний гурт), яка «в Дністрі ноги мила, по дністерськи говорила», що також доносить до нас відгомін про давнє слов'янське державне утворення у цьому регіоні, де обряд Маланки виступав у ролі державного свята. Можливо і назва міста Галич, заснованого на річці Дністер, яке стало центром Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівства, первісно виникла для означення географічного чи торгово-промислового пункту, що стояв на шляху до Личча.

Як бачимо, аналіз наявного матеріалу вказує про можливе існування давнього міста Лич, яке відіграло роль головного політичного, адміністративного та господарського центру окремих слов'янських племен, які, ймовірно, входили до антського союзу. Центром ареалу їх розселення виступає р. Дністер. Населення, яке жило біля Личча і перебувало у сфері його безпосереднього управління, в подальшому отримало назву *уличі* (по аналогії Галич – галичани).

Розробка даної проблеми потребує подальшого ґрунтовного комплексного підходу з боку істориків, археологів, етнологів, лінгвістів та ін.

*Олександр Руснак (Чернівці)*

### **Печатка примарії села Вітрянка**

Однією з останніх, нещодавно виявлених краєзнавцями на Хотинщині сфрагістичних пам'яток, є печатка примарії с. Вітрянка громади Романківці Хотинського повіту міжвоєнного періоду.

Печатка круглої форми, бронзова. У центрі – герб у вигляді щита. Напис над гербом: «СОМ. ROMANCAUTI» (ГРОМ. РОМАНКІВЦІ). Напис по колу: «PRIMARIA SAT. VITREANCA JUD. NOTIN \* ROMANIA \*» (ПРИМАРІЯ СЕЛ. ВІТРЯНКА ПОВ. ХОТИН \* РУМУНІЯ \*) (рис. 1).



**Рис. 1.** Печатка примарії с. Вітрянка.

До 1925 р. Вітрянка, разом із ще тринадцятьма селами, адміністративно належала до Романківецької волості Хотинського повіту. А після реформи – до пласи (округу) Сокиряни Хотинського повіту, котра включала всього 28 населених пунктів. Оскільки на печатці не вказано приналежності до волості Романківці, а мова йде про комуну (громаду), то це дає підстави припустити, що печатка виготовлена і використовувалася після 1925 р. Очевидно, що на щиті відображено герб м. Хотин як адміністративного центру всього повіту, який використовувався ще з XIX ст. Якщо така думка правильна, то верхню хронологічну межу артефакту (як і аналогічної печатки с. Недобоївці) варто обмежити 1930 р., коли був затверджений новий герб м. Хотин.

За даними перепису, у с. Вітрянка на початку румунського правління проживало 1118 осіб. Тут нараховувалося 268 домогосподарств та 1 корчма. Функціонувала початкова змішана школа, сільська пошта, примарія, а також була православна церква. У матеріалах першого перепису вказано, що сільська дерев'яна церква «Св. Івана Теолога» побудована 1862 р. Також у них згадано місцевого поміщика Бегановського, який, припускаємо, міг бути фундатором церкви. За даними бессарабського бізнес-каталогу 1924-1925 рр., у Вітрянці Сруль Маламуд тримав корчму.

*Irina Rusu (Suceava),  
Sorin Ignătescu (Suceava)*

### **O nouă aşezare paleolitică în Podișul Podoliei**

În cursul anului curent, cu ocazia realizării unor cercetări de teren în regiunea Cernăuți, a fost descoperită o aşezare preistorică, care conform inventarului material poate fi încadrată în epoca paleolitică. Pentru a ne asigura că aşezarea nu a fost prezentată în literatura de specialitate, am consultat repertoriile arheologice în care sunt menționate stațiunile paleolitice din regiunea Cernăuți (Телегін Д., 1966, p. 415-419; Тимошук Б., 1984, p. 154).

Din punct de vedere fizico-geografic, aşezarea se află în partea de vest a Podișului Volâno-Podolic, pe o terasă a râului Nistru, cu altitudinea absolută de 217 m și cea relativă de 112 m. Administrativ, aşezarea preistorică este amplasată în partea de nord a satului Culișcăuți, comuna Secureni, regiunea Cernăuți (fig. 1: 1)

Aşezarea paleolitică a fost descoperită întâmplător, datorită unor exploatari de calcar într-o zonă de lângă drumul care duce spre canionul din satul Culișcăuți. Suprafața distrusă de exploatare, în care s-au găsit și obiectele are un perimetru de circa 0,2 ha (fig. 2: 2).

Toate obiectele au fost confecționate din silex de Nistru. Existența pe suprafețele unor obiecte a urmelor de concrețiuni calcaroase (fig. 2: 18), arată că, silexul provenea din galeți de calitate medie. La o primă analiză putem spune că marea majoritate a obiectelor reprezintă produse primare de debitaj, atât datorită faptului că pe suprafața lor sunt vizibile urme de cortex, cât și a faptului că nici un obiect nu este prevăzut cu rețușe marginale. Cele mai multe obiecte litice sunt reprezentate de lame cu creastă, rupte în partea mezială sau distală (fig. 2: 1-4, 7-12, 17-18). Câteva lame sunt prevăzute cu «encoche» (fig. 2: 4 8, 11, 18). Un obiect se aseamănă cu un străpungător executat pe lamă (fig. 2: 5).

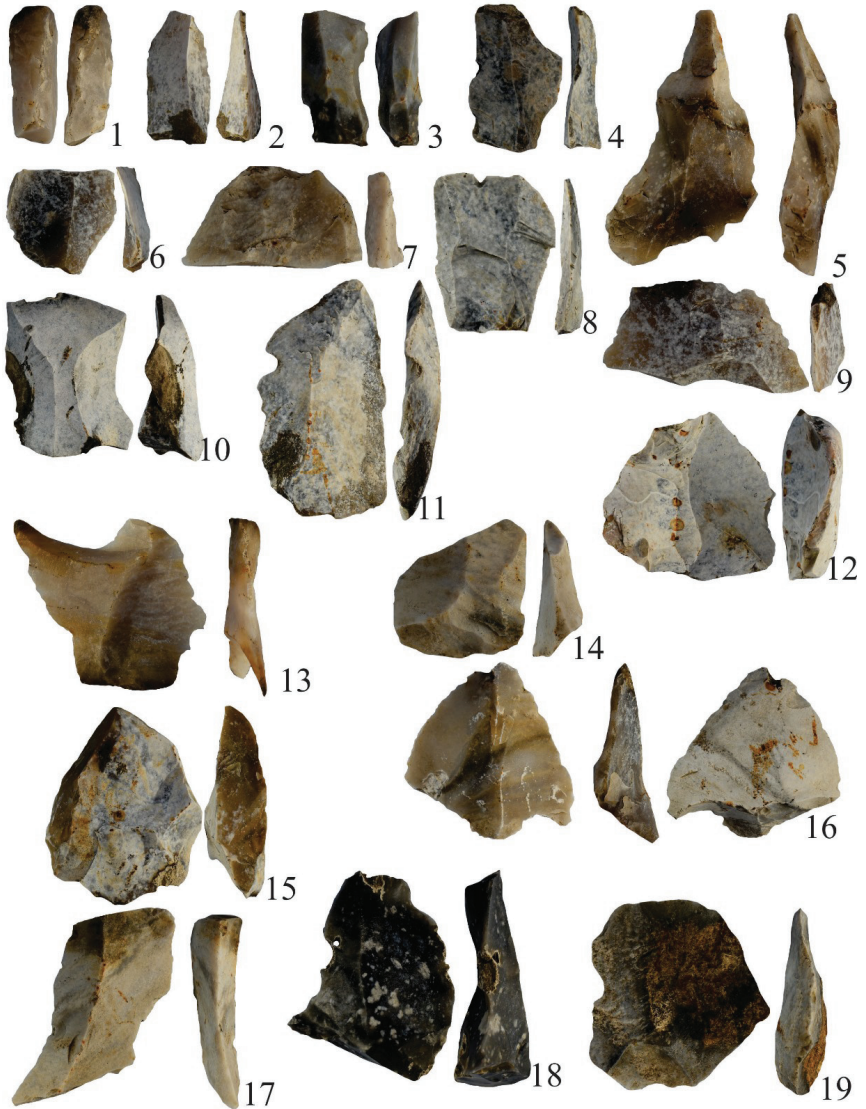




**Fig. 1.** Reprezentarea aşezării de la Culișcăuți pe harta satelitară (1) și fotografică (2).

Un alt obiect, datorită formei, indică un vârf de săgeată executat pe o aşchie, abandonat în curs de prelucrare. Se remarcă și câteva aşchii (fig. 6: 14-15), un singur exemplar prevăzut cu «encoche» (fig. 2: 19).

În cele din urmă, considerăm că este vorba despre o aşezare sezonieră, specializată pe prelucrarea silexului. Chiar dacă în zonă există straturi



**Fig. 2.** Unelte litice descoperite în așezarea paleolitică de la Culișcăuți.

geologice de silex, credem că punctul nou descoperit de la Culișcăuți reprezintă o așezare și datorită faptului că, la aproximativ toate obiectele sunt vizibile pe revers, bulbul de percuție și talonul. După forme și dimensiuni, obiectele pot fi încadrate în Paleoliticul Superior.

Нове палеолітичне поселення на Подільському плато. Протягом поточного року в Чернівецькій області було виявлено доісторичне поселення, яке за речовим інвентарем можна віднести до епохи палеоліту. Щоб переконатися, що поселення не було представлено в спеціальній літературі, ми ознайомилися з археологічними реєстрами, в яких згадуються палеолітичні стоянки в Чернівецькій області (Телегін Д., 1966, с. 415-419; Тимошук Б., 1984, с. 154)

З фізико-географічної точки зору поселення розташоване в західній частині Волино-Подільського плато, на терасі р. Дністер, з абсолютною висотою 217 м і відносною 112 м. В адміністративному відношенні це доісторичне поселення розташоване на північ від с. Кулішівка Сокирянської громади Чернівецької обл. (рис. 1: 1).

Палеолітичне поселення було виявлено випадково завдяки видобутку вапняку в районі біля дороги, що веде до каньйону з с. Кулішівка. Знищена експлуатацією територія, на якій також виявлено предмети, має периметр близько 0,2 га (рис. 2: 2).

Усі предмети виготовлені з дністровського кременю. Наявність слідів вапняних конкрецій на поверхні деяких предметів (рис. 2: 18) свідчить про те, що кремень походив із конкрецій середньої якості. При першому аналізі можна сказати, що переважна більшість об'єктів є продуктами первинної обробки, як через те, що на їх поверхні видно сліди кірки, так і через те, що жоден об'єкт не зазнає крайової ретуші. Більшість кам'яних предметів представлена ребристими лопатями, зламаними в мезіальній або дистальній частині (рис. 2: 1-4, 7-12, 17-18). Деякі леза забезпечені «насічками» (рис. 2: 4, 8, 11, 18). Предмет нагадує проколку, виконану на пластині (рис. 2: 5). Інший предмет своєю формою вказує на наконечник стріли, виконаний на відщепі, залишеному в процесі обробки. Помітно також кілька відколів (рис. 6: 14-15), поодинокий екземпляр забезпечений «насічками» (рис. 2: 19).

Підсумовуючи, ми вважаємо, що це сезонне поселення, спеціалізоване на обробці кременю. Навіть якщо в цьому районі є геологічні шари кременю, ми вважаємо, що нещодавно відкрита точка в Кулішівці є поселенням також через те, що майже на всіх об'єктах перкусія та п'ята видно на зворотному боці. За формою і розмірами предмети можна віднести до верхнього палеоліту.

*Денис Сайн (Чернівці)*

### **Археологічні об'єкти в с. Онут**

Пам'ятки археології широко представлені на території Середнього Подністров'я, зокрема й на території сучасного с. Онут Вікнянської сільської територіальної громади Чернівецької області.

Вперше с. Онут згадується у Галицько-Волинському літописі під 1213 роком. Археологічні обстеження території с. Онут розпочали проводити наприкінці XIX ст., проте дослідження інтенсивного характеру розпочалися після II світової війни. Завдяки значній науково-дослідній роботі на території с. Онут виявлено 18 об'єктів археологічної спадщини. Дослідження проводили такі науковці: Б. О. Тимошук, О. П. Черниш, В. М. Войнаровський, С. В. Пивоваров, Б. Т. Рідуш.

На території с. Онут локалізуються 2 пам'ятки археології, що взяті на державний облік та під охорону за категорією місцевого значення: 1) поселення розвинутого середньовіччя в уроч. Клиння, XII-XIII ст.; 2) поселення трипільської культури та бронзового часу в уроч. Турецька Гора. Крім того, на території та в околицях населеного пункту локалізуються 16 об'єктів археології, які пропонуються для взяття на державний облік та під охорону: 1) пізньопалеолітична стоянка, на південь від села, на лівому березі р. Онут; 2) пізньопалеолітична стоянка (уроч. Зацвинтарисько); 3) палеолітична стоянка (уроч. Турецька Гора); 4) поселення трипільської культури, бронзового часу та давньоруської культури (уроч. Старий Цвинтар); 5) поселення трипільської культури (уроч. Гнатиха); 6) поселення трипільської культури, бронзового часу, доби розвинутого (XII-XIII ст.) та пізнього середньовіччя (XIV-XVIII ст.); 7) поселення трипільської культури та ранньозалізного часу (уроч. Над Стінкою); 8) поселення трипільської та черняхівської культур с. Онут (уроч. Долина); 9) поселення латенського періоду, східна околиця села; 10) поселення райковецької культури (уроч. Стрілка); 11) поселення райковецької культури (уроч. Над Капличкою); 12) могильник давньоруської культури (уроч. Долини); 13) печера Монастирська, пізні середньовіччя (уроч. Стінка); 14) поселення трипільської культури, бронзового часу та давньоруської культур (уроч. Старий Цвинтар); 15) поселення райковецької культури та розвинутого середньовіччя (уроч. Стрілка); 16) давньоруське поселення XII-XV ст., в центрі села та в східній частині села, на 10-15 м терасі правого берега Дністра.

Окремої уваги заслуговують пам'ятки княжої доби XII-XIII ст., коли завдяки вдалому розташуванню Онут став важливим торгівельним центром.

Отже, на території сучасного с. Онут локалізується низка пам'яток / об'єктів археології, які мають велику наукову та культурну цінність, дають змогу реконструювати минуле нашого краю. Проте станом на сьогодні більшість об'єктів зазнають негативного антропогенного та природного впливу, зокрема, через сільськогосподарські роботи та грабіжницьку діяльність «чорних копачів».



*Микола Салагор (Чернівці),  
Сергій Пивоваров (Львів),  
Юрій Чорней (Чернівці),  
Віталій Калініченко (Чернівці)*

### **Обстеження місць реконструкцій чернівецьких скверів та подвір'я костелу**

Чернівецька міська рада цьогоріч проводила масштабні роботи по впорядкуванню та реконструкції громадських місць (вулиць, скверів, парків, територій навколо культових споруд тощо). Під час них здійснювалися земляні роботи, зокрема, знімалися верхні шари ґрунту, асфальтове покриття доріжок, прокладалися траншеї для мережі електроосвітлення, перепланувалися клумби, закладалися фундаменти для огорож, майбутніх споруд тощо.

Проте всі локації, де проводилися реконструкції розташовані в центральній частині міста та Садгірському районі, тобто в місцях, де в XVIII–XX ст. відбувалися різноманітні події, які мали відношення до минулого Чернівців. Тому саме там можна було очікувати на знахідки, які так чи інакше, могли б проілюструвати окремі моменти в життєдіяльності жителів крайової столиці.

Роботи по обстеженню місць реконструкцій проводилися в червні-серпні у трьох міських локаціях: сквер Дня Вишиванки, подвір'я костелу Найсвятішого Серця Ісуса та сквер на вул. Івана Підкови у Садгорі. У всіх цих місцях були виявлені знахідки, які дозволили отримати додаткову інформацію про різні сторони життя міщан та гостей буковинської столиці. З огляду на значну кількість та різночасовість знайдених артефактів в даному повідомленні будуть охарактеризовані найбільш значущі, з точки зору авторів, знахідки.

Під час дослідження території скверу Дня Вишиванки було виявлено близько 200 предметів різних періодів (рис. 1). Фактично половину з них становили нумізматичні матеріали. Це монети Австро-Угорської держави, Румунії, СРСР та України. Найдавніша монета з цієї локації відноситься до 1860 р., тобто до періоду коли неподалік споруджувався будинок Крайового уряду й поряд на площі Австрії (сучасна Соборна площа) проводився Петрівський ярмарок. Найбільша кількість знайдених монет відноситься до часів існування СРСР (72 екземпляри) та України (19 екземплярів). Серед знайдених предметів особливу увагу привертають 2 бронзові гудзики із зображенням герба Австро-Угорщини, де розміщений щит із головою тура, тогочасний герб краю. Такі гудзики були



**Рис. 1.** Знахідки із скверу Дня Вишиванки та костелу Найсвятішого Серця Ісуса.

обов'язковим атрибутом уніформи буковинських чиновників. Цікавими є знахідки 6 свинцевих пломб, якими опечатувалися різноманітні товари й вантажі. З-поміж них, окрім австро-угорських, зустрічаються й російські – періоду Першої Світової війни.





**Рис. 2.** Артефакти із Садгори.

Схожі знахідки були виявлені й під час огляду території костелу Найсвятішого Серця Ісуса. Тут також знайдено 10 різночасових монет, свинцеві пломби та декілька гільз від австрійських гвинтівок. Найбільш цінною знахідкою цієї локації став срібний знак на кепі австро-угорського солдата періоду Першої Світової війни. Знак виготовлений у вигляді хреста, в його центрі у медальйоні зображено профілі імператорів Франці Йосифа II та Вільгельма II. На його верхньому рамені розміщена корона, а на нижньому дата 1914 р. Такого типу знаки відносять до серії «патріотика» й були

популярними серед військових (рис. 1: 8). Ще один цікавий артефакт із подвір'я костюлу – свинцева плomba кінця XIX – початку XX ст. із написом «Czernowitz» та літерами «LSN» на одній із сторін та гербом Австро-Угорщини на іншій.

Понад сто артефактів трапилося й під час обстеження скверу на вул. Івана Підкови у Садгорі (центрі Садгірського району м. Чернівців) (рис. 2). Позаяк сквер знаходиться в історичній частині поселення, його дослідження викликало підвищений інтерес. Справа в тому, що Садогура (сучасна Садгора) виникла в 1771 р. завдяки діяльності монетного двору, який карбував парники і двопарники під гербом Молдови та Валахії для царської військової адміністрації під час російсько-турецької війни. Проте точне місце розташування монетарні досі не відоме. Обстеження локації дозволило отримати певні дані стосовно цього питання. Зокрема, в нижній частині скверу трапилося декілька безформних злитків бронзи та свинцю. Найвірогідніше це відходи тогочасного бронзолivarного виробництва, коли трофейні турецькі гармати переплавлялися, а з їх металу карбувалася монета, виготовлялися гармати, дзвони та побутові предмети. Отже, можемо припустити, що дана локація була периферійною зоною металоплавильних горнів. А знайдена неподалік монета 2 пара=3 копійки (так званий двопарник) 1772 р. робить таке припущення досить ймовірним. До цікавих знахідок із скверу відноситься також мінітезаврація із монетами СРСР від 1936 по 1940 рр. Скоріш за все це загублений, або спеціально захований гаманець із 12 монет вартістю від 20 до 1 копійки (загальна сума 61 копійка), причому монети випуску 1940 р. практично не були в обігу. Очевидно, що монети були втрачені в 1940 р., коли «визволителі» намагалися ними розрахуватися із місцевим населенням.

Всі виявлені артефакти були передані до Чернівецького обласного краєзнавчого музею й будуть використані в експозиційній роботі установи. Вони, надіємось, додадуть своєрідні «штрихи» до загальної картини життя буковинської столиці в останні століття.

*Віктор Сандуляк (Хотин)*

### **Два фрагменти скляних пляшок з матеріалів розкопок Руської брами XIX ст.**

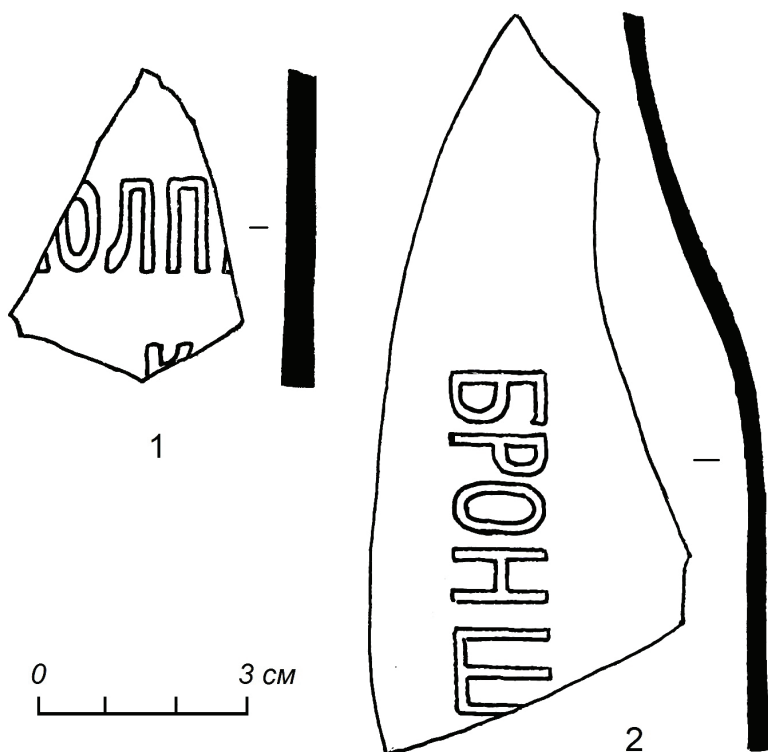
Під час археологічних досліджень Руської брами XIX ст. на території Хотинської фортеці в 2017 р. було виявлено багато скляних виробів. Серед знахідок особливої уваги заслуговують декілька фрагментів пляшок з надписами, які, за попереднім припущенням, мають відношення до історії пивоваріння в м. Хотин. Дослідження

вищезазначених артефактів може надати нам додаткову інформацію про історію фортеці та міста, адже ці знахідки можуть мати відношення до підприємств, на яких займались приготуванням пива, їхніх власників, скляної тари для транспортування і продажу напою.

Всі процеси в галузі пивоваріння у XIX – на початку XX ст., які відбувалися в масштабах всієї Російської імперії, також мали вплив і на розвиток Бессарабії. У перші роки після приєднання краю до Росії, у порівнянні з іншими невеликими містечками, Хотин був значним промисловим центром. Вже у 1819 р. в місті працювали підприємства з виробництва мила, свічок, черепиці тощо.

Впродовж XIX – початку XX ст. відомості, що стосувалися пивоваріння, відображались в різних виданнях, зокрема в статистично-економічних оглядах Бессарабської губернії. Перша така праця була видана в Кишиневі під назвою «Памятная книжка Бессарабской области на 1862 годъ, изданная по распоряженію Г. Начальника Области в Редакціи Бессарабскихъ Обласныхъ Ведомостей». В розділі, що стосується фабрик та заводів в ній зазначено – «Въ г., Хотинѣ. Пивоваренныхъ – 2». В іншому випуску, виданому в 1867 р., щодо виробництва в Хотині знаходимо наступну інформацію – «Заводовъ въ городѣ пять: два пивныхъ и три временные кирпичные. На каждомъ изъ нихъ занято по четыре человека, первые два дают доходу до полуторы тысячи, а послѣдние от трьох до пятисот рублей». Таким чином, можна відзначити, що у другій половині XIX ст. в Хотині було 2 пивоварні з річним доходом в межах 1500-2000 рублів.

У 1881 р. вийшов друком статистично-промисловий довідник «Указатель фабрикъ и заводовъ в Европейской Россіи съ Царствомъ Польскимъ и Вел. кн. Финляндскимъ. Матеріали для фабрично-заводской статистики». В окремому розділі, що стосується пивоварного виробництва, знаходимо дані про підприємства у м. Хотин Бессарабської губернії. Так, на той час, тут працювали три пивоварні, власниками яких були: «Букарештскій и насл. Гонденталя – 13,000 вед., 15,000 руб., 4 рабочихъ; Калпакчи, Мота, мѣщ. – 13,000 вед., 13,000 руб., 4 рабочихъ; Левенталь, Сура, мѣщ. – 4,600 вед., 4,600 руб., 3 рабочихъ». Як бачимо, одним з пивоварів був якийсь міщанин Мота Калпакчі. Це прізвище тюркського походження (дослівно перекладається як «шапка») та могло бути як єврейське, так і гагаузьке або молдавське. Історично воно було поширене серед ашкеназів (субетнічна група євреїв) Бессарабії, а



**Рис. 1.** Фрагменти скляних пляшок з матеріалів розкопок Руської брами (за Ільків 2017).

також євреїв-кримчаків. На початку ХХ ст. найбільше поширення прізвища Колпакчі (Калпакчі) було відзначено серед євреїв у містах Аккерман, Хотин та Одеса. Отже, це підтверджує припущення, що таке прізвище належало хотинським пивоварам, а частина слова «...ОЛП...» (рис. 1: 1), на одному з фрагментів скляної пляшки, знайденої на території Хотинської фортеці – це прізвище Колпакчі.

У довіднику «Списокъ фабрикъ и заводоувъ в Европейской Россіи. Матеріали для фабрично-заводской статистики.» за 1894 р., також, знаходимо прізвища пивоварів, які працювали в Хотині. Зокрема це «Колпакчи, Лейбы, наслѣдн. – Въ г., Хотинь. 2 ч. (1845). – 30,000 (колич. ведеръ), 30 (Произв. въ. тыс. руб), 10 (Рабочихъ). Букарестскій, Лейбишь, и Гользенталя, Сруля, насл. – Там же,

предм. Русина. – (1856) – 28,000 (колич. ведеръ), 28 (Произв. въ тыс. руб), 5 (Рабочихъ). Левенталь, Сура Ароновна, мѣщ. – Темъ же. – (1872) – 2,000 (колич. ведеръ), 2 (Произв. въ тыс. руб), 4 (Рабочихъ)».

3 1895 р. розпочалася серія публікацій офіційного статистичного довідника під назвою «Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи.». У черговому виданні довідника за 1897 р., у розділі фабрики і заводи м. Хотин Бессарабської губернії, є наступна інформація: «Пивоваренные: БРОНШТЕЙНЪ, Ихель Литов.; БУКАРЕСТСКІЙ, Лейбишь Морт.; ТУЛЬЧИНСКІЙ Йойна Гершк.». З відомих за попередні роки прізвищ залишилось тільки одне – Букарестській (Букарештській), а прізвища Колпакчі немає. З яких саме причин невідомо, проте з'являється нове – Бронштейн.

На іншому фрагменті скляної пляшки, знайденому на території Хотинської фортеці західніше Руської брами в 2017 р., є перша частина слова «Бронш...» (рис. 1: 2), що теж могло бути частиною прізвища власників хотинської пивоварні Бронштейн. Таким чином, дане припущення підтверджується і дійсно, як бачимо з довідника, в кінці ХІХ ст. в Хотині власником одного з пивзаводів був якийсь Ихель Бронштейн. Це прізвище походить від єврейського слова «бернштейн», яке в перекладі з ідиш означає в одному випадку «бурштин», а в іншому – «коричневий камінь». Такі прізвища часто зустрічалися серед євреїв Північної Бессарабії.

Підсумовуючи вищевикладене, можна говорити про те, що наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. в м. Хотин працювали підприємства з виготовлення пива. В різні часи їхня кількість коливалася від двох до п'яти. Серед прізвищ власників заводів слід виділити два, швидше за все, це єврейські роди Колпакчі і Бронштейнів. Ймовірно, власниками першої пивоварні були представники роду Колпакчі, які заснували її ще в 1797 р., часу, коли Хотин входив до складу Османської імперії. Це прізвище вперше зустрічається в друкованому виданні за 1881 р. Прізвище Бронштейнів з'являється в довідниках, починаючи з 1897 р. Ймовірно, Колпакчі і Бронштейни спочатку були власниками різних пивоварень, а починаючи з 1899 р. вони стали співвласниками одного підприємства.

Отож, знайдені на території Хотинської фортеці фрагменти скляних пляшок з частинами слів «...ОЛП...» та «Бронш...» є доказом того, що наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. у Хотині працювали пивоварні, власники яких мали прізвища Колпакчі і Бронштейн.

*Ганна Скорейко (Чернівці),  
Дмитро Крушницький (Чернівці)*

### **У пошуках видимого: пам'ятні хрести на Буковині як об'єкти науково-дослідницької роботи школярів**

Сьогодні українські школярі отримують знання не тільки на уроках історії, вивчаючи підручники. Значно важливішою для них є жива історія, яку вони можуть досягнути в процесі краєзнавчо-дослідницької діяльності. Тут мова буде йти про символи, які вони зустрічають кожного дня – пам'ятні хрести, що встановлені недавно, або збереглися з прадавніх часів. Звично хрест викликає у школярів деякий острах. Але насправді в ході дослідження вони повністю змінюють своє сприйняття.

Буковинці впродовж століть зберігають традиції своїх предків, в основі яких лежить практикування культури пам'ятання. Природно, що традиціоналізм тут має глибоке коріння, який поєднує основи культурно-духовного світу в цілому і християнства зокрема. Зважаючи на катаклізми ХХ ст., позначеного радянською агресивною політикою десакралізації, значна частина пам'яток старого світу знищена, але повернення до традицій в часи незалежності України супроводжується відновленням традицій, в тому числі й практик «пам'ятання». До таких явищ ми відносимо встановлення пам'ятних хрестів на місцях трагічних подій, на символічних могилах видатних людей краю, на знак поваги до важливих історичних явищ.

Але в краї ця традиція встановлення хрестів має значно глибший сенс. Він мав нести не тільки пам'ять про трагедії, але й про перемоги. Зокрема, майже в кожному селі можемо зустріти хрести посеред поля, які знаменували собою вдячність господаря за власні, особисті успіхи. Такий хрест, за родинними переказами, колись у Борівцях на своєму полі встановив Георгій Скорейко, коли добився справедливого рішення царя Франца-Йосифа на свою користь. Встановлення подячних хрестів мало наводити на впевненість у справедливості своєї боротьби. Придорожні та польові хрести Буковини свого часу досліджував журналіст і фотохудожник Василь Бабух, вони є предметом вивчення Іванни Стефюк, описуються краєзнавцями та істориками. Тому первинних матеріалів є достатньо. Але у кожному окремому випадку ці місця пам'яті мають особливий сенс для кожної місцевості зокрема, і усього глибокого духовного світу загалом. Окрім символізму, школярі вивчають ще й особливості кожного окремого хреста: матеріал, автори-майстри, замовники. Адже вони справді були різні – виготовлені громадою власноруч і оздоблені одноденним рушником





Рис. 1. Хрест у с. Костинці.

(якщо хрест встановлювали як прохання про допомогу для цілої громади), а згодом стали виготовляти не тільки хрести з дерева, а також і кам'яні, литі з заліза та різьблені. Важливо, що традиції виготовлення таких хрестів збереглися донині. Зокрема, як пише Іванна Стефюк, виготовленням придорожніх хрестів-трійць під дашком займався художник та різьбяр Іван Терен, який дуже відповідально ставився до кожного замовлення – як тільки приступав до такої особливої роботи, мусив висповідатися і запричаститися, аж тоді братися до виготовлення трійці, це – сакральне. Значно менше, ніж в Галичині, в краї збереглося так званих «запанщинних»

хрестів. Справа не тільки в тому, що вони знищувалися радянською системою, хоча й носили майже «класовий» характер, але ще й тому, що панщина тут не мала такого вульгарного характеру. Проте, такі хрести носили характер символічної вдячності царю за остаточне поховання нужденного життя панщинного селянина. Придорожні хрести традиційно носили характер оберегів. В краї, уважно роздивившись, можна віднайти чимало таких хрестів «про пам'ять». Один із них знаходиться на виїзді з Чернівців на перехресті вулиці Хотинської та залізничного полотна.

Окрему групу представляють хрести біля джерел, як вдячність за воду для усіх спраглих. Найчастіше вони становили частину комплексу з капличкою. Хрест біля «початку води» має і своє сучасне продовження: на місці зародження живих джерел встановлюються каплички, аби подякувати Богові за воду. Відомими є хрести «про пам'ять» у с. Драчинці та у сусідній Глиниці. Вважається, що вони ставилися, коли хтось ішов на війну або виїхав у еміграцію. Такі хрести були своєрідною молитвою до Бога. Це мало дуже глибокий сенс – кожен, хто проходив мимо, традиційно хрестився, а отже посилав свою часточку устремління до Всевишнього і ставав частинкою великої масової молитви за успіх. Цікавим для дослідників є дерев'яний хрест –«трійця», зведений у роки

Першої світової війни. Здійснено детальний опис та заміри хреста, встановленого в центрі с. Костинці (рис. 1): 3 м висота, з яких 280 см – сам хрест і 20 см – дах; довжина рамена (горизонтальної поперечини) становить 120 см. Товщина бруса, з якого виготовлено хрест – 14 см. Перед пам'яткою встановлено ящик, висота якого – 63 см, довжина – 87 см, ширина – 38 см. Зверху має прямокутний отвір, через який, імовірно, засипали пісок, в який встановлювали свічки, які запалювали за спокій полеглих воїнів. Зараз на дні ящика піску нема, тому встановити у ґрунт доволі складно. Окремо слід зауважити, що на території краю було чимало «козацьких могил», військових цвинтарів, які з часом занепадали, але деякі пам'ятки дають можливість здійснювати історико-краєзнавчі дослідження. Зокрема, історія так званих «козацьких хрестів», які в ході знищення старого цвинтаря в с. Топорівці майже півсотні років пролежали під огорожею, потім їх було закопано, а один з них мешканець села Петро Гелич, який цікавиться історією села, перевіз і встановив біля церкви. Закопування старих хрестів вважалося нормою, якщо вони руйнувалися, не представляли більше цінності як символ пам'яті. Це теж варто пояснювати школярам, щоб вони набували критичного мислення і не потрапляли в пастку ритуалізму.

Сьогодні традиція придорожніх хрестів дещо змістилася в бік пам'яті про автомобільну аварію чи там, де сталася біда і загинули люди. Але якраз цей акцент слід брати до уваги при роботі зі школярами. Бо вони відлякують. Насправді, встановлюючи хрести, буковинці не тільки просили Бога помочі та захисту, але вміли бути вдячними Йому. Хрест може означати дуже багато – це і пам'ять, і прохання про захист, і молитва, і вдячність.

Таким чином, можна стверджувати, що археологічні та писемні свідчення переконливо доводять – хрести від часів утвердження в краї християнства були символом пам'ятання. А пам'ятні хрести ставали місцем, куди приходили вдячні нащадки, щоб віддати данину тим, на честь кого або ким вони були встановлені. Водночас ці хрести слугували не тільки для пам'ятання. Традиційна меморіалізація передбачала не лише встановлення хреста, але здійснення традиційного ритуалу – молитва та запалювання свічок. З часом вони набували ще й певного сакрального характеру – «намолених» місць. Тому руйнування таких хрестів вважалося святотатством, а їх відновлення, догляд – духовним очищенням. Саме тому, вивчаючи пам'ятні хрести, досліджуючи історію їх створення, знищення, відновлення, школярі усвідомлюють ще й складний духовно-культурний світ своїх земляків, а зрештою набувають надважливого усвідомлення відповідальності за свої вчинки.

**Формування комплексу озброєння та спорядження професійних воїнів на території Волині та Східного Прикарпаття протягом V–X ст.**

Проблема початків державності тісно пов'язана із формуванням спільнот професійного воїнства. За останні десятиліття завдяки появі нових знахідок невпинно зростає джерельна база з цього питання, яка опосередковано підтверджує існуючі гіпотези про ранньодержавні етапи в суспільному розвитку мешканців Волині та Східного Прикарпаття протягом V–X ст. Стараннями цілого покоління археологів (В. Д. Баран, О. М. Приходнюк, Б. О. Тимошук, Д. Н. Козак й ін.) зібрана чимала джерельна база, яка не лише демонструє безперервний генетичний розвиток місцевих громад даної території принаймні від римської доби до середньовіччя, але й вказує на поступове виділення із їх складу професійної військової еліти.

Ці питання на основі найновіших знахідок вже неодноразово розглядалися в низці давніших публікацій автора, присвячених військовій історії даного регіону (Шеломенцев-Терський 2011; Терський 2015, 2018, 2019; Терський, Омельчук 2017 та ін.) та у виступах на наукових конференціях за останні роки. При цьому вимальовується струнка картина, яка демонструє поступальний розвиток та інтеграцію військових дружин карпатських хорватів та волинян в міждержавницькі стосунки в Центрально-Східній Європі. Однак у розлогіх публікаціях з цього питання провідні дослідники низки сусідніх з Україною держав (М. Парчевський, І. Тентюк, А. Тюрк та ін.) намагаються подати археологічне відображення цього поступального внутрішнього суспільного розвитку давньоукраїнських племен як прояв гіпотетичної активності лендзян, варягів, печенігів чи давніх угорців. Проте всебічний аналіз артефактів та, зокрема, знахідок озброєння із постійно зростаючої кількості археологічно документованих «центрів влади» на всій східнослов'янській території в цілому переконує у достатній поширеності внутрішніх чинників у процесі формування професійних дружин (Казанский 2023).

Особливо помітною на цьому тлі є концентрація генетично пов'язаних знахідок предметів озброєння та спорядження професійного воїнства на території поміж верхів'ями Західного Бугу та Прип'яті і верхів'ями Дністра та Пруту, тобто, у межах споконвічних земель, відомих з літопису давньоукраїнських племен карпатських хорватів та волинян.

Наведемо конкретні приклади:

1 Концентрація військової еліти у цих межах вже за ранньослов'янського періоду маркується чисельними знахідками мечів, умбонів та острог уже на пам'ятках II–III ст. (пшеворська культура).

2. Концентрація військової еліти із озброєнням та спорядженням візантійського та гунського зразка відбувається у Західному Побужжі та Подністров'ї паралельно з розвитком празької культури протягом V–VII ст. Зокрема елементи військового спорядження присутні серед продукції ювелірної майстерні у Бернашівці, а неподалік давнього племінного осередку, засвідченого В. Ауліхом та В. Бараном поряд із впадінням р. Луга у р. Західний Буг в межах річкових долин, на місці давніх переправ виявлено дві знахідки т.зв. «гунських спат» (Вигаданка (тепер – Амбуків) та Ключів (тепер – Червоноград). Ймовірно, саме з цією елітою пов'язані і низка багатих скарбів, сконцентрованих в незначному регіоні на заході Волинської височини й датованих орієнтовно рубежем IV–V ст. н.е. (Борочицький, Бранівський, Качинський, а також, ймовірно, Ласківський, Бужанський та інші). На користь тривалого стаціонарного перебування у вказаних межах цієї опосередковано пов'язаної із культурою степовиків військової еліти можуть свідчити т.зв. «поминальні комплекси» із великою кількістю предметів розкоші, виділені М. та А. Филипчаками на т.зв. городищах VII–VIII ст. у Зимному, Кровинці та Пліснеську (уроч. Оленин парк). Саме з цією елітою, представленою в археології празькою культурою, сьогодні пов'язують давніше виявлені багаті скарби у Крилосі, Великому Кучурові та Заліссі (Казанский 2011).

3. Вже у IX–X ст., ще до проникнення на ці землі скандинавів, місцеве професійне воїнство продовжувало використовувати характерні для ранньослов'янських державних об'єднань Центрально-Східної Європи остроги та мечі. Зокрема знахідки острог з гачкоподібними зачепами, загнутими всередину, викуті з одного шматка металу у вигляді напівкруглої в перетині пластини, вигнутої у формі підкови, кінці якої мають різне оформлення ці суцільно залізні остроги, знайдено практично на всій території Західного Побужжя та прилеглих землях. Причому вони трапляються, як на відкритих поселеннях IX–X ст. (Ріпнів, Ромош, Городок), так і на городищах (Дорогобуж, Пліснесько, Уніяс). Інша група острог, що повторюють зразки римської доби, датується на Західному Побужжі переважно в рамках X ст. Це остроги з гачкоподібними зачепами, загнутими назовні (Гацьки (пов. Бельськ Підляський), Стрижів, Вояловичі (пов. Грубешів), Пересопниця (з насипу кургану № 15), Городок на р. Устя, Судова Вишня (городище

в уроч. Замчисько). До цієї ж групи слід зарахувати також острогу з Листвинського городища з каплеподібними зачепами та шипом з кулястим потовщенням при основі.

Окремим територіальним острівком є різнотипні знахідки острог із городищ Північної Буковини (Ревне, Добринівці, Рухотин).

4. Також саме на території Західного Побужжя зафіксовано територіально відокремлену концентрацію знахідок, характерної для війська Великої Моравії професійної зброї VIII–IX ст. – чеканів типу «брататіца» (Котович 2006).

5. Традиційно особливе значення для фіксування професійного війська мають знахідки клинкової зброї т.зв. «болгарського» типу. Зокрема, залізний клинок меча VIII–IX ст. довжиною 907 мм походить з долини р. Луга неподалік городища Зимне (реставратор О. Войтюк). Ще один клинок меча цього часу знайдено біля городища Луковиці на правому березі р. Гнила Липа. А у верхів'ях р. Сян у місцевості Терки на березі р. Солянки знайдений добре збережений залізний клинок меча-«палаша» загальною довжиною 78,8 см (Котович 2019). Деталі клинкової зброї цього типу зібрано також на городищі в Рухотині (уроч. Корнешти).

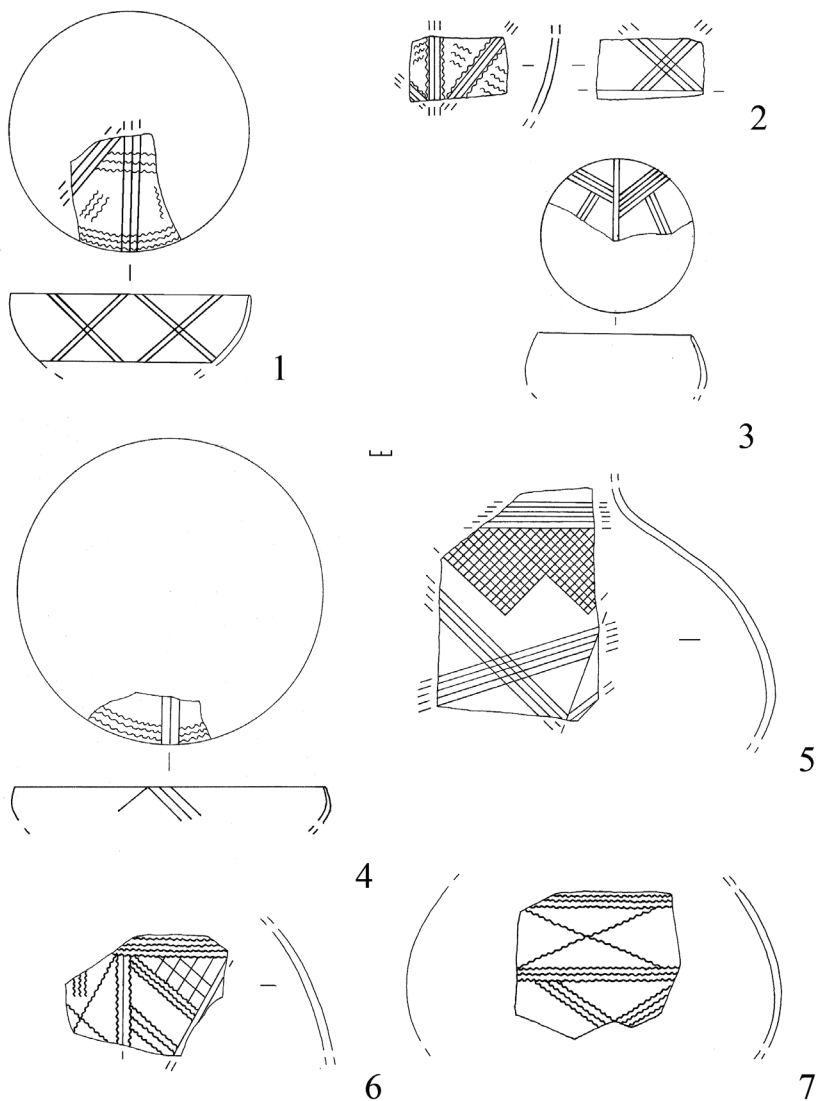
Всі ці знахідки добре укладаються у комплекс озброєння, що набув поширення у слов'ян на Балканах і в Центральній Європі задовго до експансії сюди скандинавів, давніх угорців чи печенігів. Переважно він має візантійське походження і є свідченням достатньо незалежного суспільного розвитку місцевих спільнот, які, загалом, успішно протистояли зовнішнім загрозам.

Таким чином, на сьогодні маємо достатньо насичений комплекс знахідок предметів озброєння та спорядження професійного воїнства з території поміж верхів'ями Західного Бугу та Прип'яті і верхів'ями Дністра та Пруту періоду, що передував першим походам великих київських князів на західні землі. Ця обставина незаперечно підтверджує наявність у місцевих племен карпатських хорватів та волинян професійної дружини та, очевидно, ранніх державницьких структур, які еволюційно формувались.

*Тарас Ткачук (Галич – Івано-Франківськ)*

### **Мальований посуд касперівсько-гординештської групи трипільської культури поселення Жванець**

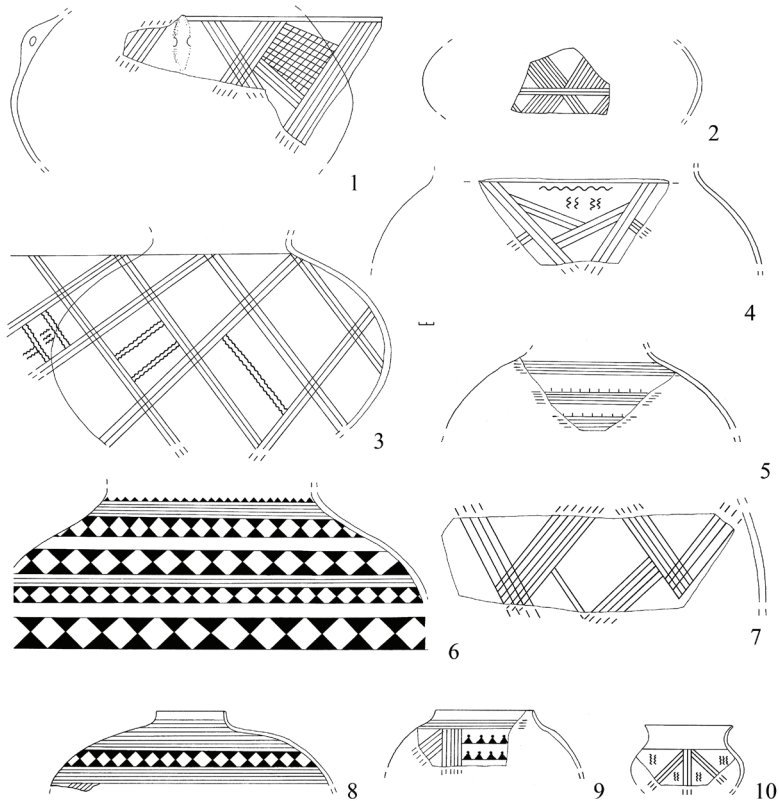
З часу останніх досліджень експедиціями Т. Г. Мовші багаточислового поселення Жванець (уроч. Шовб і Лиса Гора) минуло майже пів сторіччя. З тих пір більшість матеріалів цієї пам'ятки не видані. Вони важливі для вирішення питань археології і праісторії Пруто-Дніпровського межиріччя і Волині.



**Рис. 1.** Мальований посуд трипільської культури з поселення Жванець.

Нами був опрацьований мальований посуд із Жванця, який зберігається у Національному музеї історії України (м. Київ). Досліджена знакова система цього поселення. Отримані й опубліковані М. Відейко радіовуглецеві дати трипільських шарів





**Рис. 1.** Мальований посуд трипільської культури з поселення Жванець.

поселення показали його двошаровість. У літературі згадується про трипільські матеріали з Жванця, які належать до етапу А (Т. Мовша, І. Старенький). Аналіз мальованого посуду із Жванця показав наявність ще трьох шарів поселення. Другий шар в уроч. Лиса Гора належав до етапу В II. Третій шар, з якого походить найбільше кераміки, належав до бринзенської групи трипільської культури початку етапу С II. Четвертий трипільський шар поселення належав касперівсько-гординештській групі середини-кінця етапу С II. З цього шару походять фрагменти 47 столових мальованих чорною фарбою посудин (рис. 1, 2). Аналіз їх колекційних шифрів показав, що ця кераміка була знайдена як в уроч. Щовб, так і в уроч. Лиса Гора. Тобто на пізньому етапі трипільської культури були заселені два розташованих поряд урочища.

### **До питання про «початок Галича звідки він постав»**

В цьому році давній Галич відзначає своє 1125-річчя, яке умовно визначено у 1998 р. згідно тенденційного повідомлення угорського Аноніма короля Бели III (1173-1196 рр.), де в легендарній традиції розповідається про міграцію угорських племен в Паннонію, які проходили в кінці IX ст. через галицькі землі. Тут їх зустрів місцевий князь, який «гостинно» відкрив їм ворота міста Галича. Окремі дослідники вважають давнім попередником Галича Карродунум (за Птолемеем, II ст. н.е.), Галтіс (за Йорданом, III ст. н.е.) та Новістун (за Йорданом, V ст.). Незважаючи на привабливість всіх цих старих і нових гіпотез, археологічного підтвердження вони поки що не знаходять. Проте є повідомлення давньоруського літописця про «початок Галича», яке пов'язано з Галичиною Могилою, що підтверджено археологічно.

Першими дослідниками Галичиної Могили, ідентифікованої на Крилоському городищі, були Т. Земенцький (1883 р.), Й. Пеленський (1911 р.) та Я. Пастернак (1934 р.). Не простеживши слідів поховання, Галичина Могила була інтерпретована як «місце інтронізації галицьких (долітописних) князів». Пізньої осені 1990 р. з ініціативи та під керівництвом автора було знову розпочато її археологічні дослідження, так як тут планувалась побудова нового Успенського собору. В них взяли участь, за нашим проханням, львівські колеги М. Филипчук, Д. Павлів і В. Петегирич, за що ми їм дуже вдячні. Саме тоді і було виявлено сліди давнього поховання. В 1991-1992 рр. дослідження були продовжені новоствореною Слов'яно-руською археологічною експедицією Інституту археології НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею (керівник слов'янського загону В. Баран, керівник давньоруського загону Б. Томенчук). В 2000 р. вона була реорганізована в Галицьку археологічну експедицію Прикарпатського національного університету (керівник Б. Томенчук). В результаті охоронних археологічних розкопок (841 м<sup>2</sup>) було з'ясовано, що діаметр первісного насипу кургану становив 26 м. Курган мав суцільне дерев'яне облицювання (вертикальне). В основі підшви кургану виявлено залишки дерев'яного човна-однодеревка (довжиною 3,5 м), орієнтованого по осі північ-південь. В ньому знаходився комплект речей спорядження знатного воїна. Зокрема позолочена (фольга) основа дерев'яного щита (діаметром 42,6 см), дві бойові сокири, два вістря стріл та великий бойовий ніж-скрамасак. Відсутність самого поховання дозволяє відносити Галичину Могили до кенотафа воїна, здійсненого за дружинним (варязьким) обрядом і датованого другою половиною X ст.

Загалом Галичина Могила входить, по-перше, до окремого невеликого кола королівських і князівських епонімних могил, у зв'язку з чим історики прийшли до висновку, що вони справді могли мати основну функцію як місце інтронізації, відомих, зокрема, в Скандинавії (25), в Україні (6) та Малопольських землях (5). По-друге, Галичина Могила відноситься також до окремої групи курганних поховань в човнах, відомих у Північній Європі (біля 500) та в південноруських землях (5). Якщо остання пов'язана в основному з військовим (дружинним) характером поховань, то перша – з формуванням уже політичних структур влади, а саме з ранніми державотворчими і містотворчими процесами, стаючи знаковим символом столичного адміністративного і військово-політичного та релігійного центру. По-третє, виникає питання відносно самої приналежності Галичиної Могили. Ще Михайло Грушевський відзначав, що «се мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галиці... фундатора-епоніма міста, від котрого воно ніби назвалося, як Київ від Кия...». В даному випадку найбільш реалістичною видається скандинавська етимологія в значенні «Nails» – воїн, герой (Гуцуляк, Дрогомирецький, Томенчук, 2005-2007), яка вказує на можливість існування в назві кургану «Могили воїна-героя». Встановлення в центрі поліса Могили Героя засвідчено ще в давньогрецькій традиції урбаністичної моделі «ідеального поліса» (за Платоном і Арістотелем). На їх честь міста отримували свою назву. Такі могили героїв були символічними (кенотафами), де перебувала «Душа Героя», якій приносились відповідні жертви «чорними тваринами вечором або вночі» («богам білими тваринами і вдень»). Очевидно, подібний зміст і обрядові дієства могли також пов'язуватись і з Галичиною Могилою, яка була центральним святилищем на Крилоському городищі періоду Великохорватського князівства. Воно було утворене в другій половині X ст. (після 971 р.) в результаті першого внутрішнього одержавлення, як протидія активним спробам зовнішнього одержавлення, яке почали проводити сусідні держави. Особливо Угорщина, Чехія і Польща у зв'язку з тимчасовим послабленням Києворуської держави. Очевидно, в результаті цього зовнішнього фактору, а з іншого боку тиску зміцнілої хорватської знаті (різнополітичної орієнтації), це внутрішнє одержавлення вимушено очолив киеворуський намісник (варязького походження). Його великий «військовий табір» на Пліснеському городищі став військово-політичним центром, а Крилоське городище – політико-релігійним центром Великохорватського князівства. Результати досліджень літописної Галичиної Могили дали можливість вперше реально говорити як про місцезнаходження Великохорватської столиці, так і про великохорватського князя та його походження.

Після «русько-хорватської війни» (992/993 р.) землі Великохорватського князівства було знову включено до складу Києворуської держави. В другій половині XI ст. (1084 р.) на давньохорватських землях розпочалось нове внутрішнє одержавлення (при Ростиславичах), коли було утворено три князівства: Перемишльське, Звенигородське і Терехівське. Четверте, Мале Галицьке князівство (Галицько-Буковинське Прикарпаття), було утворене лише в 1124 р. за Івана Васильковича, княжий двір якого знаходився над Дністром, на Галицькому городищі. Їх об'єднання в одне Велике Галицьке князівство відбулось в 1141 р. за Володимирка Володаревича. Саме тоді старе великохорватське Крилоське городище стало дитинцем нового Галича, в назві якого вже було слово «Hals» (сіль). На цей час ще існувала Галичина Могила на старій вічевій площі (тоді ринкова площа під стінами міського замку). Саме на неї, як повідомляє літописець (1205 р.), було виведено Мстислава Ярославича після його невдалого визволення Галича від угорської залози. Очевидно, ще добре знаючи історію Галичини Могили, боярин Щепанович «усміхнувшись сказав йому: «Княже! Ти вже на Галичині Могили посидів єси, отож і в Галичі ти княжив єси...». В кінці літописець додає: «...А після цього ми скажемо про Галичину Могилу і про початок Галича звідки він постав». Проте обіцянки своєї він не виконав, що тепер спробували зробити на основі археологічних досліджень.

В 1989 р. на період святкування 1100-річчя Галича на Крилоському городищі вже стояла відновлена і музеєфікована Галичина Могила, як унікальна пам'ятка долітописної історії давнього Галича.

*Богдан Томенчук (Івано-Франківськ),  
Микола Ільків (Чернівці)*

**Світлої пам'яті нашого молодого Колеги  
Андрія Филипчука, який на початку 2023 р.  
загинув на російсько-українській війні**

Археолог Андрій Филипчук, син представника нашої буковинської археологічної школи Михайла Филипчука (1955-2016), який, займаючись дослідженнями слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття VIII-X ст., привів і його в археологію і до даної тематики. Зокрема в 2021 р. Андрієм Михайловичем Филипчуком була опублікована монографія «Склавини V-VII ст. на Дністрі і Пруті» відповідно до його дисертаційної роботи. Все

ж основною темою його досліджень був давній Пліснеськ, куди він прийшов ще в 13-річному віці до батьківської археологічної експедиції Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка. Потім було навчання у Львівському університеті та в аспірантурі. З 2015 р. він вже працював на посаді заступника директора з наукової роботи новоствореного Пліснеського історико-археологічного заповідника, а з 2016 р. – очолив Пліснеську археологічну експедицію. За цей короткий науковий шлях Андрієм Михайловичем було опубліковано понад 150 наукових і науково-популярних праць. З них: 30 статей й фахових наукових виданнях, 4 брошури та 5 монографій. Це, зокрема: «Археологія християнських некрополів літописного Пліснеська» (2021 р., спільно з Г. Филипчук), «Археологія фортифікацій давнього Пліснеська» (2021 р., спільно з М. Филипчуком), «Давній Пліснеськ. Нариси» (2022 р., спільно з Г. Филипчук).

Відаючи шану нашому ще зовсім молодому 33-річному колезі, необхідно зазначити, що як і він сам говорив, дані наукові теми, які він почав розробляти, «ще не закриті» і для роботи його наступників. Це відноситься як до «прикарпатської прабатьківщини слов'ян» (див. А. Филипчук. Чи існувала прикарпатська прабатьківщина слов'ян? Львів, 2018), так і до Пліснеського поселенського комплексу – «найбільшого мегаполісу» часів Великохорватського князівства, яке, очевидно, було його військово-політичним центром.

В Андрія Филипчука залишилася дружина і син, та його численні колеги, яким ми приносимо свої щирі співчуття.

Світла пам'ять і вічна шана Андрію Михайловичу.

Нехай Господь прийме нашого Героя до свого воїнства Небесного.

*Аттіла Тюрк (Будапешт),  
Ігор Прохненко (Ужгород),  
Жомбор Шанта (Будапешт),  
Марія Жиленко (Ужгород)*

### **Випадкові знахідки речей «угорського кола» на території України**

В останні роки спостерігається стрімкий процес розвитку археологічного технічного обладнання і суттєвий прогрес інформаційних мереж, що призводить до значного розширення і наповнення існуючих баз даних. Відповідно збільшуються вимоги до аналітичної діяльності в сфері атрибуції накопичених матеріалів.

Окрім масового чітко стратифікованого інвентарю, здобутого в ході стаціонарних польових археологічних досліджень, існує група випадкових знахідок, отриманих під час будівельних або сільськогосподарських робіт. У ній виділяємо колекцію речей, які стилістично пов'язані зі старожитностями «угорського кола». Вони дозволяють конкретизувати багато питань переміщення значних колективів номадів зі сходу на захід і закрити існуючі географічні лакуни картографування окремих знахідок.

1. Фрагмент накладки кінської упряжі у формі розетки. Знайдений в лісі, навпроти села Нехвороща, на іншому березі р. Орель (на межі Полтавської і Дніпропетровської обл.). В основі сплаву, з якого виготовлено виріб – мідь. По краю накладки проходить опуклий ребристий обід з чергуванням півкруглих та продовгуватих елементів. Через центр продовгуватих елементів проходить жолобок, паралельний до краю накладки. У центрі накладки – опукла чотирипелюсткова розетка, пелюстки якої виходять з напівсферичного елемента в центрі. Пелюстки розетки прикріплені до півкруглої частини ребра, що чергується з продовгуватими і пронизані перевернутою V-подібною борозенкою в центрі розетки, вершина якої спрямована до краю розетки. Частина накладки, обмежена каймою, тобто розетка, а також розташоване нижче поле, обмежені розеткою та каймою, позолочені (ймовірно, вогневим золоченням, судячи з особливостей тогочасної техніки гравіювання). На розетці через зношеність ця позолота помітна лише місцями. Подекуди на накладці проглядаються наскрізні отвори або перфорація, через які накладка, ймовірно, була прикріплена до основи. Верхня частина знахідки має симетричну трапецієподібну частину з довшою стороною, спрямованою вгору, на зразок литої імітації вушка підвіски, яке втратило свою функцію. У центрі цього елемента – спрямоване донизу півкругле заглиблення. На реверсі накладки простежується негатив оздоблення аверсу. Шматок нижньої частини накладки відламаний. Діаметр – 6,3 см.

Нашивки на кінську зброю у формі розеток є характерним, широко розповсюдженим, добре дослідженим типом предметів археологічної спадщини першої половини X ст., що мають чимало східно-європейських аналогій, які можна проаналізувати з кількох аспектів. Артефакт з Нехворощі згідно з останнім типологічним оглядом подібних знахідок можна віднести до типу I/8/e за Д. Лангером, Г. Льорінці, А. Тюрком. Значення цього екземпляру полягає в тому, що це перша розеткоподібна нашивка, яку можна географічно пов'язати з артефактним горизонтом Суботці. Якщо на місці знахідки вдасться провести підтверджуючі розкопки, а знахідку можна буде датувати другою половиною IX ст., то це





**Рис. 1.** Випадкові знахідки речей «угорського кола» з території України.

стане доказом того, що цей тип нашивок виник ще до заселення Карпатського басейну. До того часу питання про те, чи можуть східноєвропейські нашивки у формі розетки бути експортними знахідками X ст. з Карпатського басейну, не може бути вирішене.

2. Серцеподібна підвіска, відлита зі сплаву на основі міді. На поверхні підвіски нанесено рослинний орнамент, обрамлений рельєфним обідком, відділеним від основи чітко вираженим жолобком. Верхня частина виробу пробита у формі серця. Рослинний

орнамент починається внизу екземпляру і двічі розгалужується в обидва боки, закінчуючись по обидва боки від підвіски, що виступає з краю виробу, у вигляді завитка. Над розгалуженнями, що закінчуються завитками, є ще одне розгалуження, де стебла рослини ростуть вгору, оточуючи отвір у формі серця і майже сходяться у верхній частині предмета. У верхній частині підвіска стоншена, і тут знаходиться уламок вушка для підвішування. Заглиблені частини лицевої сторони виробу позолочені (імовірно, вогневим золоченням, судячи з техніки золочення того часу). На реверсі підвіски проглядається негатив фронтального орнаменту. Знайдено в с. Турійчани (Турійський р-н), неподалік р. Турія. Розміри: довжина – 3,5 см; ширина – 2,9 см; вага – 4,17 г.

Підвіски, що складаються з двох частин, є чи не найхарактернішою частиною жіночого вбрання в Карпатському басейні в X ст. Вони прикрашали одяг таким чином, що верхня частина прикріплювалася до вбрання, а нижня вільно рухалася. За розмірами відомі дві основні версії: більший варіант, загальною довжиною 5-10 см, вважається фахівцями з тогочасного жіночого одягу таким, що прикрашав верхній одяг, тобто край кафтану. До таких у нас належить предмет № 2, верхня частина якого відламана. Однак відома також велика кількість менших варіантів, таких як знахідка № 4 у даній публікації. Виходячи з розташування у похованнях навколо шиї, археологи вважають, що вони були прикріплені до комірця сорочки або нижнього одягу.

Незважаючи на те, що двоскладні підвіски достатньо досліджені, але їх повного типологічного узагальнення ще не зроблено. Наша знахідка № 2 представляє один з найпоширеніших різновидів, що зустрічається переважно в південній частині Великої Угорської рівнини та вздовж долини Тиси. Наприклад, з могильників Сентеш Дерекедьгазі (сектор D-3, поховання 5), Мохач, Тисасігет, Секешфехервар-Демкохедь, Пожоньвезекень та Токай.

Аналогічна за формою нижньої частини меншої нашивки № 4 відома з таких пам'яток, як Чонград-Фельдьо, Сентеш-Надьтьоке, Надькамараш-Банкут, хоча верхня частина цих нашивок, як правило, має чотирипелюсткову конструкцію, як у нашивки № 6, представленої в нашій статті.

3. Серцеподібна нашивка, відлита зі сплаву на основі міді. В основі орнаменту трилисний мотив, обрамлений випуклим обідком з хвилястими краями. По одному листку трилисного мотиву виступають в боки, один листок спрямований вгору,

причому останній росте зі стебла у нижній частині нашивки. Нижні краї листів, що виступають вбік, зазубрені, але ці зазубрини перебільшені через технічні особливості литва. Листок, що росте вгору, симетричний, з перевернутим V-подібним жолобком посередині, в якому розташована брунька у вигляді дуги, з якого росте листок. Під двома листками, які розгалужуються в сторони, розташовано по 3 випуклі крапки, дві знизу і одна зверху, що утворюють трикутник з вершиною, спрямованою догори. Простір між трилисником і обідком, тобто заглиблена частина нашивки, позолочена (ймовірно, за допомогою вогневого золочення, судячи з особливостей тогочасної техніки гравіювання). Нижня частина нашивки має симетричний трапецієподібний елемент, коротшою стороною донизу, ажурно пробитий у неправильній формі. Нашивка кріпилася за допомогою трьох штифтів або заклепок на тильній стороні, які відламані. По одному з цих кріпильних штифтів/заклепок симетрично розташовано з обох боків нижньої частини нашивки, ще один – посередині верхньої частини. Знайдено: Харківська обл., Чугуївський р-н, смт. Печеніги. Розміри: ширина – 2,4 см, ширина – 2,6 см, вага – 3,04 г.

Нашивка з пальметним візерунком на позолоченому тлі має характер археологічного горизонту Суботці, що датується другою половиною IX ст. Окрім декоративних і технічних особливостей, це найяскравіше демонструє візерунок у вигляді литих намистин, що проходить по обідку. У спадщині Карпатського басейну X ст. подібний візерунок відомий з Балатонсемеша та як підйомний матеріал знайдений в районі замку Сольнок.

Найбільш близькі аналогії зафіксовані серед комплексу речей святилища Песьянка в Заураллі, Гньоздівського скарбу і скарбу Філіборни (Швеція), які датуються серединою X ст. Накладки такого типу відомі з території Болгарії і на городищі Екімеуць (Молдова). Схожі за композицією і стилістикою оформлення екземпляри зустрічаються в мордовських пам'ятках Західного Поволжя, зокрема в Крюківсько-Кужнівському могильнику (IX – X ст.), Сінеглазово (кінець IX – X ст.) і Уелги (кінець IX – XI ст.).

4. Двоскладна підвіска, відлита зі сплаву на основі міді. Верхня частина підвіски складається з круглого елемента, центр якого обрамлений злегка випуклим обідком, відокремленим від круглого елемента кільцевою канавкою. Нижня частина підвіски наближеної до квадратної форми, поставлена на кут. Складається з трьох краплеподібних елементів, розділених посередині жолобком,

та злегка випуклого елемента овальної форми. Верхня частина нижнього елемента підвіски стоншена, тут до неї кріпиться верхній елемент. Первісно підвіска кріпилася за допомоги штифта, відлитого разом з верхнім елементом, але який відламався. Знайдено в Миколаївській обл. Розміри: довжина – 2,9 см, вага – 1,15 г.

5. Нашивка зі сплаву на основі срібла. Виконана у формі трилисника, що виростає з прямокутного елемента. По краю ободка проходить ледь помітна опукла рамка з чотирма насічками внизу. Заглиблені частини виробу позолочені (імовірно, штифтовим золоченням, судячи з тогочасної техніки золочення). Кріпилась двома заклепками вгорі та внизу тильної сторони. Поверхня має сліди зносу. Знайдено на Поділлі. Розміри: висота – 1,4 см; ширина – 1,15 см; вага – 0,82 г.

В археологічній літературі нашивки даного типу називають нашивками з китицями або «спідницеподібними». Даний тип нашивок може складатися з однієї або кількох складових. Першою такою знахідкою стала двоскладна нашивка з верхнього краю сваяльської сумки. Подібні нашивки з трьома китицями відомі ще й з Еперешке та Стреди над Бодрогом, які, ймовірно, прикрашали налучник, подібно до сумки по верхньому краю. Даний тип знахідок відомий з детального опису поховання № 5 у західноукраїнських Рованцях. Автори вказали і на те, що даний тип знахідки відіграв важливу роль в оздобленні налучників. Аналоги таких нашивок відомі з ранньосередньовічної спадщини району Середньої Волги з поховання № 56 мордовського могильника Єлізавет-Михайлівки, опублікованого Л. Кліма.

6. Чотирипелюсткова лита нашивка зі сплаву на основі срібла. Складається з чотирьох круглих елементів, розділених канавками, меншого круглого елемента посередині і чотирьох краплеподібних елементів посередині боковин між великими круглими елементами. Кріпиться двома протилежними заклепками на тильній стороні. Знайдена на городі біля м. Тербовля. Розміри: ширина – 2,35-2,4 см; вага – 6,81 г.

Чотирипелюсткові нашивки у спадщині Карпатського басейну X ст. присутні в різних формах. Вони відомі як нашивки на одяг, так і на взуття, але даний тип предметів ще не вивчений детально. Здебільшого вивчалися трипелюсткові варіанти, які, на основі їхніх хазарських паралелей вважалися такими, що виникли ще до проникнення у Карпатський ареал, а за аналогіями з Етелкеза вважали їх східними виробами. В той самий час їх часта поява в

пізньоаварський період також призвела до припущення І. Фодора про аварське походження цих старожитностей. Їх найближчі, хоч і з позолоченим тлом, але досконалі формальні паралелі відомі із зруйнованої жіночої могили № 38 в Чонграді-Вендельхальмі, де вони використовувалися для прикрашання верхньої частини взуття. Інше характерне розташування нашивок можна спостерігати в могилах навколо шії, де виступають у якості верхньої частини двоскладних підвісок, що прикрашають комір сорочки, або як розміщені між ними однокомпонентні нашивки, ідентичні верхній частині підвісок, утворюючи ряд чотирипелюсткових, близьких за формою нашивок (наприклад, могила 4 у Войниці та могила 1 в Марцеловій (Словаччина)).

На завершення відзначимо, що тільки наступні знахідки даного ряду та повноцінні стратиграфічні дослідження допоможуть деталізувати питання хронології і розповсюдження речей «угорського кола».

*Аттіла Тюрк (Будапешт),  
Сулейман Аль Халабі (Будапешт),  
Ігор Прохненко (Ужгород),  
Марія Жиленко (Ужгород)*

### **Дирхем з поховання № 3 Чомського могильника**

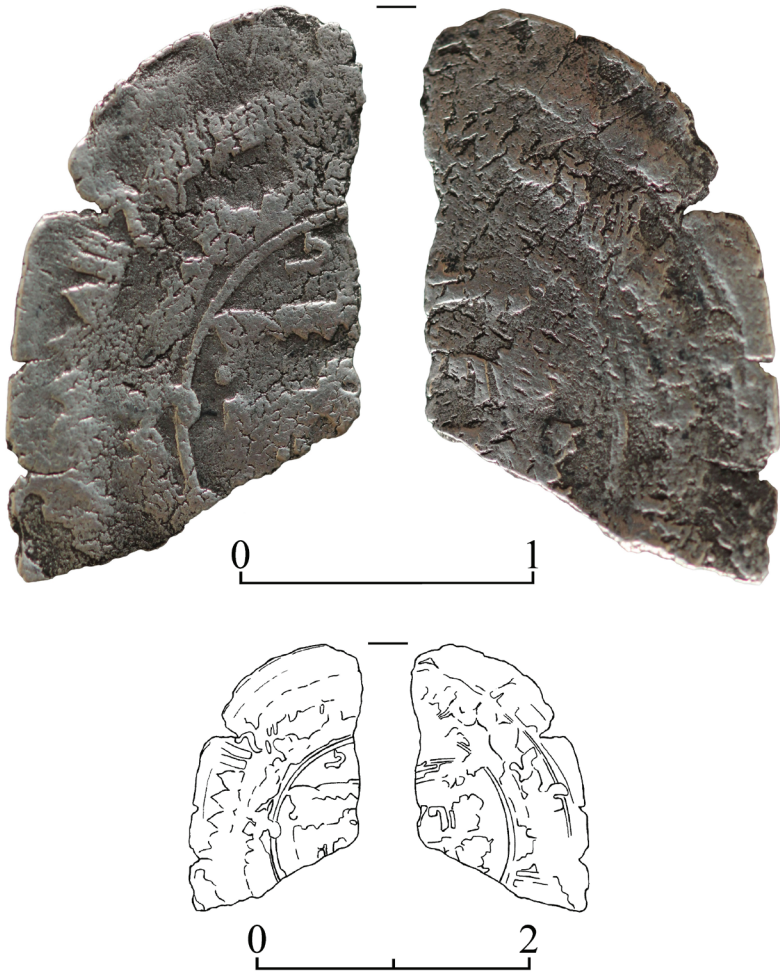
Під час проведення розвідок у 1985 р. в Берегівському районі Закарпатської області України археологічна експедиція Кемеровського державного університету (керівник Віктор Бобков) отримала інформацію від місцевих жителів, що біля с. Чома в ході будівництва колгоспного винного льоху в 1959 р. землекопи виявили поховання кочівника. Знайдені залізні стремена, вудила, «меч», наконечники стріл і цілий кістяк коня були передані в місцевий шкільний музей, де з часом були загублені. У ході подальших польових досліджень встановлено, що це було не одиначне захоронення, а частина ґрунтового могильника X ст. н.е. (68 поховань).

Некрополь розміщений за 1,5 км на південь від зведеного біля села водосховища, за 600-700 м на схід від будинків № 27 і 29 по вул. Шандора Петефі цього ж населеного пункту та за 800 м на північний схід від Чомської середньої школи, на орному полі. Площа могильника була насичена будівельним сміттям, тому що

в 70-х роках ХХ ст. льох був зруйнований, а невеликий пагорб, на якому він знаходився, неодноразово був переораний.

У польовому сезоні 1986 р. на місцезнаходженні був закладений розкоп, загальною площею 768 м<sup>2</sup>, де виявлено сім захоронень. До інвентарю поховання № 3 входив уламок дирхеми, у зв'язку з чим розглянемо це захоронення детально. Виявлене в квадраті В-6. У ході пошуків частково була пошкоджена кришка черепа похованого. Захоронення частково зруйноване у ході будівельних робіт, так як воно знаходилось під сходами споруди. Контури могильної ями не простежувались. Кістяк виявлений на глибині 85 см від рівня сучасної поверхні. Скелет зберігся в непошкодженому стані. Похований був покладений випростано на спині, головою орієнтований на захід – північний захід. Довжина кістяка – 175 см. Кістки збереглися відносно добре. Біля очей і носа зафіксовані залишки поховальної маски. Біля лівого ока була розчищена срібна пластинка 0,4×0,5 см, біля носа – чверть погано збереженої срібної монети. Завдяки консервуючим властивостям срібла, під цими знахідками залишились шматочки тонкої шкіри, на яку вони, ймовірно і нашивалися. На правому крилі тазових кісток був розчищений кремій від кресала. За 5 см від нього зафіксовані бронзові бляшки від сумки. Між правим крилом тазових кісток і правою кісткою стегна виявлена верхня частина сагайдака з шістьма залізними листоподібними наконечниками стріл. Залізна оковка колчана переламалася об кістку стегна і кістки гомілки похованого. Середня частина знахідки виявлена біля правої кістки стегна, а низ сагайдака – з правого боку біля стопи. За 8 см справа від кістки стегна розчищене грушоподібне залізне стремено. Під кістками лівої кисті знайдений залізний ніж довжиною близько 5 см. Корозія предмету не дозволила вилучити його з ґрунту. Між кістками гомілки похованого розчищені кістки тварини, а під його лівою гомілкою були фаланги ноги коня в анатомічному порядку від коліна до копита. Друга нога коня зафіксована в аналогічному стані під попередньою кісткою, за 15 см від кісток лівої гомілки похованого. Біля правої кисті зафіксована масивна кістка тварини – залишки черепа коня. Північніше цієї кістки ґрунт насичений будівельним сміттям. Це свідчить про те, що ця ділянка була перекопана під час будівництва. Череп похованого припіднятий, трохи нахилений на лівий бік, нижня щелепа відкрита і лежала на шийних хребцях біля лівої ключиці. У процесі розчистки захоронення зустрічалися іржаво-коричневі вкраплення





**Рис. 1.** Дирхем з поховання № 3 Чомського могильника.

від органіки. Все це свідчить про те, що похований знаходився в певній конструкції всередині могили на кшталт колоди або труни, тому що щелепа могла розкритися тільки в закритій від ґрунту сфері, в той період, коли зотліли м'які тканини обличчя.

Наявність дирхему в комплексі поховання надає додаткові можливості для хронологічного визначення всього комплексу. З

першого погляду значна потертість фрагменту монети не дозволяє зі стовідсотковою точністю його ідентифікувати, але зрозуміло, що справу маємо з номіналом якогось з саманідських правителів. Поверхневий побіжний огляд часто приводить до хибного визначення екземпляру часами правління Мансура I Ібн Нуха (350-365 АН / 961-976 рр. н.е.). Насправді ж монета належить іншому керманичу з Саманідів. На сьогоднішній день з великою долею ймовірності можемо припустити, що знахідка була карбована в 320-330 АН й ідентифікується з Насром II Ібн Ахмадом (301-331 АН / 914-943 рр. н.е.). Це не суперечить матеріалам комплексу і доповнює значний ряд подібних знахідок першої половини Х ст. в Карпато-Дунайському ареалі. На завершення необхідно відзначити, що встановлена дата показує нам час карбування, але найважливішим є датування процесу археологізації знахідки, тобто потрапляння її до комплексу поховання № 3 Чомського некрополя. Зрозуміло, що в даному випадку працює основний принцип «не раніше ніж випущена», а сильна потертість монети в ході інтенсивного використання дозволяє за правилами нумізматики при встановленні часу археологізації до першої дати додати щонайменше декілька десятиріч. Відповідно, весь комплекс захоронення можна датувати щонайменше другою половиною Хст. н.е.

*Аттіла Тюрк* (Будапешт),  
*Сулейман Аль Халабі* (Будапешт),  
*Ігор Прохненко* (Ужгород),  
*Володимир Мойжес* (Ужгород),  
*Марія Жиленко* (Ужгород)

### **Дирхем з Малокопанського городища**

Проблема розповсюдження арабських саманідських монет на землях Карпато-Дунайського ареалу є однією з ключових в сучасній гунгарології. Картографування показало їх кількісне домінування на території Закарпатської області України, але ця, на перший погляд, дивна статистика оманлива. Більшість номіналів, а це сотні екземплярів, з найпізнішою емісією 934/936 рр., походять з Мараморошського скарбу, який в науковій літературі ще отримав назву Хустський. За його винятком в області відомі лише три дирхеми з трьох місцезнаходжень (поховання № 3 ґрунтового

могильника Чома, поселення Буча та Малокопанське городище). Однією з характерних ознак саманідських монет всередині Карпатської дуги є їх значне скупчення в північно-східній частині ареалу, знаходження в поховальних комплексах переважно в якості прикрас і датування випуску в містах Сходу (Самарканд, Бухара, Аль-Шаш та інші) в першій половині X ст. Відповідно, виникли дві основні теорії, які пояснювали дану специфіку з діаметрально різних позицій. Прихильники першої ідентифікували захоронення з дирхемами як угорські і потрапляння в ареал Карпат пов'язували з торговими зв'язками. Прихильники другої виділяли іншу хвилю переселення номадів за Карпати, ототожнюючи її з печенігами другої половини X ст., які приймали участь в захопленні столиці Хазарського каганату в 965 р., вбили князя Святослава в 972 р., на початку 80-х рр. X ст. розгромили городища і поселення тиверців, в першу чергу Екимеуць і під час походу князя Володимира на Червлені міста 981 р. були витіснені за Карпатську грядку.

У даних умовах для уточнення деталей необхідний перегляд вже відомої орієнталістично-нумізматичної колекції і введення до наукового обігу нових матеріалів. До таких в Закарпатті відноситься монета з двома отворами для використання в якості прикраси, випадково виявлена в районі північного валу основної частини Малокопанського городища. У цьому районі фіксується концентрація середньовічних об'єктів і засвідчений найбільш потужний культурний шар даного часу. Коротко розглянемо середньовічний горизонт укріпленого поселення взагалі та нову знахідку дирхема зокрема в контексті уточнення датування пам'ятки.

Городище розташоване зі східного боку від с. Мала Копаня Виноградівського району Закарпатської області України, біля р. Тиса. Висота гори – 85 м. Науковому світу пам'ятка відома ще з кінця XIX ст., але тільки з 1977 р. вона стала об'єктом для планомірного вивчення дослідниками Ужгородського університету на чолі з В. Г. Котигорошком. Археологами виявлені сліди проживання людей кам'яного віку, епохи бронзи, укріплення ранньоримського часу (дакійська культура) і середньовічні горизонти.

Значна забудова (житла, господарські споруди та ями), солідна колекція виявлених предметів дозволяє говорити про процес активної життєдіяльності на ньому в добу середньовіччя. Про прихід сюди наприкінці X ст. нового люду свідчать виявлені невеликі квадратні в плані житла-напівземлянки (площа – до 20 м<sup>2</sup>) з печами-кам'янками в якості опалювальних споруд, знахідки



**Рис. 1.** Дирхем з Малокопанського городища.

гончарних горщиків, прикрас (завушниця, підвіска-лунниця та пряжки) і знарядь праці та домашніх промислів (прясельця та жорна). Відзначимо, що тільки чотири житла, побудовані двома різними поколіннями поселенців городища, знаходилися в центральній, найбільш підвищеній частині пам'ятки. Більш щільною забудовою відзначалися похилі ділянки верхньої частини гори, переважно в безпосередній близькості від валу. Як правило, вхід до напівземлянок знаходився з нижнього боку схилу, а масивна піч з великого колотого каміння зводилася в протилежному від входу куті.

Про штурм укріплень малокопанських жителів з боку кочівників свідчать десятки наконечників стріл та сокира, виявлені на північно-західній периферії городища в районі зведених додаткових фортифікацій. Там же знайдена і частина шарнірної пржки з геометричною орнаментациєю.

Частина місцевого населення все ж спромоглася врятуватися втечею, відійшла в гори і, коли загроза минула, повернулася на обжиті місця. Невдовзі життя на даному поселенні відновилося, але вже не з такою інтенсивністю, як до того. Зруйновані під час захоплення житла стали непридатними для проживання. Їх житлові котловани були засипані взятою поряд землею, а нові будівлі зводилися тільки біля північного і західного валу основної частини городища. Саме тут присутній не тільки горизонт X–XI ст., але простежені і шари XII–XIII ст. На сьогоднішній день, незважаючи на значну досліджену площу, невідомо жодне заглиблене житло цього пізнього середньовічного горизонту, а виявлені тільки кілька господарських об'єктів. Припинення використання Малокопанського городища в добу середньовіччя співпадає в часі з будівництвом перших житлових споруд і укріплень на Королівському замку Нялаб. Можливо, зведення цієї фортеці планувалося саме на Малій Копані, але після того, як не вдалося вирішити питання з забезпеченням будівництва необхідним для нього потужним і постійним джерелом води, від цієї задумки прийшлося відмовитися. Спроба видовбування цього колодязя в шарі спеченої гальки на Малій Копані добре простежується за великою ямою діаметром біля 6 м і глибиною більше 8 м за 20 м від центрального входу на городище. На сьогоднішній день порівняно з дакійськими речами на Малій Копані не так і багато середньовічних знахідок, але і вони вже дозволяють з впевненістю говорити про існування більше десятка жител X–XI ст., реанімацію в цей самий час лінії зруйнованих часом дакійських захисних споруд, захоплення і знищення городища, а згодом його відновлення, після чого не дуже активна життєдіяльність на ньому простежується до XIII ст. Нововиявлений дирхем чітко лягає в лінію аналогічних знахідок в долині р. Тиси (Хуст, Мала Копаня, Буча, Чома) з незначних віддаленням одна від іншої. Проведений Сулейманом Аль Халабі аналіз дозволяє поставити їх також і в один хронологічний ряд. Екземпляр визначений як саманідський срібний дирхем Ахмада Ібн Ісмаїла (295-301 АН / 907-914 pp.), каліф Аль-Муктадір Біллах (295-320 АН / 908-932 pp.).

Незважаючи на вже зібрану солідну базу даних про арабські дирхеми в Карпато-Дунайському ареалі, конкретизація питань хронології та утилітарного призначення все ще вимагає нових стратифікованих знахідок.

**Хотинська битва (1673 р.) у світлі  
археологічних даних**

Минуло вже 350 років з часу битви під Хотином 9-11 листопада 1673 р., яка стала однією з найгучніших воєнних перемог, здобутих Яном Собеським над турками в останній третині XVII ст. Ця подія є досить актуальною для вивчення не тільки в площині її теоретичного (історичного) осмислення, але й з точки зору проведення археологічних пошуків за допомогою різних сучасних технічних засобів на місцевості, де вона безпосередньо відбувалася. Необхідно зазначити, що у державах Європи поля відомих битв уже віддавна стали об'єктами, де проводяться активні земляні роботи, які в собі органічно поєднують дослідження елементів як історико-культурної, так і природної спадщини.

На території України до таких пам'яток, що активно досліджуються вітчизняною археологічною наукою, належить поле Берестецької битви 1651 р., де були виявлені численні артефакти, які наразі слугують певним еталоном для вивчення інших аналогічних об'єктів ранньомодерної доби (Сवेशніков І. Битва під Берестечком. Львів, 1992. С. 151-269). Стосовно ж двох великих битв, що відбулися у XVII ст. під Хотином, то зараз науковий інтерес до них значно посилюється, хоча певні здобутки є лише в плані дослідження воєнних подій 1621 р. (Позняков Д. Реконструкція поля бою Хотинської битви 1621 р. на основі іконографічних та писемних джерел // Хотин-1621: 400 років пам'яті. Збірник наукових праць. Київ, 2021. С. 95-124; П'ків М. Локалізація військ Речі Посполитої на полі Хотинської битви 1621 року // *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2022. Vol. 8. Nr. 1. S. 97-132). Натомість битва 1673 р. залишається майже не реконструйована на місцевості, хоча зберігся значний іконографічний матеріал по цій події. Так, на відомій гравюрі нідерландського художника Ромейна де Хоге чітко видно контури системи фортифікацій польового укріпленого османського табору (рис. 1: 1), котру атакували піхотні й кавалерійські підрозділи польсько-литовського війська під час генерального штурму 11 листопада 1673 р. (Żygulski jun. Z. *Sławne bitwy w sztuce*. Warszawa, 1996. S. 139). Згідно відомостей наявних писемних джерел, оборонні земляні укріплення турків були досить потужними, тому однозначно стверджувати про їх повсюдне знищення із розбудовою самого Хотина може бути передчасним.

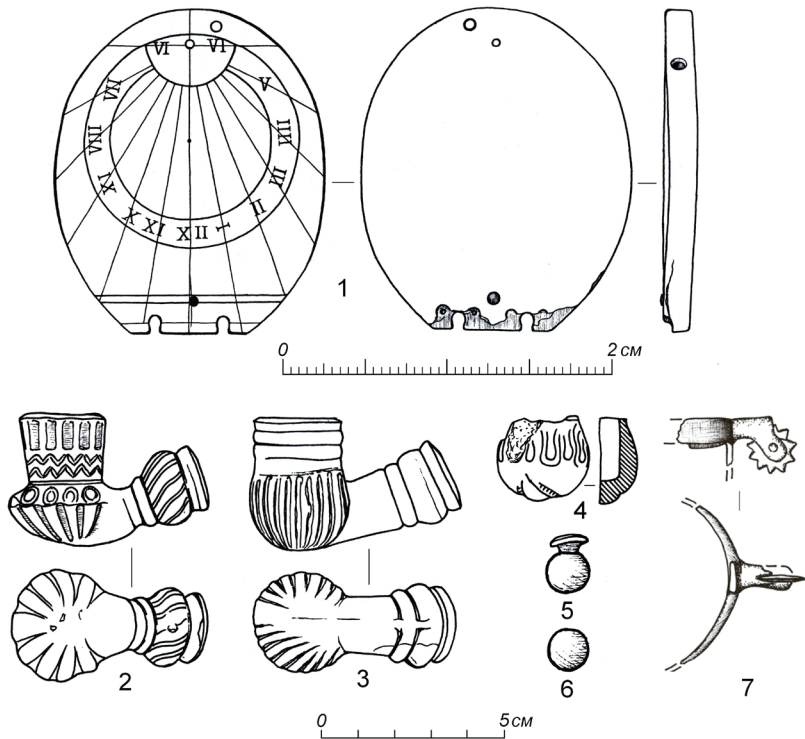




**Рис. 1.** Польові оборонні укріплення турків у битві 1673 р.:  
1 – на фрагменті гравюри Р. де Хоге; 2-3 – фото валоподібних  
земляних насипів у середмісті Хотина.

Тим більше, що серед міської забудови та на присадибних ділянках трапляються насипи у вигляді фрагментів оборонного валу (рис. 1: 2-3), які можуть бути рештками колишньої системи фортифікацій польового укріпленого османського табору. Але чи дійсно це так, можна довести тільки провівши необхідні археологічні дослідження, за допомогою котрих можна буде чітко з'ясувати природу цих земляних насипів.

Крім того, варто згадати і про уже добре відомий портативний сонячний годинник-диптих (рис. 2: 1), який був знайдений в північній частині тодішньої Хотинської фортеці (пізніше двір коменданта). Це – основна, центральна і найбільш захищена ділянка



**Рис. 2.** Індивідуальні знахідки з об'єкту в північному дворі Хотинської фортеці та берега р. Дністер у її підніжжі:  
 1 – портативний сонячний годинник-диптих, 2-4 – керамічні люльки,  
 5-6 – свинцеві кулі (за: Ільків 2019), 7 – залізна шпора  
 (за: Калініченко, Грига 2020).

оборонного комплексу, що опосередковано вказує на статусний характер виявленого артефакту, який небезпідставно пов'язують з битвою під Хотиним 1673 р. Те що під час останньої годинники активно використовувалися для фіксації її тривалості, чітко свідчить француз Філіп Дюпон, який саме тоді служив у польському війську головним інженером артилерії. «Стільки крові було пролито впродовж заледве шести годин, – писав він у своїх записках, – оскільки битва розпочалася біля сьомої ранку і закінчилася о першій після полудня» (Dupont Ph. Pamiętniki historii życia i czynów Jana III Sobieskiego / Oprac. D. Milewski. Warszawa, 2011. S. 94). До керамічних виробів із цього самого об'єкта відносяться також дві

цілі люльки, знайдені поряд, та один фрагмент чашечки люльки з меандровим орнаментом (рис. 2: 2-4). Метричні параметри трьох знахідок дуже близькі. Тут було також виявлено дві свинцеві кулі невеликого калібру (діаметр – 11,5-12,0 мм; вага – 12,8 та 8,9 г) (рис. 2: 5-6) та ще ряд інших артефактів (Ільків М. Портативний сонячний годинник із Хотинської фортеці: атрибуція, особливості використання, просторово-часовий контекст. Чернівці, 2019. С. 15-17, 62-64).

З битвою під Хотиним 1673 р. швидше за все необхідно пов'язувати і залізну шпору (рис. 2: 7), знайдену під час обстеження берегів р. Дністер у півніжній фортеці. Її стан збереження можна вважати задовільним. Цей предмет спорядження вершника є пошкодженим та коризованим. Сам виріб зберігся на половину (відсутні петлі для кріплення ременів, а також частина бокового кріплення коліщатка-зірочки). Загалом її конструктивно-морфологічні параметри наступні: збережена довжина – 5 см, довжина найбільшої скоби – 3,7 см, довжина найменшої скоби – 3,2 см, ширина обох скоб – 1-1,3 см, товщина скоб – 0,2-0,3 см, параметри пошкодженого козирка в надп'ятковій частині – 1,5×0,3 см, повна довжина шипової частини – 3,1 см, довжина тримача коліщатка-зірочки – 2,6 см, параметри заклепки – 0,3-0,4 см, збережена товщина тримача коліщатка-зірочки – 1,3 см, товщина одного боку тримача – 0,3 см, довжина пошкодженого коліщатка-зірочки – 2 см, товщина – 0,1-0,2 см, збережена маса виробу – 25,3 г (Калініченко В., Грига В. Залізна шпора з матеріалів досліджень Хотинської фортеці у 2019 р. // Хотинська фортеця у літописах (до 350-річчя від дня народження Самійла Величка): Матеріали науково-практичної конференції (м. Хотин, 15 жовтня 2020 р.). Кам'янець-Подільський, 2020. С.75-76). За розробленою типологією описана шпора все ж належить до групи IV. Для шпор цього типу характерним є короткий шип, який різко вигнутий вниз, плавні проєкції дуг, скоби плавно потовщені, наявність закріпленого коліщатка-зірочки. Проте необхідно зауважити, що за своїм зовнішнім виглядом та деякими конструктивно-морфологічними параметрами цей предмет спорядження вершника також можна віднести і до групи III (варіант В), які ще досить широко побутували у важкій кавалерії обох військ Речі Посполитої наприкінці XVI – XVII ст. (Бохан Ю. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. Мінск, 2002. С. 260; Сагановіч Г. Войска Вялікага Княства Літоўскага ў XVI – XVII ст. Мінск, 1994. С. 39-43).

Враховуючи місце виявлення цього артефакту, можна припустити, що він був елементом спорядження у важкій литовській кавалерії, яка атакувала з правого боку земляні польові оборонні укріплення турків під час генерального штурму 11 листопада 1673 р. (Ротар О. Польсько-литовська гусарія під Хотиним: з історії битви 1673 р. // XIV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Чернівці, 27-28 жовтня 2023 р. Чернівці, 2023. С. 22).

*Олена Черненко (Варшава),  
Тетяна Новик (Чернігів)*

### **Поселення на Мису Єлецької гори за матеріалами археологічних досліджень**

Відповідно до гіпотези В. Богусевича, формування середньовічного Чернігова розпочалося з городища на ділянці Мису Єлецької гори (оточений ярами виступ високої тераси Десни площею близько 0,3 га). В. Богусевич вважав, що на початку воно було родо-племінним центром літописних сіверян, а потім – резиденцією місцевої князівської династії, яка після включення Подесення до адміністративної системи держави Рюриковичів втратила значення і трансформувалася у замський монастир з мурованим Успенським собором.

Гіпотеза базувалася на тому, що у 1949 р. В. Богусевич розбив на Мисі «розвідкову» траншею та виявив ліпну кераміку «додержавного часу». Однак відповідний горизонт зафіксувати не вдалось через ушкодження давнього культурного шару пізніми похованнями. Вкрай погану збереженість культурного шару Мису відзначив і О. Шекун під час розкопок 1984-1985 рр. Лише у 2012 р. Т. Новик вдалось встановити, що в матеріку вціліли рештки об'єктів доби середньовіччя.

У 2014, 2018 та 2020 рр. археологічні дослідження Мису були продовжені авторами. Роботи обумовлювались загрозою втрати цієї ділянки внаслідок активного розвитку ерозійних процесів. У різних частинах Мису було закладено розкопи загальною площею 200 м<sup>2</sup>. В усіх розкопах материк виявився перекритим нестратифікованим насипом, який сформувався під час функціонування кладовища у XVII–XIX ст. та містив матеріали різних епох (переважно – кераміку): від доби бронзи до XVIII ст. Серед знахідок окремо варто відзначити: кресало (тип 1 за В. Колчиним; рис. 1: 1),



**Рис. 1.** Знахідки з Мису Слетької гори у Чернігові:  
1, 3 – залізо; 2 – бронза; 3 – кістка.

бронзовий наконечник реміну (наближений до класу XII, групи 2А за В. Мурашовою; рис. 1: 2), посудину типу «таматарха» X–XI ст.

У східній частині Мису в материку збереглися залишки об'єктів X – початку XI та XII–XIII ст. До першого з відзначених періодів належали досліджені 2014 р. невеликі господарські ями та споруда. Одна з ям (ступінчастої форми, діаметр 0,7 м по верхньому краю та 0,35 м на рівні дна, завглибшки 0,35 м) призначалася для видобутку смоли чи дьогтю. Споруда являла собою овальне заглиблення (1,6×1,8 м; завглибшки 0,3 м), з ямою грушоподібної форми (діаметр на рівні гирла 1,4 м; максимальне розширення на глибині 1,2 м від верхнього краю 1,6 м; завглибшки



2,2 м) по центру. Аналогічні споруди відомі за матеріалами досліджень середньовічних поселень (переважно – сільських) та за етнографічними матеріалами, та призначалися для зберігання зерна. Із заповнення споруди походили уламки гончарних посудин X – початку XI ст., сокира X–XII ст. (IV тип за А. Кирпичниковим; рис. 1: 3). Там само виявлені уламки не менш ніж трьох великих (понад 1 м у діаметрі) овалоподібних жаровень з невисоким (5–10 см) вертикальним бортиком із глини з домішками соломи. Подібні жаровні зафіксовані на сільських поселеннях Подесення (Овраменків круг, Шестовиця). За Г. Пашкевич, вони призначалися для сушки пшениці, яка переважала у зерновому господарстві Русі до XI ст. Також у заповненні об'єкту виявлені кістки тварин (великої та дрібної рогатої худоби, домашніх свиней, коня, собаки, оленя звичайного, лося) та риб (серед класифікованих – сома), визначених О. Сенюком як кухонне сміття. Залишки ще однієї подібної (ідентичної конструкції-?) споруди вдалося виявити у 2018 р. Вціліла її придонна частина (1,4 м у діаметрі; завглибшки 2,4 м від рівня материка). Із неї походили уламки гончарних посудин X ст. та кістяний ковзан (рис. 1: 4).

До пізнішого етапу належать залишки двох будівель. Від першої, дослідженої 2014 р., зберігся прямокутний у плані (6×3,7 м; завглибшки 1,7 м) котлован. Вздовж його внутрішнього периметру фіксувалися рештки облямування у вигляді горілих плям з сегментоподібним (0,2×0,15 м) контуром. У північній частині котловану знаходилися рештки печі (скупчення обпаленої глини, уламки розбитої черені), що впала з верхнього ярусу. З котловану походили уламки горщиків XII–XIII ст., фрагменти плінфи, частина керамічного свічника, руків'я з рогу, голка з кільцем, ключ від замка скрині (за Колчиним: XII – третя чверть XIV ст.) та понад 100 фрагментів уламків амфор з Трапезунду (за В. Ковалем: група 1, тип 2, XII–XV ст.) та егейського регіону (XI–XIII ст.). У п'яти випадках фрагменти амфор були оббиті таким чином, що утворились кружечки діаметром 4–5 см (покривки чи фішки для гри у камінчики – ?).

Від другої споруди, дослідженої 2020 р., зберігся котлован підквадратної форми (зі стороною 2,6 м; завглибшки до 1 м). У ньому вздовж стін знаходилися рештки горизонтально покладених балок. Їм відповідали канавки на дні, поєднані по кутах із захрестями (під колоди складеного «в обло» зрубу – ?). Біля південно-західної стінки була встановлена прямокутна піч (1×1 м) з повторно



використаної плінфи (115 уламків зі слідами цем'яного розчину, у т.ч. «лекальна»; за типорозмірами XII – початок XIII ст.) на глині. Із заповнення котловану походили фрагменти кухонних горщиків та амфор X–XIII ст., стрижень бронзової шпильки (?), дрібні кородовані вироби з чорного металу тощо.

Наявність смолокурні та типових для сільських поселень комплексів, призначених для збереження збіжжя, дозволяють припустити, що на початковому території Мису знаходилася під стаціонарною житловою забудовою. Забудова тут виникла лише у XII–XIII ст., після будівництва Успенського собору на сусідній ділянці площадки Єлецької гори. Таким чином, результати археологічних досліджень не підтверджують версію В. Богусевича щодо статусу даної частини стародавнього Чернігова на початковому етапі розвитку.

*Михайло Чучко (Чернівці)*

### **Участь буковинських православних кліриків у III Археологічному з'їзді в Києві (1874)**

Посилення зацікавленості до пам'яток археології в Російській імперії і загалом інтересу до старожитностей, зумовили створення археологічного товариства в Москві, яке зайнялося організацією археологічних з'їздів. Всього це товариство провело п'ятнадцять наукових форумів з археології. Перші два з них відбулися у Москві (1869) та Санкт-Петербурзі (1871), а місцем проведення третього з'їзду став у серпні 1874 р. Київ, який славився як своїми давніми пам'ятками, так і визнаним центром пам'яткознавчих студій – університетом св. Володимира, який і став базовим закладом для проведення чергового наукового форуму з археології.

Попередній організаційний комітет III Археологічного з'їзду, який очолив голова археологічного товариства в Москві граф Олексій Уваров, разом із заступником оргкомітету ректором Київського університету професором, д-ром Миколаєм Бунге, ще задовго до початку форуму зайнявся розсилкою запрошень і залагодженням організаційних питань, пов'язаних з підготовкою з'їзду та влаштуванням в рамках форуму виставок старожитностей. Зокрема, листом за № 220 від 8 грудня 1873 р. попередній оргкомітет з'їзду звернувся до Буковинської митрополичої консисторії в Чернівцях з проханням надати для виставки в рамках запланованого в Києві III Археологічного з'їзду старовинні церковні предмети



**Рис. 1.** Архімандрит Гедеон (Константинович де Греку; ліворуч) та протопресвітер М. Коморошан (праворуч; фото з віньетки).

з монастирів Буковини, які становлять мистецьку вартість і демонструвалися на Всесвітній виставці у Відні, що тривала в столиці Австро-Угорщини з 1 травня по 2 листопада 1873 р. 9/21 квітня 1874 р. митрополіча Консисторія в Чернівцях у листі за № 1373 дала згоду передньому оргкомітету Археологічного з'їзду в Києві на демонстрацію церковних старожитностей з монастирів Буковини під час проведення означеного наукового форуму, але висловила зауваження, що предмети буде надано, якщо оргкомітет візьме на себе витрати щодо їхньої пересилки до Києва, а також надасть кошти на утримання двох священнослужителів, які будуть делеговані на з'їзд від консисторії для нагляду за цими експонатами на виставці. При цьому в листі наголошувалося, що у разі згоди на запропоновані умови, оргкомітет має попередити про це консисторію завчасно. У листі-відповіді за № 168 від 27 травня 1874 р. заступник голови попереднього оргкомітету III Археологічного з'їзду, ректор М. Бунге заповнив консисторію у Чернівцях, що оргкомітет візьме витрати на пересилку експонатів до Києва і відшукає кошти для двох священників, які будуть їх супроводжувати, попрохавши визначити і повідомити приблизну суму витрат на їхню подорож і утримання. У відповіді Буковинської консисторії від 28 червня / 10 липня 1874 р., за підписом консисторського радника протопресвітера Михаїла Коморошана, зазначалося що консисторія просить виділити для двох священників, які як призначені консисторією

8.3. 3332/ox  
1874  
H2

Verzeichniß

über jene kirchliche Objekte welche aus dem Kloster Suceviatza in die kaiserlichste Ausstellung in Wien im Jahr 1874 abzugeben sind

Nummer	Objekt	Länge	Breite	Höhe	Anmerkung
	Gegenstand.				
	<u>aus dem Kloster Suceviatza gegründet im Jahr 1581.</u>				
17	Bildnisse der Klosterstifter Jimeie und Simeon Moswille in Leinwand mit rothem Grund und Gold. mit Silbergrund gestickt. Aufgehängt im Jahr 1714 30. Juni	12	5	1	714 - Bildnisse der Klosterstifter Jimeie und Simeon Moswille in Leinwand mit rothem Grund und Gold. mit Silbergrund gestickt. Aufgehängt im Jahr 1714 30. Juni
18					
24	Manuscript Evangelium auf Pergament aufgehängt. Aufgehängt im Jahr 1715 von Simeon Moswille.	15	11	8	1715 von Simeon Moswille. Aufgehängt im Jahr 1715 von Simeon Moswille.
257	Ein Bortuch von rothem Seiden mit Gold und Silber gestickt von Jahr 1602 auf Christi.	31	19	-	7001.
245	Goldstücke von grünem Seiden mit Silber und Gold gestickt von Jahr 1602 auf Christi.	15	15	-	7001.
233	Abecedarium von grünem Seiden mit Gold und Silber gestickt. Aufgehängt von Simeon Moswille und Jimeie im Jahr 1600 auf Christi.	13	13	-	
179	Diocans. Sticher von rothem Seiden mit Silber und Gold gestickt. Aufgehängt im Jahr 1712 seit Aufstellung der Kirche.	5	3		7122.
31	Liborium von Silber, umgeben. Aufgehängt im Jahr 1591 seit Christi.	8	11	5	7099.
230	Ein Abecedarium von hellblauem Seiden auf Silbergrund. N <sup>o</sup> 237.				
236	Ein Goldstück von hellblauem Seiden auf Silbergrund.				

Рис. 2. Перелік експонатів з монастиря Сучевця, що планували відправити на виставку в Київ 1874 р.

делегати супроводжуватимуть археологічні предмети з монастирів Буковини на Археологічний з'їзд, 20 гульденів в.а., крім оплати за перевезення експонатів залізницею, а також висловила прохання до комітету повідомити завчасно, на який час очікуються церковні предмети до Києва, щоб завчасно їх підготувати.

22 червня 1874 р. у листі за № 323 голова попереднього організаційного комітету дозволеного царем з'їзду граф. О. Уваров повідомляв Буковинську митрополичу консисторію в Чернівцях, що оргкомітет бере на себе фінансові витрати як на транспортування експонатів залізницею, так і виділення коштів на двох делегованих консисторією священників, зокрема плату за їхню квартиру, а також їхнє утримання на час перебування в Києві, рівно як і покриття витрат на зворотній шлях. Після такого запевнення з боку оргкомітету, Буковинська консисторія на засіданні 30 липня / 11 серпня 1874 р. під головуванням консисторського архімандрита Теоктиста (Блажевича) визначилася з кандидатурами кліриків архієпархії, які супроводжуватимуть церковні предмети на з'їзд до Києва. Ними стали архімандрит Гедеон (Константинович де Греку), ігумен монастиря Сучевиця та консисторський радник, протопресвітер Михаїл Коморошан. Водночас йшла робота з відбору експонатів на виставку. Як свідчать списки предметів, складені в 20-х числах липня (за ст. ст.), у монастирі Сучевиця спершу було відібрано 12 експонатів, згодом у списку залишилось 9, у монастирі Путна на виставку відібрали 5 речей, ще само 5 експонатів взяли з кафедральної церкви в Чернівцях, а з монастиря Драгомирна виділили лише 3 експонати. Спершу церковні предмети доправили залізницею до Чернівців. Приміром, з Сучевиці це зробили зі станції Гадікфальва.

30 липня / 8 серпня 1874 р. у листі оргкомітету повідомлялося, що Святійший Синод дозволив проїзд до Києва архімандриту Гедеону (Константиновичу де Греку) та протопресвітеру М. Коморошану в якості делегатів Археологічного з'їзду за рахунок організаторів.

III Археологічний з'їзд розпочав свою роботу в приміщенні Київського університету св. Володимира 2 серпня 1874 р. Відкрився він промовою голови оргкомітету графа О. Уварова. Робота форуму тривала до 22 серпня. Під час роботи з'їзду діяла археологічна виставка. Як зазначено у «Вказівнику виставки при третьому археологічному з'їзді в Києві» (виданому 1874 р.), у рубриці «Відділення церковних старожитностей», в 5-му відділі «Церковні старожитності, що надійшли до складу археологічної виставки після її відкриття», під буквою «Б» наведено перелік експонатів «від Чернівецької духовної консисторії». До наведеного в каталозі переліку загалом увійшли 25 церковних предметів з Буковини.

З них – вісім з монастиря Сучевиця (надгробні покривала з вишитими портретами воєвод Єремії та Сімеона Могил, рукописне Євангеліє, покров, воздух, набедренник, дияконський стихарь, срібна дарохранительниця, плащаниця), три з Драгомирненської обителі (покров, рукописне Євангеліє, хрест), шість предметів з монастиря Путна (хрест, рипіда, епітрахіль, образ Богородиці на полотні, рукописне Євангеліє, омофор) та вісім з колишньої єпископської каплиці в Чернівцях (набедренник, поручі, епітрахіль, омофор, саккос, воздух, покровець, набедренник).

Всього у форумі взяло участь 204 делегати, 90 з яких були зняті фотографом для пам'ятної віньєтки учасників III Археологічного з'їзду в Києві, яка була опублікована у 66 томі «Київської старовини» за 1899 р. Серед зображених там осіб були й делегати форуму від Буковинської митрополичої консисторії архімандрит Гедеон (Константинович де Греку) (+1877 р.) та протопресвітер М. Коморошан (1823-1886) – визначний діяч «Руської бесіди», уродженець Вижниці.

Після повернення до Чернівців архімандрит Гедеон (Константинович де Греку) склав звіт про перебування в Києві.

У підсумку можна констатувати, що старожитності монастирів Буковини, які були своєрідною візитною карткою історичного минулого краю, викликали жвавий інтерес у науковій спільноті. Вони демонструвалися на різних виставках і наукових форумах другої половини XIX ст., в т.ч. на виставці, влаштованій в серпні 1874 р. під час роботи III Археологічного з'їзду в Києві. Супроводжуючи церковні артефакти з монастирських обителей Буковини, надані на цей форум Чернівецькою митрополичою консисторією на прохання оргкомітету з'їзду, його делегатами стали також представники Буковинсько-Далматинської митрополії архімандрит Гедеон (Константинович де Греку) та протопресвітер М. Коморошан.

*Олександр Шкурідін (Чернівці)*

### **Хто побудував городища в межах Волоківської територіальної громади?**

З давніх часів на території Чернівецької області проживали слов'янські племена. Підтвердженням цього є велика кількість матеріалів археологічних розкопок, здійснених переважно в другій половині XX ст. Дані, одержані в процесі польових досліджень, разом з писемними джерелами, свідчать про те, що ця територія належить до тієї частини Східної Європи, де проходив довгий і



складний процес формування й розвитку слов'янських племен. Напередодні утворення Київської Русі, – першої ранньофеодальної держави східних слов'ян, – вона була густо вкрита слов'янськими поселеннями. Археологічні пам'ятки, що були відкриті в басейнах Дністра і Пруту, показують, що Північну Буковину в цей період заселяли тиверці. Їхні селища, які датуються VIII–X ст., виявлені в багатьох населених пунктах краю. Вони, в основному, були невеликими і склалися з кількох напівземлянкових жител. Хоча деякі з них займали значно більшу площу.

У VIII ст. в слов'янського населення Північної Буковини з'явилися укріплені поселення. Пам'ять про них збереглася в топонімічній назві «городище». Це слово означає місце, де колись розташовувались оборонні споруди, від яких залишилися рештки у вигляді земляних валів і ровів. Нерідко при спорудженні слов'янських городищ використовувались вали ранньозалізного віку. Одне із таких городищ знаходиться в межах Волоківської територіальної громади. І молоді, і старожили досі називають місце, де воно розташовувалось, Хородіште (Horodište), з румунської – Городище. Цей топонім згадується ще в часи Австро-Угорщини. Зокрема невеличкий населений пункт з назвою Городище (нім. – Horodiszcze) знаходимо на «Топографічній карті Буковини» 1876 р. (рис. 1). Він розміщений якраз на тій місцевості, де розташоване городище. Сьогодні ж тут можна побачити охоронний знак ще радянського зразка, адже в 1969 р., рішенням виконкому Чернівецької обласної ради пам'ятник взятий під охорону. На місці, де колись було укріплення, зараз – поле, посеред якого проходить дорога. Пройшовшись ним, після проведення польових робіт, можна знайти фрагменти ліпної кераміки. У вересні 2009 р., під час проведення наукової археологічної експертизи, було зафіксовано руйнування валу з ровом, а також руйнування безпосередньо біля охоронного знаку на глибину до 2,5 м.

У всіх матеріалах та джерелах офіційно зазначається, що місце розташування городища – на південний схід від с. Волока, і називають його Волоківським. Насправді, згідно адміністративно-територіального поділу та сучасних меж населених пунктів, територія його місцезнаходження є частиною с. Грушівці, яке входить в склад Волоківської сільської ради. Безпосередньо воно розташоване в південній частині цього села, на відстані 1 км, лісовою дорогою, від міжнародної траси М-19, яка сполучає обласний центр з міжнародним пунктом пропуску «Порубне». Очевидно, в радянський період, прив'язка городища саме до села Волока робилась виключно з огляду на те, що воно було центром сільради та мало довшу й багатшу історію, аніж с.



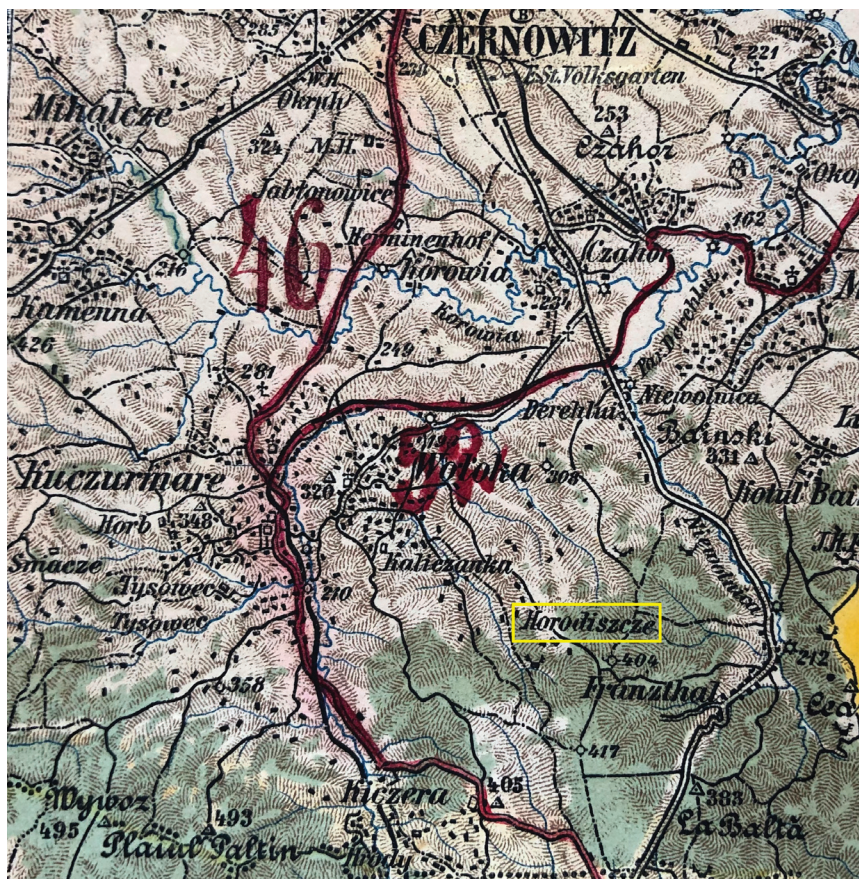


Рис. 1. Населений пункт Городище на «Топографічній карті Буковини» 1876 р.

Грушівці, яке відносно нещодавно отримало статус населеного пункту, а до тих пір було віддаленою частиною Волоки. Ще в австрійські часи мешканці Волоки ходили обробляти поля на сучасну, тоді незаселену, територію Грушівки, кажучи «мерг ла кимп» (рум. – merg la câmp), тобто – іду на поле, а з часом і почали будувати там хати. В румунський період їх ставало більше, так як люди не бажали долати великі відстані, тому оселялись на цій місцевості. Саме тоді вперше згадується топонім Грушеуць (рум. – Țișeuți), як хутір, який належав Волоці. А в радянський період вже утворюється с. Грушівка, розвитку якого, в т.ч., сприяло будівництво вищезгаданої дороги міжнародного значення. Отже,

заради справедливості, враховуючи, географічний факт, і не беручи до уваги «молодість» села, можливо, варто це городище називати саме Грушовецьким.

Отож, як і більшість інших, воно розташоване на високому пагорбі з крутими схилами. Ця пам'ятка виявлена в 1965 р. відомим археологом Б. Тимошуком. Обстежував він його кілька разів. У 1968 р. археологічною експедиційною групою Чернівецького краєзнавчого музею та Чернівецького державного (зараз – національного) університету було проведено глибинні розкопки та дослідження. Щодо площі його майданчика, то відповідно до перших відомостей, діаметр становив приблизно 300 м. Наступні експедиції з вивчення цієї території дали можливість встановити, що майданчик мав форму неправильного овалу, приблизні розміри якого – 360×260 м, за іншими даними – 350×210 м. Він укріплений земляним валом, який частково поруйнований. З внутрішньої сторони вал обпалений, а з зовнішньої обкладений кам'яними плитами. Завдяки цьому насип не усувається. Оборонні рови проходять з обох боків валу. Внутрішній рів у два рази вужчий, ніж зовнішній. На дні внутрішнього рову були уламки ліпного посуду, типового для передскіфського часу (IX–VII ст. до н.е.). З аналізу цих досліджень було зроблено висновок, що конструкція валу городища є типовою для ранньозалізного віку, а також, що його насипали племена гава-голіградської культури (X–VII ст. до н.е.), адже в процесі розкопок тут було виявлено стародавнє поселення, де знайдено напівземляні житла (на глибині 1,4 м) зі зруйнованими глинобитними печами, уламки ліпного глиняного посуду, кістки тварин, перепалене каміння, глиняне конусоподібне грузило та інші стародавні речі, які відносяться саме до цієї культури.

Майже через дві тисячі років даним земляним укріпленням скористались східнослов'янські племена, які також облаштували на цьому місці поселення і використовували городище як общинний центр та в якості оборони від ворогів, адже майданчик, на якому він розташовується, повторює конфігурацію мису і закінчується стрімкими схилами, що робить його важкодоступним. З-поміж іншого, тут розкопано дві напівземлянки з пічками-кам'янками, знайдено жорна, уламки гончарного посуду та інші речі, які відносяться до культури слов'ян типу луки-райковецької і датуються IX–X ст.

На найвищому місці городища, в його південно-східній частині, розміщується ще одне городище, яке відноситься до давньоруського часу. Експедицією Чернівецького університету в 1977 р. на ньому проведено розвідкові розкопки, які показали, що його майданчик, розміром 90×60 м, обмежений з півдня обривом,

а з інших сторін – розораним валом та запливним ровом. Основою оборонної лінії була дерев'яна стіна, в свою чергу, основу якої складали вертикальні стовпи в одну лінію, але не впритул один до одного, а на певній відстані. Стіна була зміцнена із зовнішньої боку глиняним, із кам'яною серцевиною, укосом, за яким проходив рів шириною 3 м та глибиною 1,2 м. З внутрішнього боку до неї примикав довгий будинок шириною 4 м. Кам'яна серцевина або крепіда складена з пісковика без зв'язуючого розчину. У профілі вона мала форму прямокутного трикутника, який одним катетом опирався на поверхню землі, а другим – підпірав оборонну стіну. Кам'яна крепіда значно зміцнювала дерев'яну стіну і перешкоджала сповзанню й розмиванню укосів. В північній частині оборонна лінія була перерізана розвідковою траншеєю. Конструкція цієї укріпленої лінії є типовою для слов'янських городищ – общинних центрів. Хоча, безпосередньо слов'янської кераміки на території саме цього городища не знайдено. Натомість знайдено матеріали гава-голіградської культури. Дослідження показали, що це цитадель фортеці ранньозалізного віку. Тут жила родоплемінна верхівка.

Отже, вал великого городища був насипаний в ранньозалізному віці племенами гава-голіградської культури. В IX–X ст. цю місцину опанували східні слов'яни, які облаштування тут поселення та общинний центр. Мале ж городище, яке раніше було місцем прожиття верхівки племені, було укріплене слов'янами та використовувалось як місце їх захисту й оборони.

*Яна Яковишина (Львів)*

### **Розвідки поблизу с. Макарівка на Буковині**

Енеолітичне поселення Макарівка розташоване у Дністровському р-ні Чернівецької обл. Інформація щодо нього в дослідників різниться: не до кінця зрозуміла локалізація пункту та його місце серед трипільських поселень регіону.

У вересні 1945 р. на Придністер'ї провадила розвідкові роботи Подільська експедиція Інституту археології АН УРСР (тепер – Інститут археології НАН України) під керівництвом Михайла Рудинського. В урвищі правого берега Дністра навпроти гирла р. Баговиці, за 100-150 м від населеного пункту, виявлено різночасові археологічні знахідки, у т.ч. невеликі фрагменти трипільського посуду без орнаменту. Обстеження плато над с. Макарівка дало лише поодинокі верхньопалеолітичні знахідки.

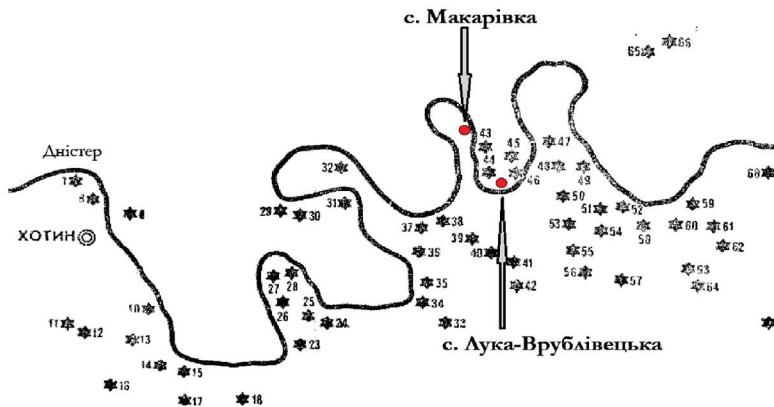
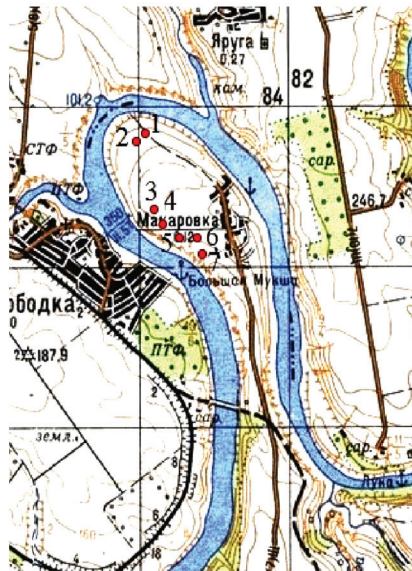
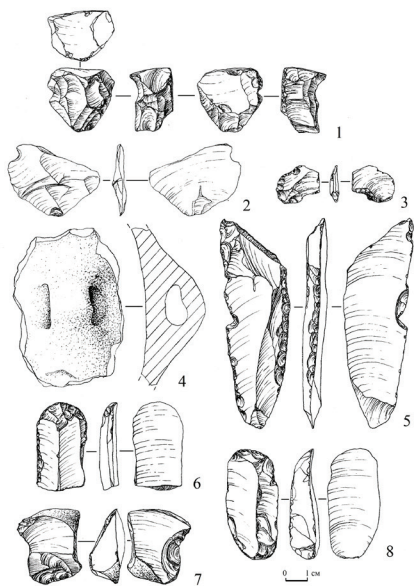
За кілька років (1948, 1950) поблизу села були проведені розвідки Дністрянської експедиції Львівського відділу Інституту археології АН УРСР (тепер – відділ археології Інституту українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України) під керівництвом Олександра Черниша. У звіті дослідника зазначено два пункти, де було знайдено археологічний матеріал: уроч. Помірки, на якому зібрано уламки кераміки слов'янського часу, й уроч. Щовб, розташоване на плато. В уроч. Щовб знайдено кераміку трипільського, скіфського та слов'янського часів, а також палеолітичні знахідки. Загалом колекція знахідок невелика, складається переважно із крем'яних виробів і зберігається у фондах відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Окрім археологічних звітів цих експедицій, трипільська пам'ятка під назвою «Макарівка» відома з досліджень Наталії Виноградової. Вчена представила аналіз керамічних комплексів із поселень етапу Трипільля ВІ–ВІІ на Придністер'ї: Заліщиків, Бучача, Поливаного Яру, Городниці над Дністром та ін. Щодо Макарівки, то вона лише зазначила, що пам'ятка має багато спільних рис із вказаними вище поселеннями. Дослідниця опублікувала два фрагменти розписної кераміки з пам'ятки і вказала у монографії, що поселення Макарівка відкрите під час розвідкових робіт Трипільської археологічної експедиції. Проте на зведеній мапі пам'яток, які та відкрила, пунктів поблизу с. Макарівка не позначено. А розписних посудин під час розвідок Подільської (1945) та Дністрянської (1948, 1950) експедицій не виявлено.

У 1980-х роках село затопили у зв'язку із введенням в експлуатацію Дністровської гідроелектростанції, а його мешканці змушені були переселитися вище. На сьогодні Макарівка – дачне поселення, у якому постійно проживає п'ять осіб. Не виключено, що відкриті в 1950 р. пункти сьогодні затоплені. Назви урочищ втрачені й археологічні пам'ятки, віднайдені тоді, неможливо локалізувати. На узагальнювальній карті, складеній на основі розвідок у регіоні впродовж 1948-1950-х років, місцезнаходження поблизу с. Макарівка не позначені. Ця обставина, а також той факт, що Н. Виноградова віднесла Макарівку до Трипільля ВІ–ВІІ (заліщицька група пам'яток), спонукали до проведення додаткового обстеження території поблизу села, оскільки серед трипільського матеріалу з розвідок 1950 р., який зберігається у фондах Інституту, відсутня кераміка, крем'яні знахідки невиразні. А розвідки 1945 р. дали незначну кількість неорнаментованих фрагментів, з опису яких складно встановити відносну хронологію пам'ятки. У зв'язку з цим, її визначення як належної до заліщицької групи неможливе на основі відомого матеріалу. Вирішення питання атрибуції Макарівки не має як достатнього обґрунтування в науковій літературі, так і археологічного матеріалу, за яким можна було би визначити відносну хронологію поселення.





**Рис. 1.** А – Позначення місць виявлення знахідок на супутниковій карті. 1 – мезолітичні знахідки; 2 – кераміка черняхівської культури; 3-7 – знахідки трипільського часу; Б – Макарівка 2022. Мезолітичні (1, 3) та Трипільські (2, 4-8) знахідки; В – карта трипільських пам'яток у регіоні за результатами досліджень 1948-1951 рр. 43 – Макарівка, 44 – Лука-Врублівецька, 45 – Лука-Врублівецька (ур. За Виноградником), 46 – Лука-Врублівецька (уроч. Дунайок) (за Пассек 1961, рис. 1).

Тому в сезоні 2022 р. здійснено поверхневі розвідки поблизу с. Макарівка з метою локалізації пам'ятки трипільського часу, відкритої під час розвідок 1945, 1948-1950-х років, та уточнення її відносної хронології.

Досліджувана ділянка розташована на великому мисі (завдовжки приблизно 3 км, найширша частина – до 1,5 км), утвореному течією Дністра. Північну, західну та східну його сторони омиває Дністер, південна – напільна. Середня висота над рівнем моря становить 142 м. На сьогодні південно-східна частина мису забудована дачним поселенням Макарівка, вільна від забудови частина – повністю розорана, крім тонкої лісосмуги вздовж берега. Збір підйомного матеріалу здійснювався на розораній поверхні по всій площі мису.

Особливу увагу було приділено обстеженню плато в центральній частині мису, оскільки, ймовірно, саме на ньому знайдено трипільські матеріали в 1950 р. Серед місцевих назва уроч. Щовб не збереглася, тому його точна локалізації не відома. Більшість знахідок виявлено переважно на схилах, на плато значною мірою траплялися фрагменти новочасної кераміки та природне каміння і кремій без слідів обробки.

Підсумовуючи результати розвідки, зазначу, що на території мису поблизу с. Макарівка 2022 Як крем'яні вироби, так і фрагмент стінки посудини з вушком (рис. 1, А) досить типові для різних етапів Трипілья, починаючи від Трипілья ВІ, і детальніше визначення відносної хронології пам'ятки за ними неможливе.

*Віталій Гуцал (Кам'янець-Подільський)*

### **Роботи археологічної експедиції Чернівецького держуніверситету в 1959 р.**

Працюючи в Чернівецькому університеті на посаді лаборанта кафедри загальної історії, І. Винокур упродовж 1957-1958 рр., окрім участі в експедиціях, займався ще й створенням університетського музею. За цей час йому вдалося зібрати й опрацювати, поміж краєзнавчих матеріалів, значну колекцію археологічних артефактів, що дозволило відкрити окрему виставку археологічних експонатів. До неї увійшли досліджені ним комплекси з трипільського поселення с. Магала, колекції ранньослов'янських пам'яток першої половини I тис. н. е. з с. Круглик, давньоруські матеріали з поселень Ленківці, Борівці.

Щодо робіт Чернівецького держуніверситету 1959 р., то з незрозумілих причин поза увагою І. Винокура й Б. Тимощука опинилися результати розкопок курганної групи в уроч. Могили



поблизу с. Круглик. Пам'ятка згадується ними лише за наслідками досліджень 1957 р. і те, головню, в контексті впускного поховання рубежу н.е., здійсненого в насипі кургану, та робіт спільної експедиції Чернівецького музею (керівник – Б. Тимошук) та Ермітажу (Г. Смирнова) 1963 р.

Тож матеріали 1959 р., особливо щодо курганної групи поблизу с. Круглик, які зберігаються в науковому архіві науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, викликають зацікавленість та вимагають більш детального вивчення.

*Ф. 2. Винокур Іон Ізраїлевич (Срулевич) 1948-2006 рр. Спр. № 21. Щоденник загону Волинсько-Дністровської експедиції АН ССРСР (Чернівецький держуніверситет).*

*16/VII-59 р. південно-східніше с. Брідок Заставнівський району за 1,5 км від села вурочищі Підкіззя ведуться земляні роботи з будівництва греблі, яка повинна перекрити струмок, створивши колгоспний став, землю скопують до глибини 1,5-2 м.*

*Під час цих робіт колгоспники наштовхнулися на черепки і залишки кам'яних печей. Печі кам'янки (їх розвали) виявлені на глибині 1,2-1,5 м від сучасної поверхні. Вони ідуть рядами з півдня на північ (відстань між ними – 5,5-6 м). Оскільки земля в місцях, де виявлені розвали печей кам'янок, знята до каміння, то можна говорити про землянковий житла.*

*Це припущення підтверджується знахідкою в одній зі стінок котловану профілю із заповненням, а також розчищеною на миві вищому місці кам'янка з фрагментом великої ліпної посудини (див. фото).*

*Вирішили розчистити одну із ще не повністю зруйнованих печей-кам'янок. Розчистка з'ясувала, що вона була підквадратної форми 1,3×1,3 м. Основа складена з рваного каменя і валунів. Устям піч повернута на північний схід. Піч має цікаву конструкційну деталь. Вона розділена в паливній частині на дві камери (див. рис. 1). В паливній частині пічки кераміка IX-X ст. (ліпна) і кістки тварин.*

*20/VII-59 р. Проведено обстеження, відкритого в цьому році на лівому березі Дністра (в межах Тернопільської області) поселення культури полів поховань.*

*Поселення знаходиться в с. Костельники Заліщицького району Тернопільської області. Воно займає південно-східний схил надзаплавної тераси Дністра. Поселення може бути топографічно прив'язане до сільської церкви, яка стоїть на підвищенній розмежована з ним яром, у якому проходить дорога до Дністра. Залишки поселення у вигляді виораних на поверхню: кераміки культури полів поховань, глиняної обмазки, залізних шлаків і т.п. простяглося вздовж схилу лівого берега річки на відстань до 1 км*

при ширині у 80-100 м. Під час копання траншеї під будівництво свинарника колгоспники знайшли, за їх розповідями, горщики невеликих розмірів, перекриті кам'яними плитками.

Ми вирішили перевірити місце передбачуваного могильника. Але зроблена нами траншея, на місці бугра, залишків поховань не виявила (всього було зроблено 6 траншей загальною протяжністю біля 200 м.

Існування тут могильника повинно бути поставлено під питання. Більше того, один із колгоспників (Осадчук) передав нам фрагмент, знайденого під час будівництва свинарника посуду. Цей фрагмент (денця) гончарного горщика, на нашу думку, не має стосунку до культури полів поховань.

Поселення ж заслуговує уваги; культурний шар, як нам здається, тут має непогану збереженість.

11 вересня 1959 р. експедиція, у складі І. С. Винокура, Б. А. Тимощука, студентів істфаку: Зиміної, Фольварочного, Макаревського, Дмитрюка, Сиротського, Полякова, Новикова, Очеретька, прибула в с. Круглик, Хотинського району Чернівецької області. В завдання робіт експедиції входить дослідження могильника епохи бронзи й поселення рубежу н. е. (відносяться до культури полів поховань).

12 вересня, субота. На західній околиці с. Круглик, Хотинського району (за 2 км від села) розміщено урочище Могили. Воно займає підвищену частину (плато) першої надзаплавної тераси. На його території знаходиться група курганів. В групі нараховується 11 курганних насипів, які утворюють у плані підкову, повернуту своєю основою на південь. Насипи курганів, сильно розорані. Діаметр насипів 12-18 м висота від 0,5 до 1,2 м. Кургани помітні здалеку, що виділяються над чорною землею своїм світлим, глинястим кольором.

В 1957 р. один із курганів досліджував Б. А. Тимощук. Він виявив у насипі кургану впускне поховання з трупоспаленням (урна, ранньолатенська фібула) рубежу н. е. В центральній частині кургану, у ямі, прокопаній від рівня давньої поверхні, в 1957 р. був виявлений скорчений кістяк. Кістки були закрашені вохрою в червоний колір. Поховання відноситься до епохи бронзи.

В 1959 р. вирішено продовжити дослідження курганного могильника. Група на чолі з Б. А. Тимощуком проводить роботи на могильнику. Щоденник дослідження курганів веде Б. А. Тимощук.

13 вересня, неділя. На східній околиці с. Круглик, (за 2 км від села) в урочищі Дукова Долина розміщено залишки поселення культури полів поховань. Урочище займає першу надзаплавну терасу лівого берега безіменного струмка. Поселення прослідковується по

кераміці, розсіяній по схилу. Кераміка ліпна, по формах і техніці виготовлення нагадує матеріали зарубинецько-корчівські. Разом із керамікою попадається обпалений камінь, кістки тварин. Залишки поселення прослідковуються на площі біля 600 м у довжину (вздовж розкоп I) і на 80-100 м в ширину.

В центральній частині поселення на похилому схилі був розбитий розкоп I, його загальна площа 45 м<sup>2</sup>.

13 вересня, понеділок. На глибині 0,25-0,30 м попадалися фрагменти ліпної кераміки, кістки тварин. В південно-східній частині розкопу на глибині 0,35 м знайдено скупчення сильно розораної печини, обгорілого каменю, вугілля. На глибині 0,40 м у південно-східній частині розкопу на місці згаданого скупчення розчищені залишки погано збереженої пічки. Вона мала овальні обриси й була складена підсипка глини, підвищуючись над рівнем давньої поверхні на 0,15 м. Піч мала довжину 0,8 і ширину 0,7 м по периметру її основи лежали обгорілі каміння, в центральній частині – залишки череня разом з обгорілою землею й вугликами.

15 вересня, вівторок. Проводимо зачистку дна розкопу на глибині 0,40 м. Шар чорнозему на цій глибині змінюється материковою глиною. При зачистці шару материкової глини по всій площі розкопу виявлено ямки від стовпчиків правильної округлої форми. В їх розміщенні вловлюється певна система. Вони йдуть попарно, по три, утворюючи прямі лінії. При зачистці розкопу разом із керамікою знайдені й кістки тварин.

13 вересня, середа. В Південній частині розкопу, на відстані 1,2 м від печі № 1 виявлено залишки погано збереженого вогнища. Поряд з обпаленим камінням лежали шматки ліпного горщика (див. креслення). Вогнище знаходилося прямо на підлозі житла. Його обриси, судячи по камінню та випаленій землі з печинками, мали овальну форму.

Проведено шурфування центральної частини поселення, на більш підвищеній ділянці надзапальної тераси. В шурфі № 2 виявлена ліпна кераміка й кістки тварин. В шурфі № 3 знайдено кістяний штампик і фрагмент ліпної мисочки, яка повністю реставрується.

Вирішено після завершення робіт на розкопі I перейти на місце шурфів № 2 і 3, розбивши новий розкоп на підвищеній ділянці тераси.

З підйомного матеріалу на новому місці, призначеного для розкопу II, крім кераміки, були знайдені шматки обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, а також виготовлена з кременю пилочка зі слідами роботи на її ріжучій поверхні.

17 вересня, четвер. Приблизно за 900 м на північ від розкопу I, на бугрі поставлена траншея. Її довжина – 23 м, ширина – 2 м, орієнтована північ – південь. В її північній частині при знятті першого штика попадається багато кераміки, є кістки тварин й обпалені каміння. При зачистці на глибині 0,35 м також йдуть уламки обпаленого каміння, вкrapлення печини і обмазки. Розчищено скупчення кераміки. Приблизно за 5,5 м від північного краю траншеї знайдена типова гострореберна зарубинецька миска.

18 вересня, п'ятниця. При подальшій розчистці в північній частині траншеї (в місці скупчення кераміки) знайдена бронзова голка (здається уламок фібули). В південній частині при знятті першого і другого штиків знахідок не простежено. Докопуємо до материкової глини. Остання з'являється на глибині 0,5-0,6 м. В південній частині траншеї в заповненні невеликої ямки знайдено фрагмент пряслиця виготовленого з черепка.

Основна маса знахідок приходить на північну половину траншеї (і її середню частину, див. креслення). Культурний шар лежить тут маючи товщину 0,15-0,20 м і займає в ширину по довжині траншеї понад 7 м.

В місці основної маси знахідок культурні нашарування заходять у східну стінку траншеї. Проводимо прирізку. Її площа 36 м<sup>2</sup> (див. креслення). Починаємо знімати перший штик на площі прирізки. Іде кераміка, обпалене каміння, кістки тварин.

19 вересня, субота. Зроблена зачистка по всій площі прирізки. В результаті в північній частині виявлено залишки дуже погано збереженої печі вогнищевого типу. На це вказує великий сильно обпечений до червоного кольору камінь та ущільнений ґрунт із вкrapленнями печини та вуглинок (місце череня). Пічка, судячи із зачистки, мала округлу форму з повздовжньою віссю 1,2 м. В основі пічки вдалося розчистити декілька ямок від стовпчиків, які йшли по периметру печі.

Недалеко від печі (за 1,4 м на північній схід) знайдено заготовку пряслиця з черепка. А рядом з пічкою – лежала роздавлена чорна лискована мисочка. Її форма повністю повторює посудинку, знайдену в північній половині траншеї.

20 вересня, неділя. Вихідний день роботи не проводилися.

21 вересня, понеділок. Зроблено західну прирізку, її площа 8 м<sup>2</sup> (див. креслення). Прирізку провели у зв'язку з тим, що в траншеї чітко вимальовувалося декілька ямок від стовпчиків, які могли йти в західну стінку траншеї. Зачистка після зняття двох штиків землі в західній прирізці показала відсутність заглиблень від стовпів.

22 вересня, вівторок.

## ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

**Акатріні Володимир Михайлович** – почесний краєзнавець України, голова Товариства бібліотекарів Буковини, вчитель історії Багринівського ліцею Кам'янецької сільської ради Чернівецького району Чернівецької області, директор Благодійного фонду «Родина Мандичевських».

**Акатріні Михайло Михайлович** – директор Багринівського ліцею Кам'янецької сільської ради Чернівецького району Чернівецької області.

**Барбуца Сергій Леонідович** – журналіст-редактор Медіа Центру БукПресс (м. Чернівці), голова культурного товариства «Валя Прутулуй».

**Баюк Віктор Геннадійович** – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Адміністрації Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку, науковий співробітник Охоронної археологічної служби України, асистент кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

**Бежнар Мар'яна Танасіївна** – магістр історії.

**Безушко Георгій Іванович** – краєзнавець, заступник директора Опришенського музею археології та етнографії ім. Максиміліана Гакмана на громадських засадах.

**Boghian Dumitru** – prof. dr. Universitatea «Ștefan cel Mare», Suceava.

**Боднарюк Микола Іванович** – директор Опришенської ЗОШ I-III ступенів Глибоцької селищної ради, директор Музею археології та етнографії імені Максиміліана Гакмана с. Опришени.

**Булик Наталія Михайлівна** – кандидат історичних наук, старший дослідник, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

**Вакуленко Ліана Василівна** – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник сектору «Археологія епохи раннього заліза» Національного музею історії України.

**Виногородська Лариса Іванівна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

**Возний Ігор Петрович** – доктор історичних наук, професор кафедри релігієзнавства і теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

**Войтович Марія Миколаївна** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

**Волуца Олена Дмитрівна** – завідувач гербарію Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; кафедра ботаніки, лісового і садово-паркового господарства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

**Горбаненко Сергій Анатолійович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.

**Горобець Леонід Вікторович** – доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України.

**Грига Віктор Вікторович** – головний спеціаліст відділу супроводу реформ та аудиту місцевих програм виконавчого апарату Чернівецької обласної ради, член ВГО «Спілка археологів України».

**Гринюка Богдан Михайлович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу КЗ ЛОР «Адміністрація історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ».

**Гуцал Віталій Анатолійович** – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Драгомирецька Оксана Григорівна** – завідувачка відділу археології, історії середніх віків та нової історії краю Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

**Дядечко Оксана Олексіївна** – доктор філософії, старший лаборант відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

**Єгорова Ірина Ігорівна** – лаборант кафедри фізичної географії, геоморфології та палеогеографії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.



**Ємчук Володимир Володимирович** – головний спеціаліст відділу охорони і збереження пам'яток архітектури управління охорони культурної спадщини Чернівецької міської ради.

**Желага Дмитро Ігорович** – аспірант відділу археології енеоліту – бронзової доби Інституту археології НАН України.

**Жиленко Марія Анатоліївна** – лектор-екскурсовод археологічного музею Ужгородського національного університету імені Едуарда Балагури.

**Ignatescu Sorin** – lector dr. Universitatea «Ștefan cel Mare», Suceava.

**Льків Микола Володимирович** – кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, науковий співробітник ДП «НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України, провідний науковий співробітник Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

**Калініченко Віталій Андрійович** – кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

**Капушта Андрій Ізидорович** – керівник туристсько-краєзнавчих гуртків Микулинецького центру дітей та юнацтва Тернопільського району Тернопільської області, краєзнавець, філобрікер.

**Ковальчук Олександр Миколайович** – доктор біологічних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України.

**Кононенко Олеся Миколаївна** – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України.

**Коржик Віталій Павлович** – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник, представляє Буковинське товариство природодослідників.

**Коропецький Руслан Романович** – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

**Крушницький Дмитро Валерійович** – студент I курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

**Кузик Олег Петрович** – член Чернівецького регіонального підрозділу Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України».

**Кулаковська Лариса Віталіївна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділом «Археологічний музей» Інституту археології НАН України.

**Купчанко Михайло Михайлович** – вчитель-методист, вчитель історії Реваківського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів Чернівецького р-ну, красзнавець.

**Кушнір Іванка Борисівна** – головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Чернівецької області.

**Легета Валерія Павлівна** – головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Чернівецької області.

**Литвиненко Роман Олександрович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса; провідний науковий співробітник відділу археології енеоліу – доби бронзи Інституту археології НАН України.

**Луцик Ірина Павлівна** – доктор філософії, молодший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

**Мельничук Олег Любомирович** – молодший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Національного заповідника «Давній Галич».

**Миська Роман Григорович** – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи КЗ ЛОР АДКЗ «Тустань».

**Михайлина Любомир Павлович** – доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

**Михайлюк Василь Васильович** – начальник відділу охорони і збереження пам'яток архітектури управління охорони культурної спадщини Чернівецької міської ради.

**Могилів Олександр Дмитрович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

**Мойжес Володимир Валерійович** – кандидат історичних наук, директор археологічного музею Ужгородського національного університету імені Едуарда Балагури.

**Мордовін Максим Вікторович** – асистент професора, Університет імені Етвеша Лоранда, Науково-археологічний інститут, м. Будапешт.

**Мостовий Дмитро Олександрович** – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка.

**Нечитайло Павло Олександрович** – кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

**Никирса Тетяна Дмитрівна** – кандидат біологічних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу природи краю Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

**Новик Тетяна Григорівна** – старший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

**Павлів Дмитро Юліанович** – науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

**Парацій Володимир Михайлович** – старший науковий співробітник Бережанського краєзнавчого музею (м. Бережани).

**Петегирич Володимир Михайлович** – науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

**Петраускас Олег Валдасович** – кандидат історичних наук, завідувач відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.

**Пивоваров Сергій Володимирович** – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

**Поп'юк Яна Анатоліївна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри фізичної географії, геоморфології та палеогеографії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

**Преступенко Юрій Володимирович** – директор Чернівецького обласного центру з питань культурної спадщини.

**Прохненко Ігор Анатолійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології Ужгородського національного університету імені Едуарда Балагурі.

**Рейда Роман Миколайович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннях слов'ян Інституту археології НАН України.

**Рідуш Богдан Тарасович** – доктор географічних наук, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри фізичної географії, геоморфології та палеогеографії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

**Рідуш Олесь Богданович** – аспірант кафедри фізичної географії, геоморфології та палеогеографії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

**Романович Тетяна Іванівна** – завідувач відділу охорони пам'яток історії та культури Чернівецького обласного центру з питань культурної спадщини.

**Ротар Оксана Василівна** – в.о. директора Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

**Рубанець Микола Васильович** – генеральний директор Державного архіву Чернівецької області, член ВГО «Спілка археологів України».

**Rusu Irina** – drd. Universitatea «Ștefan cel Mare», Suceava.

**Саїн Денис Сергійович** – головний спеціаліст відділу з питань культури і мистецтв, охорони культурної спадщини управління культури Чернівецької обласної державної (військової) адміністрації, магістрант факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

**Салагор Микола Михайлович** – краєзнавець, м. Чернівці.

**Сандуляк Віктор Олексійович** – завідувач науково-дослідного відділу Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця».

**Скорейко Ганна Михайлівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, директор Науково-дослідного Центру Буковинознавства (Чернівці).

**Смірнов Назар Анатолійович** – кандидат біологічних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу природи краю Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

**Терський Святослав Володимирович** – доктор історичних наук, провідний науковий працівник сектору археології Львівського історичного музею, професор кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університеті «Львівська політехніка».

**Ткачук Тарас Михайлович** – кандидат історичних наук, завідувач археологічного відділу Національного заповідника «Давній Галич».

**Томенчук Богдан Петрович** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри етнології та археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, керівник Галицької археологічної експедиції.

**Томенюк Олена Михайлівна** – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

**Türk Attila** – PhD, archaeologist, HUN-REN Hungarian Research Centre RCH, Budapest.

**Усик Віталій Іванович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України.

**Федорук Андрій Васильович** – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу археології, історії середніх віків та нової історії краю Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

**Florescu Gabriela** – dr. Universitatea «Ștefan cel Mare», Suceava.

**Аль Халабі Сулейман** – аспірант факультету філософії та суспільних наук Католицького університету імені Петера Пазманя, докторант школи історичних наук, м. Будапешт.

**Chernenko Olena** – dr., adiunkt Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

**Чорней Юрій Ілліч** – краєзнавець, журналіст, м. Чернівці.

**Чучко Михайло Костянтинович** – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

**Шанта Жомбор** – PhD, Фізична лабораторія напівпровідників Semilab, м. Будапешт.

**Шкурідін Олександр Миколайович** – член Чернівецького регіонального підрозділу Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України», член Національної спілки краєзнавців України.

**Яковишина Яна Миколаївна** – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

**Якубина Сергій Іванович** – вчитель історії Шебутинського ліцею, член ВГО «Спілка археологів України».

**Ястремська Тетяна Олександрівна** – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.



НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**АРХЕОЛОГІЯ БУКОВИНИ:  
ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Тези доповідей VII міжнародного наукового семінару

м. Чернівці, 22 грудня 2023 р.

Комп'ютерна верстка – *В.А. Калініченко*

Видання здійснено за фінансової  
підтримки *Ромео Скрипи*

*На обкладинці: поштівка із зображенням руїн  
Цецинського замку в Чернівцях (XIX – початок XX ст.),  
керамічний горщик з поселення райковецької культури  
Глибока (знахідка М. І. Боднарюка), керамічна плитка  
княжої доби з літописного Василева на Дністрі  
(розкопки Б. П. Томенчука).*